

Kyrka i digitala rum

ETT AKTIONSFORSKNINGSPROJEKT OM
FÖRSAMLINGSLIV ONLINE I SVENSKA KYRKAN

Sara Garpe och Jonas Idestrom (red.)

Innehållsförteckning

Förord	4
1. Att vara kyrka i digitala rum	5
”Ska vi inte göra något?”	6
Ett naturligt experiment	7
Digitala rum	8
Digital religion och digital teologi	9
Metodologiska frågor	10
Teologiska frågor	11
Utformningen av projektet	12
Ett aktionsforskningsprojekt	13
Projektets process och delar	14
Fyra tematiska spår och delprojekt	15
Etiska överväganden	16
2. Hållbar närvaro i digitala rum – mellan omsorgskultur och synlighetstävling	18
Forskningsfrågor, tillvägagångssätt och några utgångspunkter	19
Forskningsfrågor	19
Tillvägagångssätt	19
Några utgångspunkter	20
Omsorgskultur, lärande och nya möjlighetsrum	20
En omsorgskultur och skapande av kunskap	21
Nya möjlighetsrum	22
Digitala vanor och bemästrande	23
Mimesis och synlighetstävling	24
”Det blev en tävling”	25
Digitala redskap som en förstärkning av mimetiskt begär och perfektion?	25
Synlighetstävlingen som en förlängning av statistikens betydelse?	26
Behovet av att etablera dialogiska mötesplatser och resonans	27
Några slutsatser	28
3. Hur framträder kyrkan i de digitala rummen? – kommunikation, teologi och folkkyrkotankar	30
Kommunikation och teologi: Den gröna, gula och röda gruppen	31
Folkkyrkotankar och en typologi	33
Balansgången mellan att synas och att verka	36
Det digitala både öppnar och stänger	37
Anonym andlig intimitet i digitala rum	39
En förstärkning av befintliga tendenser och nya möjlighetsrum	39
Ett pågående samtal	41
Avslutande summering	41
4. Intervju: Reflekterande studio – en metod för att ge och ta emot feedback	43
5. Mellan rit och reklam del 1	46
Det nya normala	46
Två församlingar, två utvecklingsprocesser	48
Järfälla	48
Täby	50
Två teoretiska ingångar	51
Ritualteori	51
Kommunikationsteori	53

Praktiska påverkansfaktorer	55
Resurser och organisation	55
Juridik	56
Vilka och hur många som deltar	57
Helhetsbilden och omvärlden	58
6. Mellan rit och reklam del 2	60
Teologiska påverkansfaktorer	60
Relationen till det lokala kyrkorummet	61
Bibelsamtalet	63
Mellan rit och reklam	65
Interaktion	67
Interaktion i andaktens olika moment	67
Interaktion med andakten i sociala medier	69
Interaktionsskammen	70
Synkronicitet	72
Integritet	74
Församlingsforskargruppernas integritet	74
Tittarnas/deltagarnas integritet	76
Sammanfattning	78
7. Intervju: Framför och bakom kameran – teknik, produktion och gestaltning	79
8. Digitala samtalsgrupper för vuxna	82
Introduktion	83
Ett projekt om Samtal i digitala rum	83
Tillvägagångssätt	84
Digitalt förmedlade samtalsgrupper för vuxna	86
Från form till innehåll	87
Ett lärandeperspektiv	87
Lärare, ledare och vuxna elever	89
Lärande i digitala samtal	90
Digitala samtal är (för) tillgängliga	91
Digitala samtal bygger på gemenskap	92
Digitala samtal sker mitt i livet	93
Digitala samtal innebär mindre kontroll över rummet	95
Sammanfattning	97
9. Intervju: Överraskande bra med digitala bokcirklar	99
10. Aktionsforskning i praktiken – ett samtal om teologiskt lärande	101
En dialog kring projektet Kyrka i digitala rum	103
11. Att vara kyrka i digitala rum – resultat, slutsatser och lärande	109
Hållbar närvaro i digitala rum och frågor om hur församlingen framträder i det digitala	109
Förkunnelse, rit och gudstjänst i digitala rum	111
Samtalsgrupper i digitala rum	112
Teologiska perspektiv	113
Teologiska föreställningar om kyrkan påverkar närvaron i de digitala rummen	114
Det digitala bidrar till att forma kyrkan – nya former av rum	114
Det digitala påverkas och präglas av omgivande faktorer	114
Skapa rum för ett fortsatt lärande om att vara kyrka i digitala rum	115
Bibliografi	118

Förord

Jesus var ofta i rörelse. Han satte sig inte i en synagoga eller uppe på ett berg och väntade på att människor skulle komma till honom. Istället mötte han människor där de befann sig: i byar och städer, längs vägarna och i hemmen, mitt i vardagen. Jesus fanns och gjorde sig tillgänglig på de platser och i de rum där människor vistades. Så gör Kristus även idag och som kyrka är vi kallade att i hans efterföljd gestalta och förkunna evangeliet på de platser och i de rum där människor befinner sig.

Idag tillbringar många människor en stor del av sin tid online, i de digitala rummen. Därför finns och behöver kyrkan också finnas där. Den heliga Anden rör sig i de digitala rummen och även där behöver evangeliet vara i svang. Många av oss är vana vid rum som kyrkorummet, församlingshemmet, lägergården, samtalen hemma hos dopfamiljen eller sorgehuset. Men till kyrkans rum hör också de digitala rummen. Därav namnet på forskningsprojektet Kyrka i digitala rum vars slutrapport du just nu läser.

Att kyrkan måste finnas i digitala rum blev tydligt under pandemin. Församlingsliv online får dock inte bli en företeelse som kom och försvann med pandemin, utan behöver tas emot för vad det är: ett nytt sätt att vara kyrka! Ett sätt att gestalta kyrka och församlingsliv som pandemin kickstartade och som vi nu gemensamt behöver fortsätta utforska och utveckla. De intressanta resultat och slutsatser som presenteras i denna rapport är ett viktigt bidrag i det arbetet.

Att vara kyrka och församling i digitala rum ska inte betraktas som ett b-alternativ till det församlingsliv som försiggår i kyrkans andra rum. Erfarenheter från pandemin visar att många människor, som kanske aldrig har gått in genom kyrkobyggnadens eller församlingshemmets dörrar, har tagit steg in genom församlingarnas digitala kyrkportar. För en folkkyrka är digitalt församlingsliv också en fråga om tillgänglighet. Det finns många personer som av olika skäl inte kan eller vill delta i verksamhet i församlingens fysiska lokaler, men som genom det digitala bereds plats och rum i kyrkans liv och gemenskap.

Det här är inte i första hand en rapport om hur församlingar blev digitala under pandemin. Forskningsprojektets ambition har istället varit att utforska de många frågor som väckts av den snabba digitala omställningen av församlingens liv. Vad innebär det teologiskt när kyrkliga praktiker som gudstjänst och andakt, och när samtal och gemenskap äger rum i digitala rum? Hur samspelar teologi och kommunikation? Vilka olika teologiska betoningar framträder i digitala andakter och gudstjänster, och hur blir det med folkkyrkotanken? Kan samtalsgrupper online vara fullvärdiga alternativ till vanliga samtalsgrupper? Är interaktivitet alltid eftersträvsvärt? Det är några av de högrelevanta frågor som diskuteras i denna angelägna rapport.

Förutom forskningsprojektets många intressanta resultat är Kyrka i digitala rum ett ypperligt och vägvisande exempel på den sortens forskning som kyrkan behöver mer av. Forskning där akademi och församlingar i nära samarbete tillsammans utvecklar teologi, tänkande och praktiker.

Biskop Andreas Holmberg

1. Att vara kyrka i digitala rum

Sara Garpe, Jonas Idestrom och Frida Mannerfelt

I en församling förbereder en präst de två mobiltelefonerna som fungerar som kameror för att livesända kvällsandakten via några av församlingens konton på digitala plattformar. Han ser in i kameran och hälsar alla välkomna innan han sjunger en psalm som han ackompanjerar på gitarr. Under andakten skickar några av deltagarna meddelanden och teman för förbön som syns på skärmen. Flera av deltagarna har varit med tidigare och prästen berättar att några av dem bor i andra delar av Sverige. I en annan församling inleds varje träff med bokcirkeln med en incheckning och sedan delas deltagarna upp i två grupper. De har fått frågor att tänka kring under läsningen. Efter en knapp timme återsamlas de i ett gemensamt rum för en avslutning. Diakonen som håller i boksamtalet konstaterar att det är särskilt viktigt med de tydliga ramarna när man möts i digitala rum på Zoom.

I ytterligare en församling har en liten grupp medarbetare samlats för att spela in en andakt. Ett par av vaktmästarna i församlingen har ordnat med kameror och mikrofoner. De är vana vid att hålla in spelningar av material som senare läggs ut på församlingens digitala plattformar. Formatet är enkelt och vardagligt och förhoppningen är att de förinspelade andakterna ska nå människor i de digitala miljöer där de rör sig.

Det digitala, med allt vad det rymmer och innebär, är idag en självklar och integrerad del av de flesta människors vardag. En blick runt i en tunnelbanevagn under rusningstid i Stockholm till exempel talar sitt tydliga språk: de flesta har blicken fäst på mobilen. Några scrollar på skärmen medan andra tittar och lyssnar på något. Skulle vi noggrant kartlägga en vardag i vårt eget liv är det troligt att interaktionerna med olika digitala medier och verktyg skulle vara många.

Kyrkor och församlingar har sedan de tidigaste kristna gemenskaperna började ta form varit beroende av samtidens tekniker för att kommunicera. Paulus brev till församlingar runt Medelhavet är ett av många exempel. Möjligheten att skriva ner ett budskap som sedan kunde transporteras och läsas upp på en annan plats och bland andra människor var avgörande för att den kristna tron skulle nå fler. Sedan dess har nya tekniker för kommunikation återkommande integrerats i kyrkans liv och verksamhet och de har på genomgripande sätt förändrat kyrkor och församlingar. På så sätt är de digitala teknikerna inget nytt. Men på samma sätt som varje ny teknik har

präglat kyrkans liv och uttryck på särskilda sätt gäller det också de digitala teknikerna. Det digitala mediets särart skapar nya möjligheter och väcker nya frågor.

De korta exemplen ovan öppnar dörrar på glänt till tre digitala rum i församlingar i Stockholms stift. Skulle vi ha möjlighet att delta i bokcirkeln, den direktsända kvällsandakten eller se på den förinspelade andakten och samtala med dem som håller i det eller deltar skulle vi få intressanta inblickar i hur digitala kyrkliga rum kan ta sig uttryck. Vi skulle också få möjlighet att formulera frågor om dessa rum i förhållande till församlingens liv och uppdrag. Vad gör de digitala rummen med förståelsen av församlingen och dess uppdrag? Vad sker när man flyttar traditionella kyrkliga praktiker in i digitala rum? Vad behöver man tänka på i förhållande till tillgänglighet och delaktighet när man möts i digitala rum? Hur kan vi tänka kring helighet och Guds närvaro när vi samlas till digitalt förmedlade andakter eller gudstjänster? Eller kort och gott: Vad innebär det att vara kyrka och församling i digitala rum?

Det är den fråga som varit vägledande för forskningsprojektet Kyrka i digitala rum och för den här rapporten. Frågan rör både teologi och digital kommunikation – och framför allt samspelet de två emellan. Syftet med projektet har varit att dra lärdomar av och utveckla kunskap utifrån församlingars erfarenheter av det intensiva arbetet i digitala medier under perioder av pandemirestriktioner. Det handlade dels om att teologiskt reflektera över den kyrka som framträdde och tog form, dels om att skapa ny kunskap om kommunikation. Dessutom utveckla och stärka församlingarnas närvaro och arbete i kyrkliga digitala rum med fokus på ökad interaktivitet, delaktighet och relationsbygge. I samtal om kyrkan och det digitala blev det extra tydligt att former för kommunikation inte bör skiljas från teologiska perspektiv om man vill tänka konstruktivt kring kyrkans uppdrag. Kyrka i digitala rum är ett aktionsforskningsprojekt som har präglats av ett gemensamt forskande och lärande med företrädare från sju församlingar i Stockholms stift, Stockholms stiftskansli, Enskilda Högskolan Stockholm och Svenska kyrkans kyrkokansli.

”Ska vi inte göra något?”

Det var under sensommaren 2020 som tanken på ett forskningsprojekt väcktes. Då var smittspridningen av coronaviruset låg och gudstjänster kunde firas nästan som vanligt i kyrkorummen. Men restriktionerna under den gångna våren fanns i färskt minne.

Allt hade ju gått så fort när pandemin fick fäste i Sverige i mars samma år och smittspridningen ökade lavinartat i Stockholm. I slutet av mars förbjöds allmänna sammankomster med fler än 50 personer. De flesta församlingar i Stockholm samlar minst det antalet människor till gudstjänst varje söndag, så biskop Andreas Holmberg uppmanade stiftets församlingar att inte kalla till offentliga gudstjänster i kyrkorummen. Det var såklart en sorg att behöva säga ”kom inte hit”, men nödvändigt. I ett slag stängdes kyrkportarna och nästan lika snabbt öppnade församlingarna digitala kyrkportar för andakter, gudstjänster och konserter den första påsken under coronapandemin. Allt för att förmedla hopp och liv – trots allt.

Församlingarna tog enorma, digitala kliv och kreativiteten och modet var imponerande. Men som en församlingsmedarbetare i materialet beskriver den här tiden i april 2020: ”Det var som att tävla i OS utan att ha tränat.” Det var också utmanande.

Men så kom sommaren och många digitala kyrkportar stängdes lika fort som de hade öppnats. På Stockholms stiftskansli ställdes frågan: ska vi inte ta vara på allt vi lärt oss under våren? Alla nya sätt att vara kyrka på som visat sig genom närvaron i det digitala – finns det inte mer att lära och utveckla? Idén om ett forskningsprojekt föddes, slog rot och började växa. Ännu trodde många av oss att hösten skulle bli ungefär som vanligt och att det som hänt under våren varit ett kort fönster in mot det digitala. Ännu visste vi inte att den andra vågen återigen skulle stänga samhället för stora samlingar och den tekniska utrustningen rent bokstavligt plockas fram igen vilket skedde under senhösten 2020. Då var vi redan i gång med projektbygget.

Under våren 2020 hade företrädare för kyrkor och församlingar lite yrvaket riktat blicken utåt: fanns det erfarenheter, kunskap och forskning att ta del av inom detta att vara kyrka i det digitala? Det gjorde det förstås och under senvåren formligen pumpade företrädare för

de digitala forskningsfälten i Sverige och internationellt ut antologier och webinarier, både med erfarenheter från omställningen ”så här gör vi” och med teologiska texter.¹

Nästan över en natt hamnade forskning inom digital teologi i centrum för många intresse. Forskare som sedan tidigare hade fördjupat sig i temat blev viktiga röster i samtalet samtidigt som också många andra anslöt. Här nedan presenteras några av de teman som är aktuella i akademiska samtal om teologi, kyrka och det digitala, men först ska ytterligare något sägas om projektets förutsättningar.

Under våren 2020 genomfördes bland annat en internationell enkätstudie, *Churches Online in Times of Corona* (CONTOC) där också församlingar inom Svenska kyrkan deltog.² Resultat från studien presenteras och diskuteras i rapporten *Svenska kyrkan online*.³ På frågan om vad som behövdes framåt för en hållbar digital närvaro uttryckte dessa församlingar behov av mer kompetens inom det tekniska området men även teologisk reflektion om vad det innebär att vara kyrka i det digitala – en reflektion som inte hanns med under vårens intensiva period. Det är inte minst sådana reflektioner som projektet *Kyrka i digitala rum* velat bidra till. Genom att involvera företrädare för församlingar i en process av tolkning och analys av erfarenheter av att vara kyrka i digitala rum har syftet varit att skapa användbar kunskap.

Ett naturligt experiment

I rapportens olika kapitel presenteras resultat från projektet varvat med röster från personer som deltagit och reflektioner om de lärandeprocesser som genomsyrat arbetet. Flera viktiga teman som handlar om teologi och kommunikation aktualiseras. Varje tema är sprunget ur erfarenheter från de sju församlingarna i Stockholm och kretsar kring frågor som närvaron i digitala rum väcker. Församlingarna som har deltagit i projektet är: Enskede-Årsta, Farsta, Järfälla, Nacka, Sollentuna, Sundbyberg och Täby.

Inom aktionsforskning finns en lång och bred erfarenhet av att forska tillsammans med deltagare och representanter från olika sammanhang och institutioner. Forskningsansatsen har också använts inom teologisk forskning och i samverkan med församlingar.⁴

Aktionsforskning bygger på övertygelser om att deltagarna har erfarenheter och kunskaper som på avgörande sätt, i samarbete med forskare, kan bidra till forskningsprocessen samtidigt som arbetet bidrar till förändringar i församlingen. Det här sättet att forska bygger också på övertygelser om att forskning på ett konkret sätt kan bidra till att utveckla praktiska kunskaper och färdigheter samt att lösa konkreta problem. Det är med andra ord inga vattentäta skott mellan forskning och utvecklingsarbete.

I förhållande till församlingars arbete i digitala rum innebar det i det här projektet att uppmärksamma de erfarenheter och kunskaper medarbetare utvecklat med ett särskilt fokus på perioder av nedstängningar under 2020 och 2021. Det är kunskap förankrad i det praktiska och konkreta men som också involverar teoretiska och teologiska överväganden och perspektiv. Inom praktisk teologisk forskning har det i allt högre grad uppmärksamats hur teologi i olika former kommer till uttryck i gemensamma handlingar, kommunikation och samtal. Genom en forskningsansats präglad av aktionsforskning har det därmed varit möjligt att se den praktiskt förankrade teologin som en resurs i ett kunskapande kring att vara kyrka i digitala rum.

Kyrka i digitala rum är inte primärt ett projekt om att vara kyrka under en pandemi. Pandemin ska snarare förstås som ett skeende som tvingat församlingarna till att under kort tid ställa om verksamhet till digitala medier och plattformar. Restriktionerna som församlingarna fick leva med och förhålla sig till under en relativt lång tidsperiod gav unika möjligheter att utforska kyrka och digitalisering, vilket projektet har dragit nytta av. Den omfattande och snabba omställningen kan beskrivas som ett *naturligt experiment*. Begreppet är lånat från de

¹ Se t.ex. Campbell 2020a. Ett webinarium anordnades t.ex. av Kyrkornas världsråd (Webinar on Churches' ministry online, 29 april 2020). Luleå och Strängnäs stift samarrangerade också ett webinarium med Frida Mannerfelt (Teologi för gudstjänst i det digitala rummet, 4 juni 2020).

² www.contoc.org

³ Fransson et al. 2021. I rapporten framgår det att resultaten dels är baserade på CONTOC-studien, dels "Svenska kyrkans årliga enkät till kyrkoherdar, den s.k. interna kyrkbussen. De båda enkäterna innehåller olika frågor och har inte nödvändigtvis besvarats av samma kyrkoherdar." s. 13.

⁴ Se t.ex. Cameron et al. 2010; Watkins 2020; Idestrom och Linde 2021.

forskare som mottog Riksbankens pris till Alfred Nobels minne 2021. De har utvecklat metoder för att dra nytta av data som skapas genom händelser och beslut som inte hade varit möjliga att iscensätta inom ramen för ett forskningsprojekt. Till skillnad från projektet *Kyrka i digitala rum* studerar de kausala samband utifrån skillnader mellan samhällsgrupper som orsakats av beslut och yttre faktorer.⁵

Aktionsforskningsansatsen, vilket kommer att framgå längre fram i det här kapitlet, har inneburit att projektet delvis har formats under processens gång. De deltagande församlingarna har utifrån sina erfarenheter, frågor och behov aktivt deltagit i utformandet. Vi har talat om processen i termer av en gemensam pilgrimsvandring där målet har varit lärande och ökad kunskap. Vandringen har haft en tydlig riktning och vi har återkommande haft gemensamma samlingar för att få input, dela erfarenheter och reflektera. Däremot har inte vandringens olika etapper planerats i detalj utan tagit form längs med vägen och mot bakgrund av de gemensamma samtal som förts. Det har bland annat resulterat i de olika tematiska spår, i form av fyra delprojekt, som vi redogör för här nedan. Kapitlen i rapporten återspeglar karaktären på de olika spåren vilket gör att de också i viss utsträckning skiljer sig åt. Eftersom forskare och medarbetare i församlingarna har samverkat i de processer som lett fram till resultaten har det varit viktigt att rapporten skrivs på ett tillgängligt sätt som motsvarar arbetsformerna. Det är samtidigt värt att understryka att flera av kapitlen redogör för resultat som är förankrade i reella forskningsprocesser som genomförts just i samverkan mellan forskare och församlingsmedarbetare. Innan aktuell forskning inom fältet digital teologi och ecklesiologi introduceras ska något sägas om ett av begreppen i projektets titel – digitala rum.

Digitala rum

Uttrycket kyrka i digitala rum tar avstamp i tanken att församlingen och kyrkan framträder och blir synlig i det lokala i och genom olika slags rum. Kyrkorummet, prästgården och församlingshemmet är exempel på sådana rum. Närmar man sig institutioner och organisationer med ett fokus på rum och rumslighet inser man snart att rum inte bara skapas av tegel, trä och metall. Alla rum som är skapade för olika typer av verksamheter är också präglade av tankar och sociala föreställningar om verksamhetens och organisationens mål och mening. Kyrkorum är intressanta exempel på detta. Arkitekturen, inredningen och konstverken är bärare av teologi och föreställningar om vad gudstjänst och kyrka är. Något förenklat kan man därmed säga att olika rum skapas och fylls med mening i ett samspel mellan fysiska komponenter, tankar, föreställningar, sociala praktiker och mycket annat. Det gäller också de rum vi här beskriver som *digitala rum*. Även om sådana rum inte byggs av sten och trä har också de sina materiella förutsättningar (till exempel skärmar, kablar, servrar, tangentbord, routrar). I samspelet med sociala praktiker och föreställningar bidrar den digitala tekniken till att skapa rum genom vilka församlingen och kyrkan framträder. Rumsligheten är också ett tema i den internationella diskussionen forskare emellan vilket vi återkommer till här nedan.

Ordet "framträder" återkommer i rapporten och speglar en tolkningsansats som genomsyrar projektet och de resultat som presenteras i rapporten. Det handlar om att rikta blicken mot församlingarnas vardag och liv för att där synliggöra och studera kyrkan såsom den på ett konkret sätt träder fram i och genom olika slags rum och sociala praktiker. Ordet antyder ett kreativt förhållande mellan det som synliggörs och den eller de som ser och beskriver det som blir synligt. Verbet framträder antyder också att det som blir synligt inte är något statiskt. Det är genom rörelse, handlingar, beslut och gemensamma praktiker som en församling framträder och blir möjlig att urskilja och beskriva.

I det här projektet är det erfarenheter från olika digitala kyrkliga rum som stått i centrum för samtal och reflektioner och undersökningen har haft ett grundläggande teologiskt perspektiv. Genom samtal, reflektion och tolkning har vi gemensamt synliggjort hur kyrkan och teologiska tankar om kyrkan framträder i församlingarnas liv och vardag.

Som tidigare nämnts finns det redan många exempel på forskning där man har studerat digitala medier teologiskt och ecklesiologiskt. Vilka är de teman som är aktuella och diskute-

⁵ Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2021.

ras i de samtal som förs i akademien? För att sätta in det här forskningsprojektet i ett vidare sammanhang och samtal ska vi ge en översiktlig introduktion till några av de teman som diskuteras i akademien. Det gör det också möjligt att uppmärksamma hur de frågor som diskuteras inom projektet relaterar till den akademiska diskussionen.

Digital religion och digital teologi

Forskningsprojektet *Kyrka i digitala rum* hör hemma i ett forskningsfält som benämns *digital ecklesiologi*.⁶ Ecklesiologi är den term som används när man inom teologisk forskning antingen talar om studier av kyrkan eller om läran om kyrkan. Enkelt uttryckt kan man säga att ecklesiologi handlar om vad kyrkan är och bör vara. Digital ecklesiologi är ett framväxande fält som också relaterar till andra forskningsfält som till exempel digital religion och digital teologi. Avgränsningarna mellan dessa fält är inte alltid knivskarpa, men generellt har digital religion ofta en mer religionssociologisk ingång och undersöker kyrkan som ett socialt fenomen, medan digital teologi lägger större vikt vid den teologiska reflektionens betydelse.⁷

Digital ecklesiologi utgör också en del av det bredare fältet ecklesiologi. Teologerna Heidi Campbell och John Dyer konstaterar i inledningen till antologin *Ecclesiology for a Digital Church: Theological Reflections on a New Normal* (2022) att även om man har börjat uppmärksamma teknologins teologiska och ecklesiologiska implikationer finns det fortfarande få systematiska studier på temat. De definierar digital ecklesiologi som ”studiet av kyrkans strukturer och praktiker i online eller digitalt inslutna kontexter och de teologiska implikationer som erfarenheter av online-offline eller hybrid kyrka skapar.”⁸

Som titeln på antologin anger ser de covid-19-pandemin som en vattendelare, där erfarenheterna från kyrkornas omställning till digitala miljöer ännu mer ökat behovet av teologisk – i synnerhet ecklesiologisk – reflektion. Antologin relaterar också i hög grad till akademiska samtal om digital ecklesiologi som pågick under själva pandemin. Volymen *The Distanced Church: reflections on Doing Church Online* (april 2020) utkom under pandemins inledande skeden. Den samlade många av de etablerade forskarna i fälten digital religion och digital teologi, vilka diskuterade praktiska och teologiska implikationer av att göra kyrka online. Några månader senare fördjupades reflektionen i *Digital Ecclesiology: A Global Conversation* (augusti 2020) och ungefär ett år efter den första volymen utkom *Revisiting the Distanced Church* (2021). Inom ramen för det samtalet definierades digital ecklesiologi som ”uppmärksamheten på att religiösa grupper beslutsfattande kring teknologi formar teologiska modeller som kan påverka eller förändra hur människor uppfattar eller föreställer sig kyrkan”.⁹

Med sitt övergripande syfte att skapa en ”fördjupad förståelse för digitaliseringens påverkan på teologi och kommunikation när kristen tro och församlingsgemenskap uttrycks och manifesteras i digitala rum” ställer sig det här forskningsprojektet med andra ord mitt i fältet digital ecklesiologi. Det bidrar också i hög grad till de frågor som Campbell och Dyer menar är centrala i fältet: vad kommer församlingar att ta med sig från den påtvingade erfarenheten av en digitalt förmedlad kyrka under pandemin? Hur och på vilket sätt har vår förståelse av kyrkan förändrats, utökats och fördjupats? Vilket slags teologiskt språk och ecklesiologiska modeller kan beskriva dessa skiften? Hur har auktoritet och ledarskap förändrats? Vilka kyrkliga praktiker och traditionella sätt att bedriva verksamhet behöver förändras?¹⁰

I fältet digital ecklesiologi pågår ett antal diskussioner som den här studien relaterar och bidrar till. För det första, metodologiska frågor om hur man bör studera kyrkan och det digitala. För det andra, teologiska frågor och teman som aktualiseras på ett särskilt sätt. Till sist (som i alla relativt unga fält) pågår också en diskussion om och utveckling av begrepp för att beskriva och diskutera det digitala i förhållande till kyrkan.

⁶ Här följer en kortfattad översikt över fältet. För mer detaljerade översikter över forskningsfältet, se t.ex. Hutchings 2017, s. 24–46; Berger 2018; Schmidt 2020, s. 1–21; Campbell 2020c, s. 1–10.

⁷ För en introduktion till digital religion, se Campbell & Tsuria 2022. För en introduktion till fältet digital teologi, se Phillips, Kurlberg & Schiefelbein-Guerrero 2019.

⁸ Campbell & Dyer 2022a, s. xiv.

⁹ Campbell 2020c, s. 4.

¹⁰ Campbell & Dyer 2022b, s. 167–168.

METODOLOGISKA FRÅGOR

Digital ecklesiologi är som sagt ett fält under framväxt. En central fråga berör hur online-kyrkor bör studeras. I specialnumret av *Ecclesial Practices* (2020) som har temat digital ecklesiologi konstaterar redaktören Heidi Campbell att även om allt fler teologer uttalar sig om online-kyrkor tenderar det tyvärr ofta att bli svepande påståenden om vad som är bra eller dåligt. Campbell menar att det finns ett stort behov av fler systematiska studier och att det är av stor vikt att ta digital ecklesiologi på allvar. Kyrkans sociala strukturer, kulturella relationer och teologiska förståelser är alla präglade av det teknologiska landskapet, även när kyrkor försöker att undvika eller begränsa sina kontakter med digitala media.¹¹ Specialnumrets syfte är att etablera en plattform för ett seriöst samtal, och att ge exempel på olika metoder och ingångar till studiet av hur samtida kyrkor konkret arbetar med teknologi. Campbell menar att det kan och bör finnas en bredd av metoder.

Religionssociologen Tim Hutchings, som gjort en av de mest tongivande studierna av online-kyrkor, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media* (2017), menar att forskare tenderar att komma från en teologisk/teoretisk utgångspunkt in i studiet av online-kyrkor. Han urskiljer också två tydliga positioner, å ena sidan en som utifrån ett teologiskt perspektiv i grunden är kritisk till internet som fenomen, å andra sidan en som utifrån egna erfarenheter, och ibland även kompletterat med ett trinitariskt perspektiv, argumenterar för att gemenskap är möjlig även online.¹²

Katherine G. Schmidt, en systematisk teolog som också specialiserat sig på ecklesiologi i relation till digitala media och skrivit boken *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination* (2020) menar att teologer tenderar att i grunden ha en negativ attityd till digitala kulturer och miljöer. Schmidt ser att en orsak till detta är att närvaro online betraktas som okroppslig, vilket gör teologer som gärna betonar materialitet och kroppslighet oroliga. Föreställningen om okroppslighet dyker enligt Schmidt upp i nästan alla kritiska beskrivningar av internet, vare sig de är teologiskt grundade eller ej. Föreställningen om okroppslighet vilar därtill ofta på en annan utbredd föreställning om att teknologi drar människor bort från det som är "verkligt". För teologer blir det återigen extra problematiskt eftersom de ofta menar att det verkliga är synonymt med Gud.¹³

Hutchings menar att det i ljuset av detta är viktigt att inkludera empiriska perspektiv som ger röst åt faktiska erfarenheter, och synliggör att digitalt förmedlade praktiker är en inte-

¹¹ Campbell 2020d, s. 5.

¹² Hutchings 2018, s. 227–246.

¹³ Schmidt 2020, s. 15–17.

grerad del av andra religiösa praktiker.¹⁴ Projektet *Kyrka i digitala rum*, med sin aktionsforskningsbaserade ansats och fokus på konkreta praktiker, kan med andra ord bidra till pågående samtal inom fältet, både kunskapsmässigt och metodologiskt.

Vad gäller studiet av digital ecklesiologi finns också vissa fallgropar som det är värt att vara medveten om. Som teologen Peter M. Phillips konstaterat tenderar till exempel teologer att fokusera alltför mycket på ”det digitala” på bekostnad av teologiska perspektiv, samt att överbetona digitaliseringens betydelse. Enligt Phillips beror det dels på ”det digitalas allomfattande karaktär – det är en självisk kultur/teknologi som vill ha allt fokus på sig själv”, dels på att digital teknologi är något nytt.¹⁵ Det i sin tur leder till att digitaliseringen hamnar i centrum och minimerar fokus på Guds aktivitet som är mycket svårare att förhålla sig till i ett digitalt sammanhang eftersom vissa av samtalen som synliggör aktiviteten först nu börjar få en vokabulär.¹⁶

Bristen på ett (teologiskt) språk för att tala om vad kristna individer och gemenskaper gör i digitala miljöer och en digital kultur är något vi särskilt har arbetat med i detta forskningsprojekt, inte minst genom att arbeta med bibelsamtal. Det har bland annat visat sig vara fruktbart att använda bibelläsningmetoder som utvecklats och använts inom annan deltagarbaserad praktisk teologisk forskning.¹⁷ Några exempel på det återkommer senare i rapporten.

TEOLOGISKA FRÅGOR

Frågor som rör rum och rumslighet, som är centrala för det här projektet, diskuteras också inom fältet digital ecklesiologi. Det är en delvis omtvistad fråga om och i sådana fall vad för slags utrymmen som uppstår i relation till digital teknologi. Några föredrar att tala om digitala miljöer i stället för rum eller plats.¹⁸ Andra påpekar att det utifrån den digitala plattformens utformning och det syfte som människorna som interagerar med miljön har, uppstår en erfarenhet av rum. Detta diskuteras till exempel av religionssociologerna Guilia Evolvi och Maria Chiara Giorda i inledningen till ett specialnummer av tidskriften *International Journal of Media, Religion and Culture* som fokuserar på religion i digitala rum.

Evolvi och Giorda förstår rum/utrymme (engelskans space) som ”en större miljö som är socialt konstruerad och som reproduceras som ett resultat av ett samspel mellan olika aktörer genom olika praktiker, tro och representation” och plats (engelskans place) som en ”signifikant och materiell del av utrymmet”.¹⁹ Människors erfarenheter av digitala miljöer passar dock inte in i någon av kategorierna, utan befinner sig någonstans mittemellan det abstrakta och konstruerade å ena sidan, och det konkreta och materiella å den andra. Därför har Edward Sojas begrepp *tredje rummet* (third space) ibland använts för att beskriva rörligheten i de praktiker som ”existerar endast genom internets möjligheter, men som samtidigt är kopplade till och influerar vardagens religiösa praktiker och erfarenheter”. Genom att tala om ett digitalt tredje rum kan man synliggöra hur religiösa grupper använder internet för att skapa sammanhang som påminner om fysiska platser, men som samtidigt influeras av digital kultur. Evolvi och Giorda påpekar att sådana rum blir allt viktigare när religiös mening ska förhandlas.²⁰ Vidare understryker de att materialitet ofta är en del av religiösa digitalt förmedlade praktiker. Man ”gör något med något” som en del av sitt andliga liv, och i relation till det uppstår ofta erfarenheten av rumslighet.²¹ Uttrycket kyrka i digitala rum är fullt möjligt att relatera till en sådan diskussion. Frida Mannerfelt menar därtill att det i relation till församlingars digitalt förmedlade gudstjänster kan finnas vinster med att tala om de digitala miljöerna som digitala kyrkorum, eftersom det gör det möjligt att tillämpa liturgisk teologisk analys på ett digitalt förmedlat gudstjänstfirande.²²

¹⁴ Hutchings 2018, s. 227–246.

¹⁵ Phillips 2020, s. 261.

¹⁶ Phillips 2020, s. 261.

¹⁷ Se t.ex. Idestrom 2014; 2021.

¹⁸ Se t.ex. Schatzki 2019, s. 20.

¹⁹ Evolvi & Giorda 2021, s. 4.

²⁰ Evolvi & Giorda 2021, s. 5–6.

²¹ Evolvi & Giorda 2021, s. 6–7.

²² Mannerfelt 2021, s. 116–118.

Inom ramen för det här projektet har vi valt att tala om digitala rum i pluralis för att markera att digitala miljöer kan förstås som rum, men att det finns en bredd och mångfald i hur dessa rum uppfattas och framträder. Som vi kommer att visa förstås också rumslighet på många olika sätt inom ramen för det här projektet, inte minst i relation till det (teologiska) syftet med de digitala miljöerna. Den här studien ger därmed ett viktigt bidrag till förståelsen av rumslighet i relation till det digitala.

Eftersom digital ecklesiologi är ett ungt forskningsfält finns det en relativt vildvuxen begreppsflora för att beskriva och tala om det digitala och kyrkan. I sitt kapitel i *Ecclesiology for a Digital Church* argumenterar John Dyer för en upprensning, och föreslår följande distinktioner: *onlinekyrka* som paraplyterm för alla former av digitalt förmedlad kyrka; *sändningskyrka (broadcast)* när gudstjänsten i första hand förmedlas genom ett medium präglad av envägskommunikation; *interaktiv kyrka* när gudstjänster och gruppsamlingar i stället äger rum via ett interaktivt medium präglad av tvåvägskommunikation; *virtuell kyrka* när det är en gudstjänst eller gemenskap som möts i en helt virtuell miljö; *hybridkyrka* när det är en lokal kyrka som erbjuder både digitala och lokala gudstjänster och verksamheter.²³ I rapportens kapitel används flera olika begrepp och termer för att hänvisa till de fenomen som studeras vilket speglar studiens utforskande och deltagarbaserade karaktär. Kyrkliga digitala rum återkommer i rapporten som en övergripande och samlande term.

Enligt Dyer samspekar dessa olika uttryck för onlinekyrka alltid med olika ecklesiologier. Han lyfter fram tre sätt att se på kyrkan som påverkar hur man förstår de fem kategorierna: den universella kyrkan, den lokala kyrkan samt det han kallar "para-kyrkan" som är riktad till speciella målgrupper (till exempel skol- eller sjukhuskyrkor).²⁴ Dyer konstaterar också att kyrkors traditioner har stor inverkan på hur de tenderar att förstå och relatera till onlinekyrkan. Katoliker och reformerta brukar till exempel komma till ganska olika slutsatser.²⁵

När det gäller skandinaviska folkkyrkor och digitala media har merparten av forskningen skett inom fältet för forskning om media, religion och kultur – inte minst i förhållande till begreppet medialisering. När medialiseringsteori tillämpas på religion undersöker man de processer genom vilka religiösa trossatser, handlingar och symboler påverkas av olika typer av media. Med andra ord: hur religion förändras både på strukturell nivå (media och religion som institutioner) och i social interaktion, uttryckt både i särskilda organisationer och individuella praktiker.²⁶ Här är till exempel Stig Hjarvard och Mia Lövheims antologi *Mediatization: Nordic Perspectives* (2012) ett landmärke vad gäller forskning om kyrkor i Norden. Detta forskningsfält har dock ett strikt religionssociologiskt perspektiv.²⁷

Förutom de forskningsrapporter som publicerades i pandemins inledning finns det inom det mer teologiskt inriktade fältet digital ecklesiologi ännu ingen större empirisk studie av *kyrka online* i en skandinavisk folkkyrka.²⁸ Även om de skandinaviska folkkyrkorna i mångt och mycket delar samma förutsättningar som andra kyrkor, som vi kommer att visa, finns en viss skillnad att det är just folkkyrkor det rör sig om. I det avseendet kan den här studien bidra med viktig kunskap till ett internationellt samtal.

Utformningen av projektet

Med den här introduktionen till forskning inom fältet digital ecklesiologi är det nu dags att återvända till forskningsprojektet och säga något mer om genomförandet. Det var redan från början självklart att projektet skulle ha ett tydligt församlingsfokus och bidra till konkret församlingsutveckling, men även ta hjälp av och bidra till forskning inom digital teologi och ecklesiologi.

²³ Dyer 2022, s. 5–8.

²⁴ Dyer 2022, s. 8–16.

²⁵ Dyer 2020a.

²⁶ För en översikt av fältet, se Hjarvard & Lövheim 2019.

²⁷ Se t. ex hemsidan för *International Journal of Media, Religion, and Culture* som betonar att de publicerar bidrag "to social-scientific discussion of the relationship between religion, media and culture" och att "theological writings will not normally be accepted for publication". <https://brill.com/view/journals/rmdc/rmdc-overview.xml>

²⁸ Fransson et al. 2021; Når folkekirken skal spille efter reglerne 2020; En større kirke på nett 2020.

Stockholms stifts alla församlingar fick inbjudan att delta och intresset var stort. I slutändan var det sju församlingar som hade såväl engagemang som resurser att kunna delta. Lika viktigt som det praktiska församlingsfokuset var att arbetet skulle bidra till forskning inom digital teologi och praktik. Därför togs kontakt med Enskilda Högskolan Stockholm som kunde delta med såväl doktorander, lektorer som professorer. I samtal mellan Stockholms stiftskansli och Enskilda högskolan Stockholm formulerades en projektidé som syftade till att fördjupa kunskap och kompetens om att vara kyrka i digitala rum.

Projektet skulle ta sin utgångspunkt i de erfarenheter församlingar i Stockholms stift hade gjort under de inledande faserna av pandemin. Den särskilda situationen innebar att det fanns ett direkt och kortsiktigt behov av att dela erfarenheter och få ökad kunskap i församlingarna. Samtidigt utgjorde det som skedde en möjlighet till ett mer långsiktigt lärande. Det var därför både de kortsiktiga behoven och de mer långsiktiga möjligheterna till lärande som motiverade designen på projektet som tog form under hösten och vintern 2020. De frågor som motiverade projektet innebar också att processen behövde präglas av ett samspel mellan praktisk kunskap och teoretisk reflektion och ett möte mellan teologiska och kommunikationsteoretiska perspektiv. Projektet och forskningsprocessen skulle präglas av dialog och samverkan mellan företrädare för församlingarna, Stockholms stiftskansli och forskarna. Det handlade snarare om att forska tillsammans med, än att forska på. Processen, som skulle ge rum för erfarenhetsutbyte, input och reflektion, var en lika viktig del av projektet som de slutgiltiga forskningsresultaten. Inom aktionsforskning har det utvecklats sådana sätt att forska. Projektet kom därmed att designas som ett praktisk teologiskt aktionsforskningsprojekt. Mer om det här nedan.

Även Svenska kyrkans nationella nivå knöts till projektet, inte minst kommunikationsavdelningen genom projektets fokus på såväl teologi som kommunikation. Medarbetare vid kyrkokansliet har bland annat deltagit vid de samlingar som genomfördes under projektets första termin. Enheten för forskning- och analys vid Kyrkokansliet har också medverkat i sammanställningen och produktionen av den här rapporten. Projektet har delfinansierats genom stiftelsemedel ur Johan Meijers fond.

Att undersöka och reflektera under pågående förändring är svårt. Det går inte att ha en överblick när allt rusar på som det gjorde under pandemins första tid. Det hade på flera sätt varit enklare att vänta, samla ihop och med en distans på kanske fem till tio år studera vad som hände och vilken påverkan det fick. Den unika situationen gjorde dock att det fanns behov av reflektion och lärande i församlingarna och vid Stockholms stiftskansli som inte lät vänta på sig. Även när allt går fort och det sker en ständig förändring behöver vi få stanna upp, ge rum för samtal och reflektion: hur påverkar det som händer kyrkan? Vad kan vi lära oss *redan nu*? Aktionsforskningsansatsen erbjuder då möjligheter att kombinera forskning med förutsättningar för ett gemensamt lärande mitt under en pågående förändring.

ETT AKTIONSFORSKNINGSPROJEKT

Det var därför ingen slump att projektet fick formen av ett aktionsforskningsprojekt. En sådan forskningsansats, som syftar till att både åstadkomma förändring och skapa ny kunskap, lämpade sig väl för situationen som församlingarna och Stockholms stift stod i. Aktionsforskningen erbjuder förhållningssätt och metoder som gör det möjligt att forska mitt i vardagens skeenden. Men vad är då aktionsforskning? Det första som kan sägas är att aktionsforskning inte är en specifik metod utan snarare ett förhållningssätt till forskning. Sådan forskning bedrivs inom många olika discipliner och kan ta sig relativt olika uttryck. Ett gemensamt drag är dock den vikt man lägger vid samspelet mellan praktiker och forskare för att generera kunskap och lärande.

Deltagarna från församlingarna bidrar dels med de erfarenheter och kunskaper de tillgodgjort sig genom församlingsarbete, dels med teoretiska perspektiv och resurser som de använder i samtal och reflektioner. Forskarna bidrar dels med metoder och former för att gemensamt generera kunskap, dels med teorier, tolkningar och resultat från andra sammanhang som kan fungera som resurser för tolkning och reflektion. I förhållande till det här projektet har det handlat om resurser från digital teologi eller olika former av ecklesiologisk eller kommunikationsteoretisk forskning. Genom att forskarna också deltar i akademiska

samtal kan resultat från ett aktionsforskningsprojekt formuleras och kommuniceras ut i vidare sammanhang. Den övergripande ansatsen är inspirerad av teologisk aktionsforskning som utarbetats och genomförs av en ekumenisk forskargrupp i Storbritannien.²⁹ Liknande forskningsprojekt har tidigare också genomförts i samverkan med församlingar inom Svenska kyrkan.³⁰

Forskaren kan i det här projektet beskrivas som en ”partiell insider”³¹ då de gemensamma kunskapsprocesserna innebär att det upprättas grupper och sammanhang i den lokala församlingen som forskaren är en del av. De utgör en form av ”undersökande gemenskaper”³² och fungerar som nav kring vilka forskningsprocessen byggs upp. I det här projektet beskriver vi de undersökande gemenskaperna som *församlingsforskargrupper* och de består av anställda medarbetare i de deltagande församlingarna. Samtidigt är forskaren inte en del av medarbetarlaget (åtminstone inte i den form av aktionsforskning som det här projektet arbetar inom) vilket inte minst blir tydligt när projektet är över och forskaren avslutar samverkan med det lokala sammanhanget.

I redogörelsen här nedan framgår det hur samspelet mellan forskare och representanter från församlingarna och Stockholms stift konkret organiserades i form av projektorganisation och verksamheter.

All forskning förutsätter avgränsningar och för att andra ska kunna bedöma och värdera resultaten krävs att de redovisas. Det här projektet genomfördes i Stockholm med företrädare för Svenska kyrkan och forskningen präglas därför av erfarenheter och verksamheter från församlingar inom det specifika samfundet och kontexten. Företrädarna från församlingarna som aktivt deltog i projektet utgjordes enbart av anställda medarbetare, vilket i sig utgör en tydlig avgränsning. Däremot har även andra kategorier personer i församlingarna indirekt involverats i projektet i form av till exempel intervjuer.

Aktionsforskningsansatsen innebar också ett fokus på de erfarenheter och frågor som aktualiserades i de församlingar som deltog. Det var alltså inte fråga om att kartlägga eller mäta utbredningen av vissa fenomen eller teman. Däremot gav projektet goda möjligheter att skapa relativt täta beskrivningar och förståelser av kyrkliga digitala rum i de deltagande församlingarna. Det i sin tur gjorde det möjligt att generera kunskap som också har relevans utanför den specifika kontext där projektet genomfördes. Projektet kan därmed, som nämnts ovan, komplettera och nyansera forskningsresultat som arbetats fram inom andra mer kvantitativt utformande projekt.

PROJEKTETS PROCESS OCH DELAR

Hur projektet konkret skulle designas var i stora stycken en öppen fråga även när det inleddes. Några utgångspunkter och ramar var på plats när representanter från de sju församlingarna deltog vid den första samlingen som hölls digitalt i januari 2021. Dels en övergripande projektorganisation med två projektledare – en medarbetare från Stockholms stiftskansli och en från Enskilda Högskolan Stockholm, dels en forskargrupp med fem forskare från Enskilda Högskolan Stockholm och MF Vitenskaplig Høyskole i Oslo. De deltagande församlingarna organiserade sitt deltagande genom egna församlingsgrupper, med det enda direktivet att gruppen skulle innehålla minst en kommunikatör och minst en teolog. Församlingarna hade också utsett en person från sin församlingsgrupp som skulle ingå i forskningsprojektets projektgrupp – en grupp som blev oerhört viktig i det fortsatta arbetet och utformningen av projektet. Även en referensgrupp har deltagit i projektet.³³

²⁹ Se t.ex. Cameron et al. 2010.

³⁰ Se t.ex. Ideström & Linde 2021. Linköpings stift 2019.

³¹ Haarlammert et al. 2017.

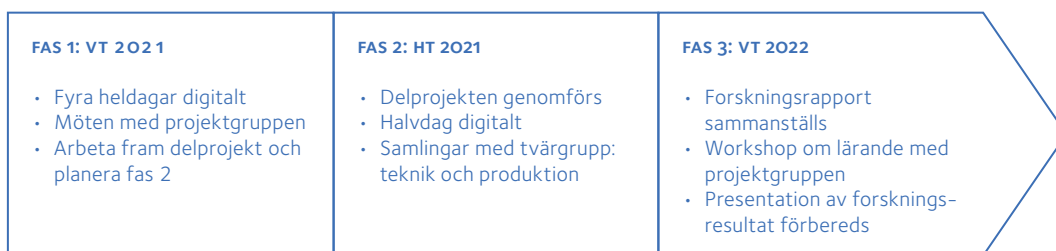
³² Bradbury-Huang 2013, s. 4.

³³ Referensgruppen möttes under hela projekttiden och bestod av biskop Andreas Holmberg, företrädare för Ekumeniakyrkan, Kyrkokansliets analys- och forskningsenhet, externa kommunikatörer samt projektledarna. En representant från Svenska Kyrkans Unga i Stockholms stift har också funnits med i referensgruppens arbete. Referensgruppen fungerade som en kreativ tankesmedja till tjänst för projektet där deltagarna utifrån olika sammanhang och kompetenser bidrog med reflektion och spaning utifrån skärningspunkten teologi, kommunikationsteori, församlingssyn och annat som relaterar till att vara kyrka i digitala rum.

Vid samlingen i januari introducerade de två projektledarna en övergripande färdplan för projektet och använde då bilden av en pilgrimsvandring som nämndes tidigare. Tanken var att den gemensamma riktningen och tidsramarna för vandringen, i kombination med tider och former för samtal längs med vägen, skapade förutsättningar och rum för kreativa kunskapsprocesser. Lärande kunde därmed skapas i en växling mellan vandring och samtal – mellan konkreta erfarenheter och gemensam reflektion.

Bordet fungerade som en bild för de samtal som skulle föras. Deltagarna i projektet skulle i olika konstellationer samlas kring bord och samtala om och reflektera kring sådant som gemensamt kunde läggas upp på bordet. Färdplanen som presenterades vid den första samlingen angav en riktning för projektet och delade in den gemensamma vandringen i tre etapper, eller faser, som sammanföll med terminerna under det ett och halvt år som projektet skulle löpa. Under den första terminen skulle projektet introduceras och konsolideras, under den andra terminen skulle delprojekt genomföras och under den sista terminen skulle resultat och erfarenheter sammanställas.

PROJEKTETS TRE FASER

Under den första terminen arrangerades ytterligare tre digitala samlingar med deltagarna från samtliga församlingar. Syftet med samlingarna var tredelat: att dela erfarenheter från arbetet i församlingarna; att få teologiska och teologiska redskap och resurser för tolkning och reflektion samt fördjupning kring regelverk och praktisk gestaltning; att få möjlighet att samtala och diskutera. Vid varje samling föreläste en inbjuden föreläsare och deltagarna fick möjlighet att diskutera innehållet i mindre grupper. Till varje träff hade också företrädare från församlingarna förberett korta presentationer av aktiviteter och material som de skapat i något av församlingens digitala rum. Mellan samlingarna intervjuade en av forskarna deltagarna i grupperna från församlingarna om deras arbete med det digitala och presenterade sedan några slutsatser och iakttagelser vid en av de gemensamma samlingarna. Vid den sista samlingen genomfördes en gemensam övning baserad på en metod för bibelläsning. Syftet var att teologisera kring de kyrkliga digitala rummen i dialog med berättelser ur evangelierna vilket visade sig vara fruktbart.

FYRA TEMATISKA SPÅR OCH DELPROJEKT

Parallellt med planeringen och genomförandet av samlingarna under den första terminen fördes också en dialog i projektgruppen och med forskarna om organiseringen och genomförandet av projektets andra fas då flera tematiska spår skulle utarbetas. Dialogen innebar att församlingarna fick möjlighet att uttrycka och formulera vilka frågor de var särskilt intresserade av att beforska, samtidigt som forskarna kunde vara med och utforma delprojekt i förhållande till de olika tematiska spåren mot bakgrund av sina särskilda kompetenser och intressen. Efter dialogens inledande steg sammanställde projektledarna och forskarna ett utkast på ett upplägg för teman och delprojekt som företrädare för församlingsgrupperna fick reagera på. Efter vissa korrigeringar presenterades så ett slutgiltigt förslag som förankrades i projektgruppen.

Enligt förslaget utformades fyra tematiska spår:

- Hållbar närvaro i digitala rum och frågor om hur församlingen framträder i det digitala.
- Förkunnelse, rit och gudstjänst i digitala rum.
- Samtalsgrupper i digitala rum.
- Kommunikation, mission och språk.

Utifrån dessa teman arbetade forskarna, i dialog med medarbetarna från församlingarna, fram delforskningsprojekt som genomfördes under projektets andra fas.

I kapitel 2 och 3 presenteras resultat från ett delprojekt där Farsta och Sollentuna deltog och där fokus var på *hållbar närvaro i digitala rum*. Ett delprojekt som beforskade frågor om *förkunnelse, rit och gudstjänst* kom att fokusera på förinspelade andakter och genomfördes med Täby och Järfälla församlingar. Resultat från delprojektet presenteras i kapitel 5 och 6. I kapitel 8 presenteras ett delprojekt med fokus *samtalsgrupper i digitala rum*, som deltagare från Nacka, Sundbyberg och Täby deltog i.

Baserat på församlingars önskemål och behov utformades ett delprojekt kring *kommunikation, mission och språk* som ett fortbildningsprojekt snarare än ett forskningsprojekt. I det delprojektet deltog Enskede-Årsta, Nacka och Sundbyberg. I kapitel 4 finns en intervju med några av deltagarna i delprojektet. I kapitel 7 och 9 finns ytterligare två intervjuer där den ena handlar om teknik, produktion och gestaltning och den andra om bokcirkel online. Under projektets tredje och sista termin har forskarna skrivit texterna till forskningsrapporten. Deltagarna från församlingarna i de olika delprojekten har kunnat ge feedback på utkast på texterna innan de färdigställts. Under den sista terminen genomfördes också en halvdag digitalt med föredrag och presentationer av tentativa resultat från delprojekten.

DE FYRA DELPROJEKTEN

HÅLLBAR NÄRVARO I DIGITALA RUM	FÖRKUNNELSE, RIT OCH GUDSTJÄNST	DIGITALA SAMTALSGRUPPER	KOMMUNIKATION, MISSION OCH SPRÅK
Forskning	Forskning	Forskning	Fortbildning
Farsta och Sollentuna	Järfälla och Täby	Nacka, Sundbyberg och Täby	Enskede-Årsta, Nacka och Sundbyberg
Kapitel 2 och 3	Kapitel 5 och 6	Kapitel 8	Kapitel 4

Etiska överväganden

All forskning och gemensamt sökande efter kunskap förutsätter tillit och förtroenden. De som tar del av forskningsresultat måste känna ett förtroende för forskningens tillförlitlighet för att resultaten ska ha någon betydelse. Inom den akademiska världen har det därför utarbetats olika praktiker, dygder, etiska riktlinjer och institutioner för att värna förtroendet för forskning.

Enligt svensk lag är uppgifter om en persons tro och religion så kallade känsliga personuppgifter som måste skyddas extra varsamt. Många empiriskt inriktade projekt inom fälten religion och teologi behöver därför prövas av etikprövningsmyndigheten. Valda delar av projektet *Kyrka i digitala rum* har etikprövats. Det finns därmed vissa riktlinjer som hela projektet behöver förhålla sig till. En sådan riktlinje handlar om hur vi i rapporten skyddar integriteten av alla personer som deltagit i och bidragit till forskningsprocessen. Forskningspersoners integritet skyddas vanligtvis genom att deras namn anonymiseras så att specifika åsikter inte kan kopplas till levande personer.

Ett forskningsprojekts olika delar förutsätter en etisk medvetenhet i både stora och små beslut. Forskningsetik kan därmed inte enbart reduceras till formella riktlinjer och bestämmelser, även om de också är viktiga. I ett aktionsforskningsprojekt läggs ett extra tydligt fokus på etiska frågor som rör delaktighet. Även om forskarna från EHS tillsammans med projektledarna har haft en tydligt ansvar för genomförandet av projektet och den skrivna sammanställningen i den här rapporten har företrädarna för församlingarna på olika sätt involverats i processen. Ur ett delaktighetsperspektiv är det rimligt att argumentera för att personer som bidragit direkt till rapporten också får stå med sina namn om de så önskar. Att namnge forskarna från EHS, projektledarna och företrädarna för församlingarna skulle tydliggöra att alla dessa har bidragit till kunskapen som vi förmedlar här. Det vore ett sätt att ge plats åt fler röster och därmed att återspegla den deltagarbaserade forskningsansatsen också i denna rapport.

Här uppstår dock en spänning mellan olika etiska principer. Kravet att värna anonymitet ställs mot etiska värden som handlar om delaktighet och möjlighet till medansvar. Väl medvetna om det etiska dilemma har vi redaktörer valt att helt undvika att namnge deltagare i

rapporten. Församlingarna har inte anonymiserats men inga deltagare är namngivna i de kapitel som redogör för projektets olika delprojekt. Frågan har ställts på sin spets i de delar av rapporten där deltagare intervjuats eller bidragit som skribenter. I dessa har namnen ersatts med pseudonymer. Skälet är att vi är måna om att rapporten ska följa de formella krav lagstiftningen anger och som etikprövningsmyndigheten prövar. Vår förhoppning är att detta sätt att handskas med frågan inte ska osynliggöra det viktiga samarbete mellan forskare och deltagare som har präglat forskningsprojektet och dess resultat.

Avslutningsvis vill projektledarna, Sara Garpe och Jonas Idestrom rikta ett stort och innerligt tack till alla som har medverkat i projektet. Tack vare er tid, ert engagemang och er kompetens har projektet varit möjligt att genomföra.

2. Hållbar närvaro i digitala rum – mellan omsorgskultur och synlighetstävling

Jonas Idestrom och Tone Stangeland Kaufman

Hur skapar man hållbara kyrkliga digitala rum? Det var den övergripande fråga som blev vägledande för projektet med Farsta och Sollentuna församlingar. I båda församlingarna var kreativiteten stor och många medarbetare blev delaktiga i omställningar till digitala uttryck under pandemin. Med erfarenheterna av den snabba omställningen kom också insikter om vikten av att etablera en digital närvaro som var hållbar över tid. Det fanns därför ett intresse av att utforska vad erfarenheterna under pandemin kunde lära församlingarna vad gällde att etablera och upprätthålla en hållbar och långsiktig närvaro i digitala rum.

I de samtal som fördes inom ramen för delprojektet stod det tidigt klart att frågor om hållbarhet inte kan skiljas från teologiska frågor om kyrkans uppdrag och identitet. Parallellt med ett gemensamt sökande efter kunskap om hållbar närvaro pågick också ett utforskande av hur närvaron i digitala rum väckte teologiska frågor.

Delprojektet med Farsta och Sollentuna församlingar redovisas i två kapitel i rapporten varav detta är det första. Här ligger fokus på frågor om medarbetarkultur, digitala vanor och strävan efter synlighet. I nästa kapitel är det ett tydligare fokus på teologiska perspektiv och frågor om hur kyrkan framträder i de digitala rummen.

Delprojektet och de resultat det har genererat är tydligt präglade av aktionsforskningsansatsen och samverkan mellan forskare och församlingsmedarbetare. Därför inleds kapitlet med en redogörelse för hur delprojektet genomfördes. Den läsare som hellre vill gå direkt på delprojektets slutsatser och resultat kan bläddra förbi de inledande avsnitten.

Efter inledningen riktas uppmärksamheten mot *betydelsen av attityder och kultur i medarbetarlaget* för att skapa förutsättningar för en hållbar digital närvaro. Därefter fokuserar vi på frågor som rör *synlighet, jämförelse och rivalitet* i förhållande till det digitala. Vad som blivit

framträdande (*salient*) och som därvid uppmärksammas i den här studien är både grundat i forskningsfrågorna som församlingsforskargruppen valde att fokusera på vad som var tydliga mönster i materialet som skapades.

Forskningsfrågor, tillvägagångssätt och några utgångspunkter

Vi har i projektet haft ett relativt öppet och utforskande förhållningssätt till begreppet hållbart men det har i huvudsak handlat om hur verksamheter kan drivas och upprätthållas på sätt som långsiktigt är bärkraftigt för församlingen och medarbetarlaget. Med ett sådant intresse som utgångspunkt planerades projektet med två församlingsforskargrupper och byggdes upp kring fyra seminarier – tre av dem genomfördes församlingsvis och ett med båda församlingarna. Projektets aktionsforskningsansats innebar att seminarierna byggdes upp kring gemensamma gruppsamtal med två externa forskare och deltagare från församlingarna.

Vid de inledande seminarierna delade och reflekterade vi över de erfarenheter församlingarna gjort sedan pandemins inledning. Mot bakgrund av reflektionerna formulerade vi forskningsfrågor som blev vägledande för arbetet i projektet. Efter seminarierna sammanställde forskarna frågorna som sedan deltagarna i församlingsforskargrupperna fick möjlighet att se och reagera på.

FORSKNINGSFRÅGOR

Den gemensamma forskningsprocessen har styrts av de frågeställningar som grupperna arbetade fram vid de inledande seminarierna. Den övergripande frågan för projektet blev:

Hur kan församlingen på ett hållbart sätt facilitera och upprätthålla relevanta och ändamålsenliga kyrkliga digitala rum?

Den övergripande frågan bröts också ner i några delfrågor som varit vägledande för projektet. I det här kapitlet fokuserar vi på tre av dem:

- *Hur kan vi på ett hållbart sätt strukturera den kyrkliga digitala närvaron hand i hand med befintliga verksamheter?*
- *Vilka resurser och kompetenser är avgörande för att upprätthålla hållbara digitala rum?*
- *Vilka önskemål och behov om digital, kyrklig närvaro finns bland församlingsbor?*

TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

Efter det första seminariet genomförde forskarna intervjuer med personer i församlingarna. Det handlade främst om anställda medarbetare men också någon förtroendevald och ungdomar. Deltagarna i församlingsforskargrupperna medverkade också i att skapa visst material i form av samtal med deltagare i olika verksamheter, insamling av statistik från digitala plattformar och en inbjudan att bidra med synpunkter via en av församlingarnas hemsida. I Färsta församling genomfördes ett andra seminarium där forskarna, mot bakgrund av samtalen vid det första seminariet och intervjuer, delade några reflektioner och möjliga tolkningar av materialet. Vid seminariet ägnade också församlingsforskargruppen tid åt att se över församlingens egna publiceringar på några Facebook- och Instagramkonton. På grund av sjukdom omvandlades workshopen i Sollentuna till enskilda samtal och intervjuer med deltagarna i församlingsforskargruppen som forskarna genomförde.

Vid det tredje seminariet möttes de två församlingsforskargrupperna. Återigen introducerade de externa forskarna möjliga tolkningar och analyser mot bakgrund av de tidigare seminarierna och intervjuerna. Det låg till grund för gemensamma samtal och reflektioner. Vid det fjärde och sista seminariet samlades återigen församlingsforskargrupperna i två separata seminarier där vi inledningsvis samtalade om vilka förståelser av att vara kyrka som kom till uttryck i materialet. Därefter fick församlingsforskargrupperna reagera på och reflektera över en sammanställning av möjliga resultat från delprojektet som de externa forskarna presenterade. I ett senare skede fick också deltagarna i församlingsforskargrupperna läsa och ge respons på en tidigare version av den här texten.

Ramarna för projektet har inte tillåtit en genomgripande undersökning och kartläggning av församlingarnas digitala rum. Syftet har i stället varit att genom ett begränsat, men strategiskt, urval av informanter i kombination med återkommande samtal med några företrädare för församlingarna synliggöra och utforska teman som framstod som viktiga. I de två kapitlen som bygger på delprojektet i den här rapporten har vi fokuserat på några särskilt intressanta exempel som får åskådliggöra relevanta teman och resultat från studien. Kapitlen är skrivna av de två externa forskarna men bygger på de samtal som förts i de två församlingsforskargrupperna. Till skillnad från kapitlen som redogör för delprojektet med Järfälla och Täby (kapitel 5 och 6), gör vi inga jämförelser mellan Farsta och Sollentuna församlingar utan förhåller oss till dem som ett gemensamt "case". Akademiskt kan det därmed karaktäriseras som en enskild fallstudie (single case study).

NÅGRA UTGÅNGSPUNKTER

Under projektets gång har forskarna föreslagit och introducerat teoretiska resurser i samtalen med medarbetarna från församlingarna. Några av dessa teorier presenteras i kapitlet. För den som önskar läsa mer eller fördjupa sig i teorierna finns hänvisningar till litteratur.

Vid det första seminariet redogjorde också forskarna för ett mer övergripande perspektiv som kan vara fruktbart för att studera och undersöka kyrkliga digitala rum i församlingarnas liv. Utgångspunkten är att en församling, på samma sätt som andra typer av organisationer, framträder i och genom täta och rika nätverk av relationer. Men det som skiljer det här perspektivet från många andra är hur man uppmärksammar den roll icke-mänskliga aktörer spelar i de här nätverken. Byggnader, mobiltelefoner, skrivna texter och mängder med andra ting och artefakter är ofrånkomliga aktörer i det som utgör församlingen.³⁴ Oavsett om man zoomar in på enskilda situationer och verksamheter eller zoomar ut på församlingen i en vidare bemärkelse kan man se hur den framträder genom nätverk där mänskliga och icke-mänskliga aktörer och processer kopplas samman. Det är också i dessa nätverk som det digitala finns invävt. Digitala plattformar, mobiltelefoner, Facebookkonton, kameror, mikrofoner och webbsidor är delar i de nätverk genom vilka församlingen framträder.

Det betyder också att "det digitala" på olika sätt är med och formar församlingen och hur den interagerar med sin omvärld. Eftersom församlingen är kallad att förmedla evangelium och bidra till Guds rikets utbredning, som det uttrycks i kyrkoordningen, är de sätt som församlingen konkret kommer till uttryck på också teologiskt viktiga. Det betyder att även det digitala är teologiskt väsentligt, vilket blir ett särskilt fokus i nästa kapitel.

Omsorgskultur, lärande och nya möjlighetsrum

I utgångsläget tänkte vi att frågor om nödvändiga resurser och kompetenser skulle komma att handla om konkreta saker som på ett direkt sätt var kopplade till det digitala. Vartefter projektet utvecklades andra och mer övergripande teman: *En tillåtande och kreativ medarbetarkultur* framstod som viktig för att utveckla och hantera digitala rum under en kris av det slag som pandemin utgjorde. Betydelsen av medarbetare som hade utvecklade digitala vanor och som på ett självklart och naturligt sätt kunde interagera i och med de digitala rummen blev tydlig. Sammantaget bidrar en tillåtande och kreativ medarbetarkultur och medarbetare som har utvecklat *digitala vanor* och bemästring av digitala redskap till att skapa vad som kan beskrivas som *möjlighetsrum*.

Det innebar också att vi kunde se hur frågor om resurser och kompetenser hade tydliga kopplingar till frågan om hur en kyrklig digital närvaro kan gå hand i hand med befintliga verksamheter.

³⁴ Se t.ex. Latour 2003; Idestrom 2016; 2021, s. 28–41; Idestrom & Kaufman 2017.

EN OMSORGSKULTUR OCH SKAPANDE AV KUNSKAP

Frågor som handlade om kulturen i arbetslaget aktualiserades tidigt i processen i en intervju med en husmor i en av församlingarna. Hon berättade om omställningen i verksamheten den första pandemivåren och betonade då den positiva kulturen i arbetslaget:

Vi hade personalmöten digitalt, och det funkade jättebra! Jag blev positivt överraskad. Det var mer personligt [...] Vi är ett bra arbetslagsgäng! Öppna och glada, och vi känner varandra. Det är inte så mycket prestige. Vi skrattar. Det är stor takhöjd och öppenhet.

En diakon beskrev också ett annat arbetslag på ett sätt som speglar en tillåtande och kreativ medarbetarkultur:

Det är ett tillåtande arbetslag och en sådan atmosfär. Vi pratar mycket, bollar utan att utvärdera nåns idéer [...] det är inte igenstängt och fyrkantigt. Det är en tillåtande atmosfär.

Det här var två exempel på ett mönster som blev synligt i materialet. För att fördjupa samtalen i församlingsforskargrupperna om detta mönster introducerade forskarna några teoretiska perspektiv som visar på samband mellan skapande av kunskap och omsorg i medarbetarlag.

Marianne Rodriguez Nygaard argumenterar i en studie av diakoners professionella kunskap i norska kyrkan för hur omsorg är en viktig faktor för ett kreativt lärande.³⁵

Pandemin innebar att medarbetare (anställda och i viss utsträckning ideella) i församlingarna fick ställa om och lära sig nya saker närmast över en natt. På så sätt bröt den akuta situationen in i församlingarnas vanliga sätt att vara och göra kyrka på. Utöver att lära sig nya saker innebar pandemin också att man blev tvungen att reflektera över och omförhandla hur man skulle vara kyrka – sammantaget blev behovet av att skapa ny kunskap större. Även om pandemin utgjorde en exceptionell situation i förhållande till behoven av att skapa ny kunskap så innebär det fortsatta arbetet med att vara kyrka i digitala rum en pågående lärandeprocess. Det är därför intressant att försöka förstå vad som kan bidra till ett kreativt lärande bland medarbetare.

Nygaard uppmärksammar hur närvaro eller frånvaro av omsorg i en medarbetarkultur kan inverka på skapandet av kunskap i ett arbetslag. Kunskap måste, enligt Nygaard, delas, nyskapas och förstärkas i ett samspel med andra och hon menar att effektiviteten i sådana kunskapsprocesser bland annat är avhängigt omsorgsnivån i medarbetarlaget.³⁶ Men vilka uttryck tar sig omsorg som bidrar till lärande? Nygaard presenterar fem dimensioner av omsorg som går att urskilja i ett arbetslag om man fokuserar på skapandet av kunskap.³⁷

- Ömsesidig tillit
- Aktiv empati
- God tillgång till stöd och handledning
- Minimal fördömelse/en tillåtande atmosfär
- En "can do spirit"

I seminarierna med församlingsforskargrupperna visade sig teorierna om omsorg och kunskap användbara i analysen av materialet forskarna skapat. Diakonen i intervjun ovan beskriver en "tillåtande atmosfär" som är präglad av ömsesidig tillit, aktiv empati och minimalt med fördömelse ("utan att utvärdera"). På ett liknande sätt framhäver husmor i det första citatet att dom "skrattar", att det är stor "takhöjd" och att det "inte [är] så mycket prestige". I den gemenskap som medarbetarlaget utgjorde skapades ny kunskap som bidrog till att vara kyrka i digitala rum.

De här tolkningarna och reflektionerna gav genklang i seminarier med församlingsforskargrupperna i Farsta och Sollentuna. Diakonen som blivit intervjuad deltog också i seminariet och hon bekräftade att medarbetarkulturen präglad av omsorg hon hade beskrivit bland diakonerna även gällde den generella atmosfären i medarbetarlaget i det lokala distriktet: "Mångt och mycket är präglat av en tillåtande atmosfär. Prova er fram och se vad som känns roligt."

³⁵ Nygaard 2015.

³⁶ Nygaard 2015, s. 72.

³⁷ Nygaard har hämtat de fem dimensionerna från Georg von Krogh, se von Krogh 1998, s. 37.

Längre fram i intervjun berättar husmor om arbetet med en digital julkalender och hur en av de andra medarbetarna lärde henne att göra en egen lucka. De spelade också in gudstjänster och då fick hon ”sköta kameran ... vi blev alla indragna, det var kul ... och så kör vi!” Det framgår av medarbetarens berättelse att det fanns en ”god tillgång till stöd och handledning” och en ”can do spirit”. Omsorgen kommer alltså till uttryck i att hon blev inbjuden att delta i julkalenderprojektet (inte tvingad) och att hon hade tillgång till en mentor som kunde lära henne saker samtidigt som medarbetare också fick göra det själva. Det blev därmed möjligt för henne att lära sig nya saker.

När medarbetare får möjlighet att lära sig nya saker utvidgas deras kompetens. Den ryske pedagogen Lev Vygotsky talar om *den proximala utvecklingszonen* för att peka på hur medarbetare kan utvidga sitt kunnande. En proximal utvecklingszon är skillnaden mellan den kunskapsnivå en medarbetare besitter genom sina egna förmågor och den potentiella kunskapsnivå som kan skapas genom att få ledning av en lärare, kollega eller samarbeta med kunniga medarbetare.³⁸

Medarbetarens berättelse om arbetet med den digitala julkalendern är ett bra exempel på hur en enskild medarbetares proximala utvecklingszon delvis kan realiseras i ett kreativt samspel med andra medarbetare, men det finns också fler exempel i materialet (se nedan).

NYA MÖJLIGHETSROM

Händelser och kulturella redskap kan öppna eller stänga för förändring och lärande.³⁹ Forskarna introducerade begreppet *möjlighetsrum* för att beskriva de förutsättningar som skapas när det uppstår möjligheter till förändring och lärande.⁴⁰ En medarbetare som fick erfara det var en kommunikationsassistent vars roll förändrades under pandemin. Hon berättar att det inledningsvis konstant kom mejl från ledningen om verksamheter som stängdes ner och hon måste gå in på hemsidan och uppdatera informationen. Det var svårt eftersom tidshorisonterna var så oklara.

Men det dröjde sedan inte länge innan hon tillsammans med andra medarbetare började fundera på hur församlingen skulle kunna bli synlig på nätet i stället. Hon konstaterade ”det var då som jag plötsligt fick plocka upp mina kunskaper som jag hade lärt mig när jag pluggade”. Hon hade läst ett gymnasieprogram med medieinriktning och hade där bland annat fått lära sig att klippa och redigera filmer.

Foto: David Lagerlöf

³⁸ Den här teorin har framförallt använts i studier av elevers och studerandes lärande. Vygotsky 1978, s. 86 ff.

³⁹ Wertsch 1998, s. 38–42

⁴⁰ Afdal 2013:34–35; Nygaard 2014.

Hon hade därmed redan en digital kompetens, ett bemästrande av de digitala redskapen, vilket kom till nytta vid inspelningar av webbgudstjänster. Den nya situationen innebar också, som hon själv uttryckte det, *en förändrad maktbalans*. Nu fick hon större inflytande över upplägget och det visuella uttrycket. Däremot skulle det ta ytterligare en tid innan hon också fick möjlighet att påverka själva innehållet.

Ett viktigt steg i den riktningen var att hon senare fick börja arbeta tillsammans med en vaktmästare som var bra på ljud. Hon berättade att de blev ett team och att de tillsammans hade ett avslappnat förhållande med de personer de arbetade med. Med tiden växte de allt tydligare in i rollerna och kunde därmed också ta för sig mer. I berättelsen anas en omsorgskultur med ömsesidig tillit, en tillåtande atmosfär, tillgång till stöd och en ”can do spirit”. Kommunikationsassistenten beskrev en tydlig utveckling från att inte våga ta plats till att i allt högre utsträckning coacha och regissera medarbetarna som skulle spela in – och det var ”något helt nytt”. Den nya situationen blev alltså ett möjlighetsrum för att använda nya sidor av den kompetens som hon redan hade. Genom samarbetet med vaktmästaren och en digital

Facebookgrupp med andra kommunikatörer (som hon också berättade om) blev hennes proximala utvecklingszon också utvidgad

Hon blev med tiden medveten om vilka medarbetare som trivdes med att stå framför kameran och det gjorde att hon fick vara med och påverka vilka som skulle tillfrågas. Ytterligare ett steg som hon och vaktmästaren tog var att själva börja planera för inspelningar av material som de bedömde i högre utsträckning skulle kunna nå personer som inte till vardags deltar i kyrkans verksamheter. Det resulterade så småningom i en vinterkonsert med ett band (där kommunikationsassistenten själv deltog som sångerska) som spelade kända jul-sånger i jazz- och viston. Filmen fick relativt stor spridning, bland annat genom att den lades upp på en Facebooksida för idéer i coronatider för Svenska kyrkan. Knappt ett år senare ville de ta idén ett steg vidare i en allhelgonafilm och bad då två präster att komplettera musikinslag med lästa texter. Upplägget innebar att hon i samarbete med prästerna planerade, spelade in och klippte filmen som sedan lades ut. ”Det blir kort och nedbantat och det blir inte det här långa och det ska inte vara söndagens text [...] jag tänker ju digitalt, du ska kunna se på den här närsomhelst under året”.

Kommunikationsassistentens berättelse är ett konkret och intressant exempel på hur en enskild medarbetare får nya möjlighetsrum. Pandemin fungerade som en katalysator för att hon i större utsträckning kunde använda de färdigheter och kompetenser hon hade med sig från sin utbildning och sina digitala vanor (se nedan). Det innebar också att hennes roll stegvis förändrades och hon fick i större utsträckning aktivt vara med och forma det material som producerades och lades ut digitalt. En viktig faktor till förändringen var att hon och vaktmästaren fick bilda ett team som arbetade tillsammans. Det är intressant att notera att utvidgningen av den proximala utvecklingszonen också innebar att hon i högre utsträckning var med och formade innehållet i materialet som producerades. Det innebar att hon som kommunikationsassistent tog steget från att arbeta med formen till att också vara med och forma det teologiskt präglade innehållet. Berättelsen är ett av flera intressanta exempel i församlingarna på hur kommunikation och teologi flätas samman i arbetet med det digitala – form och innehåll kan inte skiljas åt på något distinkt sätt (se nästa kapitel). Den visar också hur ny kunskap kan utvecklas när det finns en omsorgskultur och ett kreativt teamsamarbete.

DIGITALA VANOR OCH BEMÄSTRANDE

En av deltagarna i församlingsforskargruppen har tidigare arbetat med lokal television. När han sedan prästvigdes och fick tjänst som församlingspräst började han utforska möjligheterna att använda digitala medier för att kommunicera. Långt före pandemin hade han en stor repertoar av till exempel livesända andakter, frågesport på Instagram, Facebook, inspelade videos för familjer och podd. När församlingarna tvingades att ställa om till digital verksamhet i stor skala, blev plötsligt det han redan hade gjort i en rad år uppskattat och värderat på ett delvis nytt sätt. Han blev en viktig aktör i församlingens närvaro i digitala rum.

När forskarna tittade på några av de kvällsandakter han hade firat och lett på digitala plattformar och lyssnade till hur han talade om dem, framstod det som oansträngt och naturligt. Det var tydligt att det var något han själv tyckte om att göra och som han upplevde som betydelsefullt:

[Kvällsandakterna] betyder något. Det är det viktigaste jag gör! [...] jag känner inte inför andakten att det är en produktion utan att vi firar en andakt. Vi firar tillsammans fast på olika håll [...] Det är också något kontinuerligt [...] Samma tid [...] Det är roligare att livesända. Då händer det i stunden.

Andakterna är i ett avseende enkla produktioner som inte kräver så omfattande och komplicerad teknik. Samtidigt är det tydligt att prästen behärskar mediet och formatet på ett sätt som ger lyssnaren känslan av enkelhet. Han kan sjunga och spela gitarr. Han är också komfortabel med att sända andakterna live från sina egna telefoner utan möjlighet till omtagning. Att andakterna firas samma tid varje vecka medverkar också till att det finns en fast struktur och rytm. Prästen berättade dessutom att andakterna är något han ser fram emot och som har blivit en integrerad andlig praktik för honom personligen. Mycket talar för att det bidrar till att andakterna framstår som autentiska. Vid ett av seminarierna beskrev en av deltagarna i församlingsforskargruppen att den digitala omställningen under pandemin var som att "tävla i OS utan att ha tränat". Så kunde många uppleva det, men inte prästen som ledde de digitalt sända andakterna. För honom var det precis tvärtom. Han hade, för att fortsätta med sportmetaforer, legat i höghöjsträning och var väl förberedd.

Om de flesta församlingar dramatiskt utvidgade sitt digitala utbud och sin digitala kyrkliga närvaro under nedstängningen, återvände de också till sin för-pandemiska nivå under hösten 2021 när det åter blev möjligt att träffas på plats. Prästen som var van att arbeta genom digitala medier var däremot en av relativt få som fortsatte att erbjuda digitala andakter och vara aktiv på sociala medier. Han konstaterar: "Pandemin är inte över. Men vi jobbar som om den är över. Nästan alla har lagt ned [den digitala verksamheten]. Jag jobbar på."

I motsats till många andra upplevde han ingen digital trötthet. Det går att beskriva det som att prästen hade utvecklat en *digital vana* vilket gör att det digitala för honom utgör det normala snarare än något extraordinärt – det är en kompetens som är förkroppsligad och som så att säga sitter i ryggmärgen. Det extraordinära har blivit det ordinära. Han behöver inget recept. Han vet vad man ska göra och hur i olika situationer. Digitala redskap tycks för honom vara vad James Wertsch kallar "medierande redskap som en förlängning av kroppen" (jämför med sättet som tonåringar och några vuxna förhåller sig till sin telefon eller som en blind använder sin käpp).⁴¹ För att förstå hans agerande som präst måste man titta på hur han interagerar med de digitala redskap som han till fullo bemästrar och klivit in i.

I församlingarna finns det fler exempel på personer som har förkroppsligat en digital vana och som bemästrar det digitala. Det är både anställda och ideella medarbetare, till exempel kommunikatörer, musiker, vaktmästare och körledare, som på liknande sätt har fått blomma under pandemin. I studien har vi sett betydelsen av att använda eldsjälur som har förkroppsligat den här digitala kompetensen.

Samtidigt konstaterade vi i samtalen att det också är sårbart och inte hållbart att bara bygga det digitala kring en eller par eldsjälur i varje församling, distrikt eller arbetslag: "Men att bara bygga kring olika enskilda människors engagemang, är lite sårbart. Om NN slutar, så har vi ingenting. Oerhört sårbart", som en av deltagarna i församlingsforskargruppen uttryckte det.

Duktiga medarbetare kan bidra till att utvidga den proximala utvecklingszonen till kollegor, som husmor i exemplet ovan beskrev att pedagogen gjorde. Vi tror likväl att de som har förkroppsligat den digitala kompetensen kan fungera som nyckelresurser i samarbete med andra intresserade när det gäller att utveckla en hållbar kyrklig digital närvaro också efter pandemin, och att det kan vara klokt att strukturera detta arbete med dem som en slags spindel i nätet.

Mimesis och synlighetstävling

Motsatsen till att vara del av en medarbetarkultur som präglas av omsorg, såsom det har beskrivits ovan, kan vara när en församling eller ett medarbetarlag tycks delta i en synlig-

⁴¹ Wertsch 1998, s. 38–42.

hetstävling. Detta tema blev synligt när forskarna arbetade med intervjumaterial och transkriptioner från de inledande seminarierna. Inför ett av de följande seminarierna valde därför forskarna att gräva lite djupare i tematiken som sedan gemensamt diskuterades med församlingsforskargrupperna.

”DET BLEV EN TÄVLING”

I ett av seminarierna beskrev deltagarna övergången från att vara kyrka på det ”gamla sättet” till att vara kyrka online som ”att tävla i OS utan att ha tränat”, och erfarenheten av att ”det blev för dåligt för OS-nivå”. Det framgick av samtalet att OS-metaforen hade använts i arbetslaget. Begreppen ”tävling” och ”att synas” återkom under samtalet. En av deltagarna konstaterade att: ”Det blev en tävling. Kreativiteten var så hög. Alla skulle synas!” Hur kan man förstå frågan om hållbara kyrkliga digitala rum i förhållande till teman som rör synlighet och tävling? Det kommer att framgå nedan att det inte är ett tema som helt och hållet överskuggar bilden av det digitala i församlingarna. I samtalen med församlingsforskargrupperna var det flera som inledningsvis uttryckte att de inte kände igen bilden av en synlighetstävling. En deltagare uttryckte till exempel: ”Jag kände inte igen mig i det rivaliseringsstänket. Jag har inte tänkt tanken. Inte inom församlingen, inte mellan församlingar. Kanske för att jag har varit synlig.” Men ju längre samtalen löpte desto mer nyanserad blev bilden och exemplen på erfarenheter av att sträva efter att synas fler.

För några kom det bland annat till uttryck i en oro över att eventuellt uppfattas som överflödig i förhållande till framtida neddragningar av tjänster. ”Här gäller det att synas för egen överlevnads skull. Om man inte syns, kan man försvinna!” En kommunikatör kunde också känna igen känslan av att delta i en synlighetstävling när hon scrollade igenom och såg hur andra församlingar i stiftet framträdde på Facebook. En musiker berättade att det ibland var svårt att inte bli upptagen av hur olika musikaliska inlägg i sociala medier togs emot. Hur många visningar fick de?

För att fördjupa samtalet och reflektionerna kring frågor om synlighet och tävling introducerade forskarna René Girards teorier om hur jämförande och begär präglar mänskliga interaktioner. Baserat på analyser av antika och andra litterära texter har Girard utvecklat teorier för att förstå det han kallar ett *mimetiskt begär* och som handlar om psykosocial rivalitet som präglar våra samhällen på mikro-, meso- och makronivå.⁴² Förenklat beskrivet menar Girard att människor lär sig av andra vad de bör längta efter eller vad som uppfattas som attraktivt att begära. Människor tror därmed också gärna att andra har sådant som de själva saknar, vilket i sin tur leder till *imitation*. Den norska författaren och journalisten Lena Lindgren sammanfattar det på följande sätt:

Mekanismen fungerar så här: När jag vill vara som du, är du först min ”modell”, men i nästa vända blir du mitt hinder. Det är logiskt – för jag kan inte få din aura och status om du har den. Idolen har blivit en rival. En mimetisk rival.⁴³

Den mimetiska rivaliteten rör sig enligt Girard inte bara på en individuell nivå utan kan också skapa rivalitet mellan grupper av människor. I ett kyrkligt sammanhang är det därför rimligt att tänka sig att den kan existera mellan församlingar, men också inom en församling eller ett pastorat, till exempel mellan grupper eller distrikt. Det kan också handla om rivalitet mellan grupper av kollegor i arbetslaget.

DIGITALA REDSKAP SOM EN FÖRSTÄRKNING AV MIMETISKT BEGÄR OCH PERFEKTION?

Mimetisk rivalitet, som Girard förstår den, är inget som har dykt upp med det digitala mediets inträde. Däremot gör det digitala att rivaliteten och konkurrensen framträder på delvis nya sätt. Lindgren ställer sig frågan om den digitala tekniken förstärker människans mimetiska natur, eller om det är så att den här tekniken är mimetisk till sin karaktär.⁴⁴ Hon skriver:

⁴² Girard 1987.

⁴³ Lindgren 2020, s. 48, vår översättning.

⁴⁴ Lindgren 2020, s. 55.

Sociala medier är skapade utifrån mimetiska principer. Ett ramverk som just syftar till att mediera begär, där alla kan se varandra som imitatörer och modeller samtidigt. Därtill är alla nu utrustade med en mimetisk verktyglåda (delning, reposta eller retwittra) som kan distribuera synlighet. Därför är det ingen tillfällighet att Facebook, Instagram, Twitter och Snapchat använder variationer av samma designidé. Den förstärker de specifikt mimetiska krafterna: idoldyrkan, rivalisering, grupsuggestion. Det funkar.⁴⁵

När forskarna introducerade teorierna om mimetiskt begär och rivalisering väckte det som sagt en viss igenkänning, även om bilden var långt ifrån entydig, som också nämnts ovan. Andra deltagare kände dock igen sig: ”Jättemycket igenkänning. Jag har jobbat med marknadsföring och man vill vara bäst, den som syns, den som slår igenom och det behöver inte vara digitalt.” Det framgick av samtalen att också andra kunde känna igen sig i ”konkurrensberättelsen” i förhållande till intern rivalitet inom församlingen: ”Det var ett lite ångestdrivet behov av att synas. [...] Vi har haft en historia av en intern konkurrens mellan olika distrikt och det fick en snöbollseffekt – särskilt i början av pandemin.” Pandemin och ett ökat fokus på digitala kanaler tycks alltså i några tillfällen ha förstärkt den redan befintliga konkurrensen mellan distrikten.

Under samtalets gång i seminariet ändrade sig den deltagare som först uttryckt att hon inte kände igen sig och konstaterade i stället:

Men jo! Antal visningar, jag har känt på den rivaliteten. Varför har den församlingen fått 5000 visningar när vi bara har fått 300? Visningar är intressant ur ett psykologiskt perspektiv. Något som många gillar, det tänker man att man ska gilla.

Vid de sista seminarierna med församlingsforskargrupperna fördjupades samtalet och reflektionerna kring vad synligheten i digitala medier i förhållande till rivalitet kan betyda och signalera teologiskt. Som en av deltagarna uttryckte det:

Vad innebär det för kyrkan att använda sociala medier när de också kan fungera som mimetiska verktyglådor? I vilken utsträckning ska kyrkan bidra till att förstärka en uppmärksamhetsekonomi där olika aktörer tävlar om människors uppmärksamhet?

I samtalet pekade en deltagare på den spänning som kan uppstå mellan vad kyrkan vill förmedla och vad som faktiskt förmedlas och medieras i de digitala rummen. ”Det handlar om kyrkosyn och vilken kyrka vi vill vara. Vi vill vara en kyrka öppen för alla ... att det blir inte alltid som man tänkt sig och det är det vi vill förmedla.” Samtidigt kan de genomarbetade inspelade momenten som församlingen lägger upp lätt bli ”perfekta på gott och ont”. I samtalet underströk deltagarna att de är stolta över det som församlingen spelar in och lägger upp, men det digitala mediet med möjligheterna att lägga upp förinspelat material skapar också ett dilemma. Hur kan församlingen förmedla ett budskap om att det inte alltid blir som man har tänkt sig och att kyrkan är öppen för alla oavsett hur ens liv ser ut samtidigt som de digitala medierna snarare underblåser en vilja att inte dela sådant som är bristfälligt? (se också nästa kapitel). För som en av deltagarna sa: ”jag vill inte att det ska ligga på Facebook för all framtid att jag säger fel i Vår fader.”

SYNLIGHETSTÄVLINGEN SOM EN FÖRLÄNGNING AV STATISTIKENS BETYDELSE?

Det framkom också i samtalet att den synlighetstävling som digitala verktyg bidrar till inte bara är något nytt, utan också kan ses som en förlängning av den uppmärksamhet som statistik och siffror får i Svenska kyrkan. En av deltagarna reflekterar:

Marknadsföring och tävling. Vi har pratat ganska mycket om tävling, det potentiella tävlingsmomentet digitalt. Vi har också *pratad om statistik men inte pratat jättemycket om att det är precis samma sak*. Hur många har du i din ungdomsgrupp? Det blir en värdeomätare på hur bra det är. Nu har vi många konfirmander ... inte så bra om vi var 15 stycken. Det är också en jämförelse. Det hänger ihop tydligare än vi tidigare har benämnt (vår kursivering).

⁴⁵ Lindgren 2020, s. 63.

En annan kommenterar: ”Ja, det digitala gör antal synligt på ett nytt sätt. *Men: Statistik är också viktigt.* Andakt på långfredag i kolumbariet. Min fråga var: Hur ser statistiken ut?” (vär kursivering).

Det finns alltså en tydlig förväntan om att många likes, klick, delningar och deltagare på församlingens arrangemang betyder att man lyckats som församling. Det kan skapa en press på kommunikatörerna. En av dem berättar: ”Jag mår ju skit när det inte kommer folk till en konsert. Kunde jag inte gjort mitt jobb bättre? Skuldkänsla!”

Samtidigt kan statistiken också positivt användas till att fatta beslut om hur resurser skall fördelas: ”Efter två års sändningar kan man se en tydlig tråd av vad som får spridning. När jag ska välja hur vi ska lägga arbetstimmar, då behöver vi vara smarta och kloka. Kanske inte detsamma om två år.” Pandemin och ett ökat fokus på digitala kanaler tycks alltså i några tillfällen ha förstärkt den redan befintliga betydelsen av antal och statistik som ett tecken på att man har lyckats.

Behovet av att etablera dialogiska mötesplatser och resonans

Den tredje delfrågan i projektet handlade om att undersöka vilka önskemål och behov om digital, kyrklig närvaro som fanns bland församlingsbor. I samtalen där frågorna formulerades underströk flera att en avgörande faktor för att kunna fatta kloka beslut i förhållande till en hållbar digital närvaro var att ha kunskap om församlingsbornas behov och önskemål. Inom ramen för den begränsade studien gjordes några försök att lyssna till och samla in olika röster, dels genom samtal med till exempel föräldrar som var i kyrkans lokaler när deras barn sjöng i kör, dels genom frågor på församlingens hemsida.

En av de anställda i en församling försökte intervjua några besökare till ett arrangemang i kyrkan om deras digitala erfarenheter av det som församlingen gjort. Han skriver i ett mejl till oss:

Resultatet blev väldigt magert. Av ca 30 besökare, som då nästan är uteslutande pensionärer, var det bara en som kände till och tittat på en del av det vi gjort. Den som hade tittat är en av våra allra mest trogna besökare. Personen hade tyvärr inte så mycket att säga mer än att det är ju bra att vi gjort det vi gjort. Jag tänker att detta är ju också ett resultat som kan sammanfattas med att detta är en grupp som vi har svårt att nå. Hur ser då denna grupp ut? Jag skulle säga vanliga pensionärer som är aktiva på så sätt att de söker sig till kyrkan. Men att de inte är så digitala.

Det här ”icke-resultatet” är ju också ett resultat. Inte minst för att det inte har varit så enkelt för äldre att ta del av kyrkans digitala utbud (se nästa kapitel), men att denna grupp tycks föredra att mötas i kyrkans lokaler. En annan anställd hade pratat med några som deltar på ett kyrkligt arrangemang. Hon berättar:

Vi förde en diskussion i grupp, gällande det digitala som församlingen har haft. Av de fyra som svarade, hade ingen tagit del av något digitalt under pandemin. De var heller inte så intresserade av det digitala, när vi inledde samtalet. Men när vi fört ett samtal, en stund, så kunde de sträcka sig till att det kanske ändå fanns något positivt med det digitala.

Diakonen som var ledare för en digital akvarellkurs frågade också deltagarna skriftligt om deras erfarenheter med kursen och önskemål om kyrkans digitala utbud framöver. Några få svarade på hennes skriftliga frågor, och de var överlag positiva vad gällde kursen: ”Både det skapande och det andliga behovet fylldes, samtidigt som kursen innebar en viktig social kontakt [...] Men det överträffar inte den fysiska kursen.” De få som svarade efterfrågade enligt diakonen:

samtalsgrupp, t.ex. om de kyrkliga helgerna. Det var dock lite oklart om detta gällde digitalt eller IRL, även om frågan var ställd gällande det digitala. Ett annat svar var att ordna så att gudstjänster, andakter och musik skulle kunna visas på storbild på olika äldreboenden, om de gamla inte orkar ta sig till kyrkan.

Det visade sig alltså möjligt att få in kreativa förslag och idéer genom att fråga församlingsbor och lyssna till dem även om man hade kunnat önska sig ett något fylligare material. De här erfarenheterna föranledde både samtal om hur man kunde ta reda på församlingsbornas behov och reflektioner som forskarna delade med församlingsforskargrupperna. Kommunikatörerna berättade om hur de hade lärt sig läsa av och tolka statistik som de digitala plattformarna tillgängliggör. Att följa och tolka statistiken var ett sätt att *indirekt* läsa av vad församlingsborna var intresserade av. Det hela komplicerades dock, enligt en av kommunikatorerna, av att statistiken samtidigt också speglade de algoritmer medieplattformarna utarbetade och lät påverka spridningen av olika typer av material och inlägg.

Algoritmernas begränsningar och de något magra resultaten från försök att intervjua och samla in material från församlingsbor i den här omgången bidrog till att forskarna också föreslog ett delvis annorlunda sätt att förhålla sig till delfrågan. I stället för att vid enstaka tillfällen genomföra mer eller mindre omfattande kartläggningar av församlingsbornas behov och önskemål kunde man sträva efter att etablera *dialogiska mötesplatser* med församlingsbor. Det kunde till exempel handla om att skapa referensgrupper som medarbetare i församlingen träffade och samtalande med *vid återkommande tillfällen*. Sådana rutiner skulle bidra till att församlingen i större utsträckning på ett hållbart och mer långsiktigt sätt blev en lyssnande organisation och att medarbetare återkommande reflekterade över sin kommunikation och tilltal i de digitala medierna. En av deltagarna i församlingsforskargruppen menade att referensgrupper borde kunna fungera som en metod för att reflektera över församlingens liv och verksamhet i stort och inte bara i förhållande till det digitala. Ett mer dialogiskt förhållningssätt till frågor kring församlingsbors behov och önskemål skulle då spegla det faktum att saker och ting hänger samman på komplexa sätt. I en dansk studie visar Dorte Kappelgaard betydelsen av att tillhandahålla processer och mötesplatser bland kyrkliga anställda, förtroendevalda och församlingsbor där målet inte primärt är att snabbt lösa ett problem, uppnå ett resultat eller fatta beslut, utan att snarare vara på en gemensam utforskande resa där det finns tid till att verkligen lyssna till varandra.⁴⁶ I delprojektet och seminarierna med församlingsforskargrupperna fick vi erfara att denna typ av utforskande, dynamiska och lyssnande processer skapade engagemang, rörelse och förändring.

I samtalen introducerades också, inspirerade av Kappelgaard, begreppet *resonans* så som det används av den tyska sociologen Hartmut Rosa. Resonans syftar på dynamiken som kan uppstå i mötet mellan en människa och ett tilltal utifrån – i det här fallet mellan en församling och enskilda människor som tar del av församlingens tilltal. Begreppet tydliggör att det handlar om en interaktion där ett yttre tilltal sätter något i rörelse – det är inte stumt.⁴⁷ En viktig poäng hos Rosa är att resonans inte kan kontrolleras eller mätas på ett entydigt sätt. Någon av deltagarna menade därför att resonansbegreppet lämpade sig väl för att reflektera över kyrkans kommunikation i förhållande till människors behov och önskemål, också i det digitala.

Några slutsatser

En förutsättning för att *upprätthålla hållbara sätt att vara kyrka i digitala rum* är att det finns ett pågående utforskande av nya praktiker och tillvägagångssätt vilket i sin tur innebär att medarbetare behöver lära sig nya saker. Baserat på intervjuerna och erfarenheter som medarbetare berättade om i seminarierna, och i ljuset av teorierna om lärande bland medarbetare, kom vi fram till att en medarbetarkultur präglad av omsorg, pågående lärandeprocesser och möjligheten till att i ett kreativt samspel med andra medarbetare få möjligheten att realisera sin egen proximala utvecklingszon, är viktiga resurser och förutsättningar för att bidra till att upprätthålla hållbara digitala rum i en församling.

När det gällde frågan om *hur vi på ett hållbart sätt kan strukturera den kyrkliga digitala närvaron hand i hand med befintliga verksamheter* vill vi uppmärksamma de kyrkliga medarbetare

⁴⁶ Kappelgaard 2021.

⁴⁷ Begreppet resonans används av den tyske sociologen Hartmut Rosa när han diskuterar den moderna människans förhållande till sin omvärld. Det kan både handla om relationen till andra människor (den horisontala resonansaxeln), till ting och objekt (den diagonala axeln) eller till det transcendentia (den vertikala axeln). Se t.ex. Rosa 2019.

som redan hade digital kompetens och erfarenhet och som under pandemin fick nya möjligheter att använda sina gåvor och talanger. Att strukturera den kyrkliga digitala närvaron kring personer med sådana erfarenheter och kunskaper är ett konkret sätt att göra det hand i hand med befintliga verksamheter. Det handlade inte minst om kommunikatörer, som i exemplet ovan, men också om andra yrkesgrupper och ideella medarbetare. Att låta dem som har utvecklat digitala vanor och ett bemästrande av digitala redskap fungera som coachar för andra anställda och ideella medarbetare kan vara ett sätt att bidra till att allt fler anställda kan uppleva en omsorgskultur med tillgängligt stöd, vilket igen kan bidra till att utveckla deras proximala utvecklingszon och till att den kyrkliga digitala närvaron struktureras på ett hållbart sätt. Då kan nya möjlighetsrum öppnas.

I förlängningen av en sådan omsorgskultur, kunde man, som vi föreslagit ovan, sträva efter att etablera *dialogiska mötesplatser* med församlingsbor som medarbetare i församlingen träffade och samtalade med *vid återkommande tillfällen*. En sådan praktik skulle bidra till att omsorgskulturen också skulle kunna spridas utanför de nära medarbetarlagena, och att församlingen i större utsträckning på ett hållbart och mer långsiktigt sätt blev en lyssnande organisation också vad gäller kommunikation och tilltal i de digitala medierna.

Ett för oss något oväntat resultat i projektet var hur frågor som rör *synlighet, jämförelse och rivalitet* i förhållande till det digitala framträdde på ett tydligare sätt när församlingarna ställde om till att vara kyrka i en digital miljö och digitala rum. Mimetisk rivalitet är inget som har dykt upp med det digitala mediets inträde. Däremot gör det digitala att rivaliteten och synlighetstävlingen kommer till uttryck på delvis nya sätt. Att vara medveten om, och aktivt uppmärksam, sådana dynamiker kan bidra till att upprätthålla en kreativ omsorgskultur bland anställda och ideella medarbetare, vilket i sin tur är en förutsättning för att skapa och upprätthålla hållbara digitala rum i en församling.

Både spänningen mellan att vilja framstå som perfekt eller lyckad i digitala medier och kyrkans budskap om att den också rymmer det bristfälliga är ett av flera exempel på att teologiska frågor som rör kyrkans identitet och uppdrag aktualiseras i delprojektet. Det var ju också en utgångspunkt för det övergripande projektet och projektet i de här två församlingarna att närma sig kyrkliga digitala rum med sådana frågor. Det handlar dels om hur digitala rum och redskap formar och präglar hur församlingen framträder, dels om vad det är för förståelse av att vara kyrka som blir synlig i de digitala rummen. Dessa frågor ska vi fördjupa oss i och diskutera i nästa kapitel.

Foto: Pontus Gyllare

3. Hur framträder kyrkan i de digitala rummen? – kommunikation, teologi och folkkyrkotankar

Jonas Idestrom och Tone Stangeland Kaufman

Projektet *Kyrka i digitala rum* har varit förankrat i församlingarnas vardag och präglats av konkreta och praktiska frågor som rör det digitala. Samtidigt har teologiska frågor om kyrkans identitet och uppdrag varit viktiga. I inledningskapitlet beskriver vi att projektet hade ett fokus på hur kyrkan framträder i de digitala rummen. Utgångspunkten har varit att det i församlingens liv, verksamhet och organisation går att urskilja teologiska förståelser av vad kyrkan är. Inom discipliner som praktisk teologi och kyrkovetenskap har det utvecklats sätt att studera den teologi som framträder i kyrkans vardag. En sådan blick på kyrkans liv och verksamhet har också genomsyrat forskningsprojektet i Farsta och Sollentuna.

I det föregående kapitlet diskuterades framför allt frågor om vilka resurser och kompetenser som är avgörande för att kunna skapa och upprätthålla hållbara kyrkliga digitala rum med ett tydligt fokus på medarbetarkultur. Det framgick bland annat att en omsorgskultur och dialogiska mötesplatser är betydelsefulla för att ge rum för ett pågående lärande. Sådana möjlighetsrum kan vara avgörande för att upprätthålla och vidareutveckla en hållbar kyrklig digital närvaro hand i hand med befintlig verksamhet. Ytterligare en slutsats var att medarbetare med digitala vanor och kompetenser är nyckelpersoner för att kunna hålla det digitala i gång över längre tid, men att verksamheten samtidigt inte kan förlita sig på att de tar hela ansvaret för församlingens digitala närvaro.

Redan mot slutet av förra kapitlet framgick det hur det digitala väcker teologiska frågor om kyrkans identitet och uppdrag – det vill säga *ecklesiologiska frågor*. Det är den typen av frågor som nu ska uppmärksammas. De två delfrågor som församlingsforskargruppen inledningsvis formulerade och som varit vägledande för det här kapitlet är:

- *Vad är det för förståelse av att vara kyrka som framträder i de kyrkliga digitala rummen?*
- *Hur påverkar den kyrkliga digitala närvaron hur församlingen framträder och tar sig uttryck?*

Samtidigt ska resultaten som presenteras i det här kapitlet också förstås mot bakgrund av den övergripande fråga om hållbarhet som varit vägledande för delprojektet. Frågor om hållbarhet i församlingens arbete går inte att skilja från teologiska frågor om kyrkans uppdrag och identitet.

Ett exempel på hur det digitala väcker ecklesiologiska frågor, vilket framkom i förra kapitlet, är spänningen mellan att vilja framstå som perfekt eller lyckad i digitala medier och kyrkans budskap om att den också rymmer det bristfälliga. Vid de inledande seminarierna med församlingsforskargrupperna konstaterade vi att sådana frågor är relevanta och viktiga i förhållande till hållbarhetsperspektiv – att avgöra vad som är en hållbar närvaro i digitala rum förutsätter tankar om vad som är kyrkans uppdrag och identitet. I projektet har vi inte strävat efter att formulera idéer om vad kyrkan borde vara. I stället har vi, som forskningsfrågorna anger, intresserat oss för att studera hur kyrkan och församlingen framträder i de digitala rummen.

Inledningsvis riktas fokus mot samtal som förts om församlingens kommunikation för att urskilja teologiska perspektiv och motiv som kommit till uttryck. Det i sin tur leder över till frågor som rör folkkyrkobegreppet. Bland annat introduceras ett tolkningsredskap som bidrar till att karaktärisera de olika teologiska perspektiv och motiv som går att urskilja i material och samtal från delprojektet.

Begreppsparat ”synas” och ”verka” används också för att teologiskt reflektera över kyrkans uppdrag i de digitala rummen. I de avslutande delarna av kapitlet presenteras ytterligare några slutsatser som rör hur de digitala rummen bidrar till att forma och prägla kyrkan.

Kommunikation och teologi: Den gröna, gula och röda gruppen

Materialet från församlingarna och samtalen i församlingsforskargrupperna ger en bild av hur de digitala rummen på konkreta sätt är med och formar hur församlingen framträder som kyrka. Vid sidan av kyrkorum och andra församlingslokaler där människor möts och där olika praktiker genomförs, utgör också de digitala rummen sammanhang genom vilka församlingen formas och blir synlig. Som en av deltagarna i en församlingsforskargrupp konstaterar ger de digitala rummen också nya möjligheter att knyta ihop olika sammanhang och delar i församlingen och därmed ”förstärka vårt sätt att vara kyrka”. I de digitala medierna kan församlingen framställas och presenteras på delvis nya sätt. Inte minst i förinspelade inslag som förmedlas i de digitala kanalerna finns möjligheter att förstärka det man önskar kommunicera som församling och kyrka vilket till exempel kan handla om ”jordnära tilltal” eller ”det nära samtalet”. Det kan beskrivas som att det digitala tillhandahåller ytterligare fönster genom vilka församlingen gör sig själv synlig. Mediet gör det möjligt att koppla samman rum, uttryck och personer på nya sätt vilket i sin tur aktualiserar frågor om vilken slags kyrka man önskar kommunicera att man är.

Exemplen från församlingarna visar därmed att det inte går att separera form från innehåll när man försöker förstå kyrkliga digitala rum utifrån ett teologiskt perspektiv. I projektet har de här perspektiven aktualiserats i frågor som rör förhållandet mellan teologi och kommunikation. I församlingsforskargrupperna samtalade vi om de bilder av församlingen och kyrkan som framträder i de digitala rummen och om förhållandet mellan teologi och kommunikation. I samtalen blev det tydligt hur svårt det är att separera det ena från det andra när man undersöker hur olika förståelser av vad det är att vara kyrka och församling framträder i praktiken.

Det i sin tur föranledde frågor om samarbetet i församlingen mellan olika yrkeskategorier. Ett intressant exempel är en kommunikationsmodell som används inom Svenska kyrkan för att särskilja och karaktärisera tre målgrupper för kyrkans kommunikation: en grön, en gul och en röd grupp. Något förenklat utgörs den gröna gruppen av de som deltar i och är förtroagna med kyrkans verksamheter. De gula är de som är potentiellt intresserade men som inte har någon aktiv relation till kyrkan och de röda är de som inte är intresserade av att ha någon kontakt med kyrkan. Kategorierna har blivit väl etablerade i Svenska kyrkan, inte minst bland kommunikatörer och andra som arbetar med kommunikation.

I samtalen om de digitala plattformarna i förhållande till dessa kategorier uttrycks en viss oro över att modellen och talet om gröna, gula och röda kan vara för smalt. En deltagare, som själv är kommunikatör, upplever att det riskerar att bli ett ”våldigt inomkyrkligt sätt att tänka kring målgrupper” och att det också kan tendera att sända signaler att det handlar om ”att ragga nya medlemmar”. Kommunikatören understryker i stället vikten av att kyrkans närvaro i digitala rum handlar om ett sätt att vara kyrka på som gör det möjligt för människor att mötas på nya sätt.

I andra samtal med församlingsforskargrupperna integrerades talet om gröna, gula och röda tydligare i ett samtal om kommunikation och tankar om kyrkans uppdrag. Ju längre samtalet löpte fick det allt tydligare teologiska dimensioner.

En av deltagarna konstaterade att de digitala kanalerna och rummen ger goda förutsättningar ”att nå” de som är intresserade men inte särskilt kyrkliga – det vill säga den gula gruppen. I det digitala går det att tala till de gula på de gulas vis. I ett samtal med en medarbetare som arbetar med kommunikation i församlingen berättade hon om deras kommunikationsstrategi och pekade på en liten affisch som med bilder åskådliggör den:

Det är målgrupp i fokus med de gula överst. [...] Pratar du med de gula så stänker det på de gröna. Du får emellertid inte prata med nya ”kunder” så att du skrämmer bort de gamla [...] Bilder [på Instagram] gör inte den skada som en dum text kan göra [...] eller en alltför grön text.

Medarbetaren, som har lång erfarenhet av att arbeta med kommunikation i andra sammanhang än kyrkan, använde i samtalet ordet ”kunder” på ett sätt som här återspeglas av att det sätts inom citationstecken. Hon använde ordet väl medveten om att det ofta får negativa konnotationer i en kyrklig kontext. Resonemanget hon för i citatet har inneburit att de kan ha ”grön” kommunikation i lokala Facebooksidor, eftersom målgruppen där är knuten till verksamheten och gemenskapen i en lokal kyrka eller ett distrikt och vill ha sådan kommunikation. Men om man tar dialogen som förs på den lokala Facebooksidan och lägger den på församlingens övergripande Facebooksida riskerar de gula att skrämmas bort. I resonemanget framträder också viktiga teologiska motiv. Ett sådant är att kyrkan ska finnas där människor är, vilket bland annat inbegriper ”den digitala världen”.

Det är i förhållande till försöken att nå den gula gruppen i den digitala världen som den diakonala verksamheten lyfts fram. Det framgår nämligen att berättelser och skildringar av olika diakonala verksamheter eller projekt fungerar bra i de digitala kanalerna. Det finns flera exempel på hur korta filmer eller poster med sådant innehåll får förhållandevis stor spridning. Spridningen är ju något som mycket konkret kan mätas och kartläggas genom verktyg som finns på de digitala plattformarna. Naturligtvis är bilden som ges inte särskilt mångdimensionell men de som arbetar med kommunikation har på olika sätt arbetat upp kompetens för att avläsa och tolka olika former av spridning. Därtill har flera av dem också lärt sig att följa hur spridningsmönster förändras över tid. Kunskapen om vad som sprids och varför är en färskvara då algoritmerna som spelar en avgörande roll i hur enskilda inlägg delas och sprids ständigt ändras (se föregående kapitel).

I samtalen om dessa kompetenser och möjligheten att tolka vad av det som kyrkan publicerar som får stor eller liten spridning går det att ana en implicit folkkyrkotanke som kan sammanfattas ungefär så här: Det vi berättar om som får stor spridning antyder att det är något som människor uppfattar som angeläget och därmed förväntar sig av oss som kyrka – och som folkkyrka bör vi lyssna till folket. Och den kyrka folket upplever som angelägen tycks enligt vad som får spridning vara den diakonala och samhällsengagerade kyrkan som till exempel skänker pengar till Afghanistan eller lagar soppa av överskottsmat som kommer människor i behov till del.

Genom det digitala är det därmed möjligt att arbeta för ett mål som delas av många: att kyrkan ska finnas där människor är. Det är ett mål i sig. Men hur man förstår syftet med kyrkans närvaro i det digitala och vad man ska närvara med kan skilja sig åt. I samtal och reflektioner kring kyrkans uppdrag i förhållande till de tre målgruppskategorierna går det att urskilja olika teologiska motiv och komponenter som har kopplingar till föreställningar om vad det innebär att vara folkkyrka. När man zoomar in på samtal som förs och material från

församlingarna blir det också nödvändigt att nyansera begreppet folkkyrka. Tidigare forskning har visat att det är rimligt att tala om olika folkkyrkotankar snarare än folkkyrkotanken i bestämd form.⁴⁸ Både i forskningsprojektet med Farsta och Sollentuna och projektet med Täby och Järfälla (kapitel 5 och 6) aktualiseras teman och motiv som återspeglar olika folkkyrkotankar i samtal och i materialet. För att fördjupa och bredda insikten om de förståelser av kyrkan som framträder i forskningsprojekten är det därför på sin plats att kort stanna upp och introducera en typologi som kan urskilja några viktiga perspektiv och motiv som skiljer olika folkkyrkotankar åt.

Folkkyrkotankar och en typologi

Sedan 1900-talets första decennier har folkkyrkotanken och ”de teologiska föreställningar som det sätts i relation till präglat samtal om Svenska kyrkan, dess uppdrag och identitet”.⁴⁹ I många, om inte alla, svenskkyrkliga sammanhang finns tydliga spår av folkkyrkotanken i både ord och handling. Det gäller också i församlingarna som deltar i *Kyrka i digitala rum*. Samtidigt framgår det av samtalen och materialet i projektet att det inte finns en gemensam och enhetlig förståelse av vad en folkkyrka är eller bör vara – det handlar snarare om olika folkkyrkotankar. Ett sätt att fördjupa och bredda bilden av de teologiska dimensionerna i materialet är därför alltså att synliggöra några särskiljande perspektiv som framträder i förhållande till det digitala.

Inom ramen för projektet har vi utvecklat en förenklad typologi. Den gör inte rättvisa åt den mångfald av folkkyrkotankar som tagit form och formulerats sedan begreppet blev en del av Svenska kyrkans självreflektion. Presentationen av modellen redogör inte heller på något utförligt sätt för hur den relaterar till tidigare analyser eller presentationer av folkkyrkotankar. Däremot finns referenser till några av de böcker som på ett mer genomarbetat sätt introducerar och redogör för olika folkkyrkotankar i historia och samtid. Syftet med typologin har varit att synliggöra och visa på några skillnader och distinktioner som kommit uttryck i samtalen och materialet.

Resultatet är en typologi som fångar tre olika perspektiv och motiv som präglar olika folkkyrkotankar. De framställs som tre relativt renodlade typer. I församlingarnas liv är de mer sammanblandade. Typerna bidrar dock till att synliggöra hur teologiska föreställningar om kyrkans identitet och uppdrag är viktiga komponenter i hur församlingarna agerar och framträder i de digitala rummen. Typologin har tagits fram i en växelverkan mellan å ena sidan materialet och samtalen i delprojekten och, å andra sidan, tidigare folkkyrkostudier. På så sätt har äldre tolkningsverktyg nu slipats och anpassats till en delvis ny kontext.

En sak som behöver klargöras är vad de tre typerna i modellen har gemensamt. För det första bygger ingen av typerna på en essentialistisk förståelse av ”folk” där det ”svenska folket” skulle utgöra kyrkans subjekt. *Folket* förstås snarare som de individer och grupper som tillsammans utgör det samhälle och det sammanhang där kyrkan verkar. För det andra förutsätter de att kyrkans överordnade kallelse och uppdrag är att göra det möjligt för enskilda människor och grupper att nås av evangeliet i dess olika former. För det tredje ryms alla tre typerna inom en övertygelse om att kyrkans uppdrag är att bidra till att ”Guds rike [ska] utbredas och skapelsen återupprättas”, som det formuleras i Svenska kyrkans kyrkoordning.⁵⁰ Skillnaderna mellan de olika typerna i modellen handlar då snarare om *hur* detta går till och vilka konsekvenser det får för hur man förstår *vad* och *vilka* som utgör kyrkan. Det handlar något förenklat om två faktorer: vilken roll tillskriver man den synliga gemenskapen och i vilka former tänker man sig att evangeliet bör förmedlas.

⁴⁸ För en sammanställning över forskning av fenomenet och begreppet folkkyrka som åskådliggör detta se Idestrom 2012.

⁴⁹ Idestrom 2012, s. 5.

⁵⁰ Kyrkoordning för Svenska kyrkan, Andra avdelningen.

För att urskilja de tre typerna kan man tala om folkkyrka som:

1. *Ett tilltal i vardagen.*

Kyrkans identitet är grundat i uppdraget att nå ut med evangeliets budskap. Formen för hur evangeliet gestaltas är inte avgörande. Tilltalet kan ta sig olika uttryck så länge som det kan tas emot och får ”verka” i de människor som möter det. Det går inte på något entydigt sätt att mäta eller på förhand definiera vad resultatet är eller bör vara. *Förkun- nelse och kommunikation är inte ett mål för att få människor att söka sig till kyrkan: att nå människor i deras vardag med ett tilltal som gör att evangeliet får verka är ett mål i sig.* Det är i själva förkunandet och förmedlandet av evangeliet som kyrkan blir kyrka och inte primärt när det tas emot. En sådan folkkyrkotanke har tydliga kopplingar till Einar Billings och Gustaf Wingrens teologiska tankar om kyrkan.⁵¹

2. *Sakramental gestaltning*

Kyrkan som sakramental gestaltning kan ha vissa likheter med kyrkan som tilltal i vardagen i det att själva gestaltningen av evangeliet inte på något tydligt sätt är ett medel för att nå ett mätbart mål. *Kyrkans primära uppdrag är att sörja för att evangeliet förkunnas och gestaltas. Det som skiljer de två typerna åt är vikten man lägger vid att gestalta evangeliet i former som är förankrade i en kyrklig ekumenisk tradition.* Tanken på en sakramental gestaltning bygger på övertygelser om att den särskilda uppenbarelsen i Jesus Kristus förenar form och innehåll på ett oskiljaktigt sätt. Det får bland annat till följd att gudstjänstens liturgi är en nödvändig del av kyrkans förmedling av Evangeliet. Det finns därmed inte ett budskap skilt från kyrkans tradition som fritt kan förpackas i olika former och uttryck. Traditionellt har en sådan kyrkoförståelse också varit förknippad med en betoning av den synliga gemenskapen – alltså en tydlig dragning åt den tredje delen i typologin.⁵² Då har man starkt betonat kopplingen mellan den gudstjänstfirande gemenskapen och kyrkan som nådemedelsinstitution. I materialet från de digitala rummen som skapats i projektet framgår det dock att den sakramental gestaltningen där inte förutsätter en sådan koppling.

3. *Synlig gemenskap*

Kyrkan är människor i synlig gemenskap.⁵³ Så kan den tredje folkkyrkotypen sammanfattas. Här betonas att det är människor i olika former av gemenskap som tar ansvar för kyrkan och att det är i och genom relationer och gemenskap som Evangeliet kan gestaltas och förvaltas. Inte sällan är det gemenskapen kring gudstjänsten som ses som primär – det är där kyrkan tydligast framträder som kyrka. Men det kan också handla om andra former av gemenskaper där människor samlas inom ramen för församlingens verksamhet och liv. Här finns alltså vissa beröringspunkter med kyrkan som sakramental gestaltning. Men inom den här typen ryms också föreställningar om kyrkan som har mer gemensamt med kyrkan som tilltal i vardagen *med den skillnaden att tilltalet då också syftar till att få människor att söka sig till och bli en del av kyrkans gemenskap.*

Som framgår av de korta karaktäriseringarna av de tre typerna kan dessa ecklesiologiska perspektiv och motiv förekomma i olika konstellationer i en församling. Vad är då möjligt att få syn på med hjälp av typologin i samtalen och materialet från forskningsprojektet i Farsta och Sollentuna?

I samtalen om de gröna, gula och röda målgrupperna finns för det första tydliga exempel på föreställningar om kyrkan som ett tilltal i vardagen. Resonemangen utgår från att det är fullt tillräckligt att vara närvarande där människor är utan ambitioner om att människors förhållande till kyrkan ska förändras. De gula kan mycket väl förbli gula så länge som det som sker i de digitala rummen ”verkar” i människor och deras liv. Det övergripande syftet är att människor ska nås av *Evangeliet* och det kan ske utan att deras relationer till kyrkan förändras. Samtidigt är det inte tillräckligt att kyrkan syns, att folk klickar eller gillar. Evang-

⁵¹ Ekstrand 2002, s. 77–78, Thidevall 2000, s. 57–58, Håkansson 2001, s. 309.

⁵² Se t.ex. Ragnar Persenius som talar om den sakramental folkkyrkan, Persenius 2000.

⁵³ Se t.ex. Modéus 2009, s. 217.

eliet behöver få möjlighet att göra skillnad i människors liv. Resonemanget förutsätter däremot inte att budskapet måste ha en särskild form och heller inte att människor bör bli en del av en lokal kyrklig gemenskap.

Ett annat förhållningssätt präglas av motiv att få människor att närma sig kyrkan. Det handlar om att möta människor där de är med syftet att förändra och fördjupa deras relation till kyrkan och församlingen – de gula ska bli mer gröna.

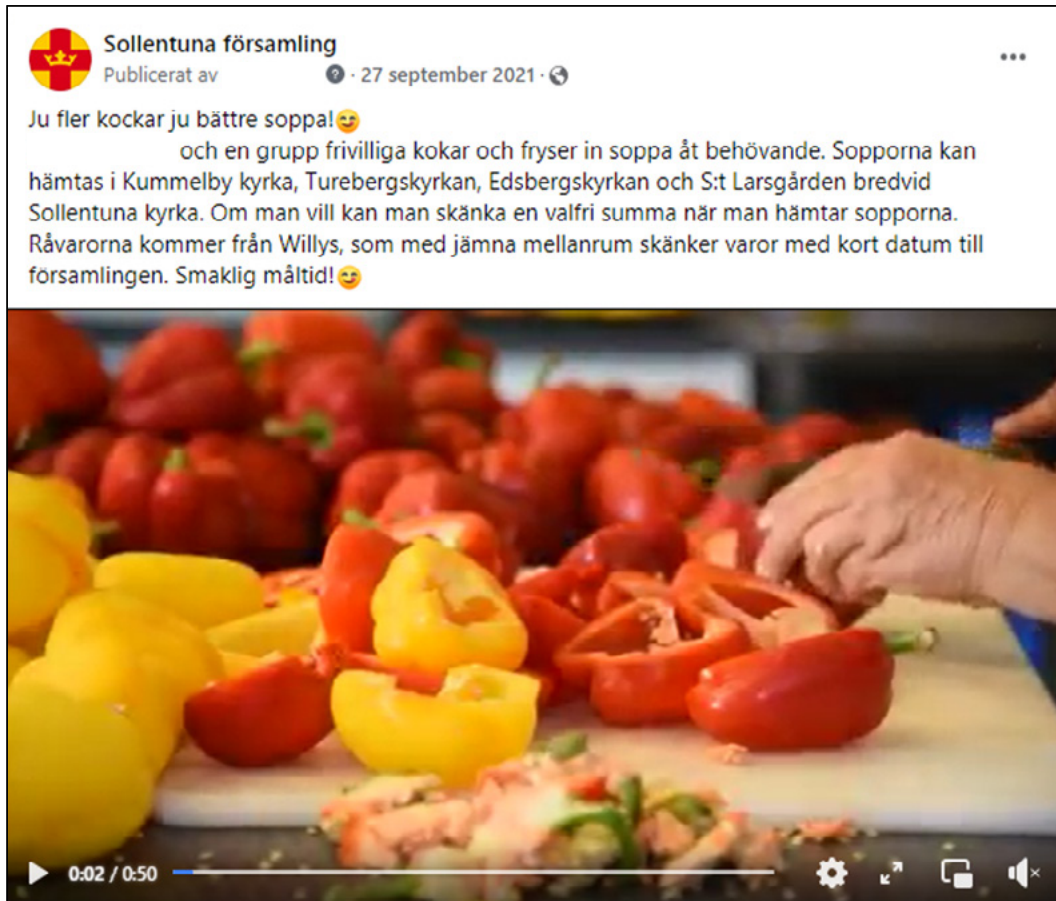

Foto: Erik Graver. Screenshot: Birgitta Sjöberg

När deltagare i samtalen talar om att ”nä en målgrupp” och ”locka in dem” speglar det marknadsföringens logik, samtidigt som det också går att koppla till evangelisations- och missionstankar. Ambitionen om att få de gula att bli mer gröna behöver inte tolkas snävt som en målsättning att få fler medlemmar. Det kan också tolkas mot bakgrund av att människors möjligheter att fördjupa sin relation till kyrkan och församlingen också kan bidra både till den enskilda människans liv och till församlingens liv. Ett sådant förhållningssätt präglas då tydligare av den tredje typen – folkkyrkan som synlig gemenskap.

En medarbetare som arbetar med kommunikation använder bilden av en hängbro för att beskriva hur hon tänker kring förhållandet mellan de gula och de gröna mot bakgrund av ambitionen att fördjupa människors relation till församlingen. Efter återkommande strategiskt gult arbete är det möjligt att börja bygga hängbroar med ett fäste i det gula och ett i något grönt. Den livesända andakten med prästen som introducerades i föregående kapitel är ett exempel som nämns som ett möjligt brofäste i det gröna eftersom han kan fungera som en ”vän i rutan” och han motverkar fördomar som flera kan ha mot kyrkan. I resonemanget är det faktum att andakten livesänds digitalt viktig, det gör att vi kan komma hem till prästen och möta honom i en hemmamiljö. Han gör något grönt på ett gult sätt, eller något gult på ett grönt sätt.

De här två förhållningssätten framträder sällan tydligt renodlade. Men de synliggör trots allt skilda grundmotiv i samtal om kyrkans uppdrag i de digitala rummen som i sin tur speglar olika folkkyrkotankar. I ett av de gemensamma seminarierna med församlingsforskar-

grupperna introducerade till exempel en av deltagarna ett citat av Manfred Björkquist som var biskop i Stockholm 1942–1954. Björkquist var en inflytelserik företrädare för den så kallade ungkyrkorörelsen som under tidigt 1900-tal, under parollen Sveriges folk ett Guds folk, bedrev ett omfattande arbete för att vitalisera kyrkan och kristen tro i Sverige:

Kyrkan skall ge rum åt den individualistiska typen, som kväljes av varm bönhusluft. Och sådan är kyrkans sköna gudstjänst under de höga valven, att ensittaren där kan vara ensam med sin Gud och ändå bäras af en församling. I kyrkans gudstjänst, där den rätt firas, råder kysk gemensamhet och varm ensamhet. Därför hava väl ock individualisterna känt sig hemma i kyrkans gudstjänstliv.⁵⁴

Björkquist talar om den folkkyrka han önskar se som ska ge "rum åt den individualistiska typen". Citatet fångar en del av de teologiska skillnader som synliggörs genom de två förhållningssätten. Kyrkans primära syfte är inte att erbjuda sammanhang där gemenskaper odlas utan att erbjuda rum och sammanhang där den enskilde kan mötas av evangeliets tilltal. En av deltagarna konstaterar att det digitala rummet kan fungera "Nicodemuskt!" i bemärkelsen att mediet tillåter att den nyfikne kan närma sig i sin egen takt eller fortsatt delta på önskvärd distans. Deltagaren ser också Björkquistcitaten som en möjlig resurs för att tänka teologiskt kring de digitala kyrkliga rummen.

Balansgången mellan att synas och att verka

De teologiska reflektionerna om kyrkans uppdrag fördjupades ytterligare genom ett samtal i församlingsforskargruppen om förhållandet mellan att *synas* och att *verka*. Utgångspunkten var uttrycket "att synas utan att verka" som en deltagare relaterade till i frågan om vad som är kyrkans roll i de digitala rummen. Deltagaren konstaterade att kyrkans uppdrag aldrig kan reduceras till att enbart synas – uppdraget måste förstås i förhållande till att *evangeliet ska få verka*: "det är evangeliet som bubblar där under i kärlekens handlingar". Han såg också risker med att ett skiftat fokus i det digitala mot att synas kan ske på bekostnad av att verka. Trots sådana farhågor undrade han om det ändå inte är möjligt att kombinera och finna en god balans mellan en strävan efter att synas med en ambition att låta evangeliet få verka.

En annan deltagare kopplade resonemanget till projektet *Kyrka i digitala rum* och påminde om att vi i projektet tittar på det här nya rummet där kyrkan framträder – det handlar om att "transponera den lokala kyrkan in i det digitala rummet". Det digitala rummet är ett rum där vi i högre utsträckning använder seendet, än i de traditionella rummen där kroppar och det fysiska är mer påtagligt. Deltagaren fortsatte sitt resonemang och påpekade att viljan att synas och ambitionen att verka kanske inte behöver ställas mot varandra utan att:

det kanske bara handlar om att vi ska gå in i ett nytt rum där vi faktiskt får definiera oss som verkande. Vi är där. Vi jobbar där men vi är inte vana att vara där så vi ser det som att vi "stagar" [från engelskans ord för scen] oss [...] men det är ju inte det. Vi är ju kyrka där också.

Deltagaren som introducerade begreppsparet synas och verka påminde då om att synas tenderar att handla om mängd. "Synas är bra". Och så konstaterar han att:

verka är bättre [...] i det vi syns verkar vi också, då har man hittat det där ... då vi är kyrka. Då syns det inte bara att vi är kyrka. Då påverkar det. Evangeliet fortsätter att bubbla. Då gifter de sig. Och då börjar vi prata om innehållet [...] Då verkar evangeliet.

En av de andra deltagarna i samtalet konstaterar då att det är just det som sker i andakterna som prästen i församlingen håller digitalt, som vi berättade om i det förra kapitlet. Genom att använda de digitala redskapen på ett integrerat sätt kan något få verka och ske. I andakten

⁵⁴ Björkquist 1909, s. 6–7. Det är viktigt att uppmärksamma att Björkquists citat och talet om den unknä bönehusluften är präglad av den tidens polemiska förhållande till frikyrkligheten.

syns det inte bara att han är en representant för kyrkan. Prästen har tagit klivet in i det digitala rummet och kan genom sitt sätt att tala och agera verka där genom att synas. När det finns en balans eller uppstår ett kreativt samspel mellan att synas och att verka, som vid det här tillfället, är det möjligt att stå emot det mimetiska begäret till att bara vilja synas och få många "likes" eller stor spridning. En sådan balansgång mellan att synas och verka kan förstås inom ramen av folkkyrka som ett tilltal i vardagen som gör att evangeliet får verka just där, och att detta är ett mål i sig. Och samtidigt finns det spår av folkkyrka som delvis synlig gemenskap eftersom deltagarna i synkrona, livesända digitala andakter och gudstjänster, som beskrivits här, ingår i en synlig digital gemenskap där böneämnen delas och människor kommunicerar både med prästen och med varandra.

Det digitala både öppnar och stänger

Ett tema som blev synligt i intervjuerna och som diskuterats i samtalen med församlingsforskargrupperna handlar om tillgänglighet och utanförskap. Det uppmärksammades som en viktig fråga i förhållande till hållbarhet och det berör också frågor om kyrkans uppdrag och identitet. I materialet och samtalen framträder en bild som inte låter sig sammanfattas i något entydigt svar. Hur komplicerat det kan vara framkommer i det här citatet från ett av seminarierna:

Men just hinder pratade vi om. Att vi då *lämnar några på stationen* ibland, för att göra det enkelt. Vi tänker att Agda 83 år har svårt att komma in på den digitala gudstjänsten och då blir hon lämnad kvar på stationen och blir därmed exkluderad från den här fantastiska upplevelsen att vara på den digitala gudstjänsten. Men det hör ju ihop med [...] att vi vidgar kyrkans rum. När vi ibland, utan vilja, exkluderar leder den här tekniken till att vi kan inkludera andra för att kyrkans rum växer. Så det är ju alltid så i livet att vi lämnar några på stationen. Även om det är omedvetet så har den tekniska revolutionen lett till att vi har vidgat kyrkans rum.

Det finns alltså flera exempel på att *digital teknik riskerar att stänga ute personer* från vissa kyrkliga rum och verksamheter – de blir lämnade kvar på stationen. Det handlar framför allt om äldre personer som inte har tillgång till eller kunskap om hur man ska använda digitala verktyg. Det finns exempel på förtroendevalda som har haft problem med tekniken, men också på beslut som fattats kring deltagande i digitala möten som inneburit att ersättare inte har givits möjligheter att delta. Bilden bekräftades också när en medarbetare ställde frågan till en större grupp äldre personer vid en samling i församlingen om vilka av dem som hade någon som helst digital kontakt med församlingen – endast någon enstaka svarade jakande på frågan. En annan medarbetare i församlingsforskargruppen bekräftade att det i huvudsak handlar om äldre personer, men konstaterade också att det kan gälla andra.

Ja, men också andra som inte kan det tekniska [...] dom som inte kan det digitala, rent *tekniskt*. Men det handlar också om den *ekonomiska* biten. Alla har inte tillräckligt snabbt internet för att delta i ett samtal.

Medvetenheten om att flera personer har problem med att använda digitala verktyg har också lett till att medarbetare i församlingarna har försökt motverka ett digitalt utanförskap. Till exempel, som en deltagare berättade i församlingsforskargruppens samtal, genom att:

hjälpa folk hitta den digitala plattformen. Vi hade en väldigt bra lathund. Vi hade också backup, dom kunde ringa oss. Vi kunde hjälpa dom att hitta in. Uppmuntran. Min kollega, ringde upp. Typ: "Nu är det dags för den här mötesplatsen".

Det fanns också mötesplatser, aktiviteter, grupper och så vidare i församlingarna som *upp-rätthölls* genom digitala plattformar och rum. Här ser man exempel på hur mänskliga och

materiella aktörer samverkade och därmed möjliggjorde att upprätthålla befintliga gemenskaper och relationer. Ett exempel var en akvarellkurs där en medarbetare konstaterade att:

de som var med digitalt hade varit med på en fysisk kurs. De var kända [...] Det var inte helt nytt. Något igenkännande. Det var avslappnande fysiskt också i rummet. Igenkännande [...] Att bara mötas digitalt är svårare.

Parallellt med dessa erfarenheter och iakttagelser av hur det digitala både kan utesluta människor och bidra till att upprätthålla församlingens mötesplatser, finns också berättelser om hur de digitala rummen har gjort församlingens verksamhet och rum tillgängligt för fler. Det är svårt att ange i vilken grad eller omfattning det har skett, men att det har skett finns det flera tecken på.

I församlingsforskargruppernas samtal och tolkningar kunde vi urskilja några olika sätt på vilka de digitala rummen har ökat tillgängligheten. För det första har de fått personer som annars inte hade sökt sig till församlingen att delta eller ta del av församlingens verksamheter. För det andra har de digitala rummen gjort det möjligt för personer som bor eller vistas i församlingen, men som av olika skäl inte kan ta sig till församlingens verksamheter, att ta del av det som sker. För det tredje har personer som fysiskt befinner sig utanför den geografiska församlingen kunnat delta.

De livesända andakterna vi beskrev här ovan är ett exempel som kan öka möjligheten till delaktighet på alla tre sätten. Prästen själv vittnar om att flera personer som deltar inte brukar delta i församlingens verksamheter på plats. Vinterkonserten och allhelgonafilmen som kommunikationsassistenten varit med och producerat är ett annat exempel. Överhuvudtaget har en ökad kännedom om och bemästrande av det digitala gjort det enklare att till exempel strömma gudstjänster, julspel, andakter och annat som kan sändas live. Det har i sin tur bidragit till en ökad tillgänglighet. Till det kommer också det faktum att de som lyssnar, tittar eller deltar digitalt har utvecklat digitala vanor under pandemin. När man är sjuk, i karantän, i stugan eller på semester i Thailand kan man fortfarande delta, vara med, följa sin församling digitalt utan att man behöver vara någon teknikguru.

På Facebook-kontot till en distriktskyrka uttrycks det att den här möjligheten blev uppskattad under julfirandet. Några kommentarer: ”Så fint! Tacksam att få titta hemifrån när jag inte kunde vara med. God fortsättning!” och ”Va fint! Vi ser och hör från Thailand.” En av prästerna berättade också hur den digitala tekniken gjort det möjligt för familjemedlemmar som bor långt borta att delta i digitala sorgehussamtal inför en begravning.

Exemplet med distriktskyrkan visar att de digitala rummen också kan bidra till att förstärka och upprätthålla befintliga gemenskaper med en tydlig förankring till en kyrka och en geografisk plats. Ett exempel var när en av församlingarna i samband med en skjutning i ett bostadsområde via ett av församlingens Facebookkonton snabbt kunde informera om att en av kyrkorna, i området där skjutningen skett, var öppen för dem som önskade en plats att gå till.

Sammanfattningsvis framgår det av delprojektet att de digitala rummen kan stänga dörrar till kyrkan för dem som saknar digitala färdigheter samt teknologiska och ekonomiska resurser för att få tillgång till aktuella digitala plattformar. Det gäller inte minst äldre personer, vilket inte är något unikt för kyrkan.⁵⁵

Samtidigt visar studien i Farsta och Sollentuna hur de digitala rummen öppnar dörrar för personer som av integritetsskäl inte önskar att delta fysiskt i gudstjänsten (se föregående kapitel) och för dem som av hälsomässiga skäl inte kan komma fysiskt till kyrkan.⁵⁶ Vidare ger de digitala rummen möjligheter att delta för dem som geografiskt inte befinner sig i den territoriella församlingen. Det finns också flera exempel på hur digitala och fysiska kyrkorum hänger ihop och att kyrklig digital närvaro bidrar till den kyrkliga verksamhet som sker på plats.

⁵⁵ Det är samtidigt värt att uppmärksamma ett möjligt klassperspektiv i förhållande till frågor om tillgänglighet. Frågan har inte varit särskilt uppmärksam i diskussioner om folkkyrkan. På senare tid har dock bland annat den norska teologen Gyrid Gunnes i flera artiklar visat hur just den aspekten av folkkyrkan i norsk kontext varit en ”blindzon”. Se Gunnes 2014; 2020. Se också Stålsett 2014.

⁵⁶ Mannerfelt kallar den förra gruppen för Sackaiostyper (Luk 19,1–10) medan den senare är ”den lame mannen”. Då blir de digitala rummen som vännerna som bär mannen till Jesus (Mark 2). Se Mannerfelt 2021.

Anonym andlig intimitet i digitala rum

Ytterligare ett intressant perspektiv som rör tillgänglighet i de kyrkliga digitala rummen handlar om det som en av deltagarna beskrev som *andlig intimitet*:

Förbönen i en gudstjänstform eller förbönen generellt sätt är ett uttryck för vårt behov av andlig intimitet. Man behöver inte lägga något sexuellt raster på det. Men det finns något med beröringen, närheten och delandet.

Det digitala skapar och erbjuder delvis nya former för intimitet där personer delar personliga erfarenheter med människor de inte har någon relation till. I samtalet nämndes poddar som ett exempel. På liknande sätt har det också skapats former för andlig intimitet i digitala rum vilket förutsätter tillit. I materialet finns exempel på hur gudstjänster och andakter i digitala rum kan skapa möjligheter till intimitet, vilket sker i kombination med förutsättningar för anonymitet.

Återigen är det andakterna som sänds över Facebook som åskådliggör detta. Av intervjuer och inspelningar som finns tillgängliga att titta på i efterhand framgår det hur personer som anonymt deltar i andakten skickar meddelanden som prästen och de andra som deltar kan se på skärmen [meddelanden kan dock inte ses i efterhand på inspelningen]. Inte sällan handlar det om att man önskar att prästen ska be för en person eller för en särskild situation. Prästen refererar i andakten till meddelandet och ber högt för personen eller ändamålet. Kontakten mellan prästen och deltagarna präglas i den här interaktionen av det som deltagaren beskriver som andlig intimitet. Det intressanta är att det digitala mediet samtidigt möjliggör för deltagaren att förbli anonym vilket skapar ett rum för en form av *anonym andlig intimitet*. I samtalet konstaterar en av deltagarna att det som händer i den digitalt sända andakten är:

som när man går fram till personlig förbön. Men där man gör det är det bara du och jag, men i det här forumet så blir det inte bara du och jag utan det blir också andra. Men det blir inte hemligt som man kan tänka att det blir när man går fram till personlig förbön. Man delar det med fler.

Och samtidigt kan de som skickar meddelanden och ber om förbön förbli anonyma då de inte behöver ange sitt egentliga namn. Därmed kan det digitala rummet erbjuda en form av andlig intimitet som är svår att skapa när en andakt firas på plats där alla personer befinner sig i samma fysiska rum. I det digitala rummet tycks det finnas förutsättningar att skapa vad som av deltagarna uppfattas som ett tryggt rum. Exemplet föranledde vidare samtal om vilka möjligheter som finns att skapa andra former av digitala rum som kan ge utrymme för andlig intimitet. Men det väcktes också frågor i vilken utsträckning digitala rum kan bidra till en falsk känsla av trygghet som gör att personer kan dela mer än de egentligen önskar.

En förstärkning av befintliga tendenser och nya möjlighetsrum

Tidigare forskning på församlingar inom Svenska kyrkan visar att det på många håll har skapats tydliga strukturer kring de *anställda medarbetarna* som präglar hur församlingen framträder.⁵⁷ I tolkningen och analysen av materialet framgår det att digitala plattformar och mediering tenderar att stärka sådana strukturer. Där anställda medarbetare redan hade stort inflytande förstärktes det under pandemin när verksamhet blev digital. Det innebar också i vissa fall ett mer begränsat aktörskap för förtroendevalda och frivilliga medarbetare. En intervjuad förtroendevald berättar:

Ja, jag är också kyrkvärd, och i början kunde vi ju inte vara där, och församlingen var ju en kamera [...] Vi har ju vissa uppgifter. Normalt ber vi förbön och läser upp avlidna och det kunde ju inte ske nu. Hade vi tagit oss till inspelningen, så hade vi kunnat bidra. [...] Ja, tror det skulle vara bra om dom [som ser på digitala gudstjänster] fick möta människor som dom får möta i levande livet.

⁵⁷ Idestrom 2009.

När vi vid det avslutande seminariet med den ena församlingsforskargruppen samtalande om citatet framkom det att förhållandet mellan anställda och ideella var ett återkommande dilemma som inte bara hade med pandemin och den ökade digitaliseringen att göra. Det beskrivs som en "evighetsfråga" i församlingen och någon tänkte självkritiskt att pandemin och behovet av att jobba med det digitala kanske fungerade som en flykt från att behöva brottas med frågan. Kanske hade det varit bra att under undantagsperioden se på möjligheter för att ge ideella medarbetare mer utrymme:

Vems kyrka är det? De anställdas kyrka har varit synlig i våra kanaler utåt i det vi har gjort. [...] Kanske skulle vara fint att ha använt denna tid för att ge möjlighet till folk att anmäla sig som frivilliga och lyfta fram vad det finns för möjligheter. Inte bara visa upp hur duktiga vi är som anställda.

Om strukturen kring anställda medarbetare i vissa sammanhang förstärktes i digitala rum under pandemin finns det också exempel på andra befintliga strukturer som stärktes. Ett av distriktet i en av församlingarna utmärker sig med en utvecklad frivillighetskultur med ett 80-tal frivilliga som är engagerade på veckobasis. Under pandemin och i det digitala fick även ideella medarbetare utrymme att göra nya saker såsom att delta i och initiera praktiker som har med församlingens grundläggande uppgift att göra. En medarbetare i distriktet gav några exempel:

Det var en tjej i lovsångsteamet som drog i gång 40 dagar av digital bön. Varje morgon lägger hon ut något. Hon hade även tryckt upp en lapp till dom äldre [...] Det var lekfolk som hade andakterna. Det var lekmanallet och det var unga och äldre från olika grupper. [...] Dom fick prata om sin favoritbibeltext. Det blev filmat med en kamera och så blev det klippt. Jättebra! Kul att några av dem vågade ta steget och predika på en söndag.

De båda exemplen som medarbetaren berättar om antyder en form av *förstärkningseffekt* både genom den kris som pandemin utgjorde och den ökade digitalisering som snabbt utvecklades. I det här distriktet skapade situationen nya möjlighetsrum att agera också för ideellt engagerade. Sammantaget i materialet från de två församlingarna framträder en bild av att befintliga strukturer och tendenser vad gäller aktörskap och delaktighet blev förstärkta. De här resultaten är i linje med andra studier av kyrkor och digitalisering som just visat att de digitala uttrycken kan tendera att förstärka befintliga strukturer och kulturer i kyrkor och församlingar.⁵⁸

De som syns blir symboler och representanter för kyrkan och församlingen. Det är inte oviktigt. En av deltagarna reflekterar:

Vilka framträdde som kyrkans kropp? [...] De som har synt i de här digitala sammanhangen i sändningar och inspelningar och sådant det är väldigt mycket präster och i någon mån också musiker. Vaktmästarna har inte synt, åtminstone inte hos oss, och kyrkvårdar – när vi hade livesändningar på söndagarna hade vi också kyrkvårdar med som gjorde det dom brukar göra. Men annars så gissar jag att representationer från vaktmästare och kyrkvårdar har minskat under den här tiden.

Det finns också exempel på att den ökade kommunikationen genom digitala kanaler under pandemin har givit ett ökat utrymme och nya möjlighetsrum till vissa kategorier av anställda medarbetare. Det gäller bland annat diakoner. Som en deltagare konstaterar:

Diakonerna har framträtt på ett annat sätt än tidigare, alltså offentligen och [i förhållande till den] gula gruppen skulle jag vilja säga under den här pandemiperioden. För där har vi lyft fram vad vi gör. Det tycker jag är något positivt. Det är ju medvetet eftersom vi vet att diakoni engagerar, men det är lättare att köra digitalt faktiskt.

⁵⁸ Se t ex Mannerfelt 2022, s. 107.

Anledningen till att diakonerna får en ökad synlighet i de digitala rummen är, enligt deltagaren, att det diakonerna gör är relevant, intressant och lätt att kommunicera via digitala kanaler.

Den här studien visar alltså att en ökad digitalisering tenderar att stärka de anställdas inflytande – även om det kan ske viktiga omförhandlingar av inflytande mellan kategorier av anställda. Samtidigt framgår det också att de digitala rummen kan bidra till att stärka andra befintliga strukturer som ger utrymme för ideella att ta mer ansvar och prägla församlingens liv. Ett huvudresultat är dock att en ökad digitalisering tenderar att stärka redan befintliga identitetsstrukturer även om det kan ske vissa förändringar inom dessa strukturer.

Ett pågående samtal

En slutsats som går att dra mot bakgrund av samtalen som fördes i församlingsforskargrupperna är att det är viktigt, för en långsiktig hållbarhet, att det finns sammanhang där teologiska och kommunikationsteoretiska perspektiv får brytas mot varandra i samtal. Det betyder också att olika yrkeskategorier i församlingarna återkommande behöver mötas och gemensamt samtala om frågor som rör både form och innehåll i de kyrkliga digitala rummen. Samtalen i församlingsforskargrupperna kan fungera som goda exempel på hur sådana samtal kan föras. Nya situationer, nya medier och andra förändringar leder till att språk och rutiner behöver uppdateras och utvecklas. Så har det sett ut genom kyrkans historia och så ser det ut idag. Det är ett ständigt möte mellan resurser ur traditionen och nya perspektiv och möjligheter. I samtalen i projektet blev det tydligt att teologiska reflektioner om att vara kyrka i digitala rum förutsätter kommunikationsteoretiska perspektiv på samma sätt som det omvända också gäller: allt tal om kommunikation i kyrkliga digitala rum har ofrånkomliga teologiska dimensioner.

I kapitel 10, där lärandet i projektet *Kyrka i digitala rum* diskuteras, uppmärksammas just frågor som rör dialog och samtal mellan olika yrkeskategorier i församlingarna. Samtalet i kapitlet ger både en viss inblick i svårigheter som kan prägla samverkan bland medarbetare och visar hur projektet i sin helhet har bidragit till konstruktiva samtal och förändrade perspektiv.

Avslutande summering

I det här kapitlet finns flera exempel på hur teologiska perspektiv och teman framträder och aktualiseras när en församling är närvarande i digitala rum. I delprojektet med Farsta och Sollentuna församlingar har det i huvudsak handlat om ecklesiologiska frågor som rör kyrkans uppdrag och identitet – med ett särskilt fokus på folkkyrkoteman.

Ett intressant resultat från delprojektet är att det i samtal och reflektioner kring kyrkans uppdrag, i förhållande till frågor om kommunikation i de digitala rummen, går att urskilja olika teologiska motiv och perspektiv som har kopplingar till föreställningar om vad det innebär att vara folkkyrka. Den ecklesiologiska typologin gjorde det möjligt att urskilja och karaktärisera dessa motiv och perspektiv.

Det gick bland annat att få syn på två förhållningssätt som återspeglar skilda ecklesiologiska motiv: å ena sidan en strävan att nå människor där de är utan några motiv om att deras relation till kyrkan ska förändras, å andra sidan en ambition om att nå människor för att också försöka fördjupa deras relation till kyrkan. Reflektionerna i församlingsforskargrupperna klargjorde samtidigt att båda dessa förhållningssätt kan vara förankrade i en teologisk övertygelse om vikten av att Evangeliet får verka i människors liv.

Resultaten från delprojektet ger också exempel på hur digitala rum bidragit till att församlingen har framträtt på delvis nya sätt i förhållande till plats och rum, sätt som både öppnar och stänger för människors deltagande och delaktighet. Om församlingens gudstjänster tidigare i huvudsak har firats i ett fåtal fysiska rum i församlingen (kyrkorum och andaktsrum) innebär gudstjänster som firas och sänds digitalt att personer också kan befinna sig i helt andra rum (företrädesvis rum i hemmet) och samtidigt delta i gudstjänstfirandet. Fler fysiska rum blir därmed delar i det nätverk genom vilket församlingen framträder. Därutöver har också de digitala rummen bidragit till att församlingens territoriella gränser har kunnat relativiseras. Det är inte längre nödvändigt att befinna sig i den geografiska församlingen för att

ta del av församlingens gudstjänster. Allt förhandsinspelat material (andakter, gudstjänster, konserter, upplägg för barn med mera) bidrar också till att tidsdimensionen i någon grad upphävs eftersom materialet är tillgängligt för församlingsbor och andra dygnet runt.

Vissa digitala uttryck och plattformar kan därmed skapa nya gemenskaper som inte är platsbundna, medan andra förstärker redan existerande lokala gemenskaper (streaming av gudstjänster till exempel). En slutsats man kan dra är därmed att de digitala rummen *både* kan bidra till att skapa gemenskaper som inte är platsbundna *och* stärka och upprätthålla mer platsbundna gemenskaper. Slutsatsen går att relatera till det faktum att de digitala rummen i flera sammanhang bidrar till att upprätthålla och förstärka redan befintliga strukturer i den lokala församlingen. Det handlar i vissa sammanhang om att strukturer som ger anställda medarbetare stort inflytande förstärks. I andra sammanhang kan det digitala bidra till att förstärka befintliga strukturer som ger ideella ansvar och inflytande.

Delprojektet är i sin helhet ett exempel på hur det är möjligt att skapa rum och förutsättningar för ett gemensamt lärande och teologiserande med utgångspunkt i konkreta erfarenheter från församlingens vardag. Aktionsforskningsansatsen lämpar sig väl för att utforska teologiska frågor som en ökad närvaro i digitala rum ställer kyrkan inför. Forskningsprocessen har resulterat i ett lärande som rymmer både teologiska perspektiv, kommunikation, medarbetarskap och kompetens. Inte minst har det tydligt framgått att dessa olika teman och perspektiv behöver hållas samman när församlingar söker vägar för att upprätthålla en hållbar och långsiktig närvaro i digitala rum.

Foto: Annika Schlegel-Åberg

4. Intervju: Reflekterande studio – en metod för att ge och ta emot feedback

Björn Ericsson

Församlingarna Nacka, Sundbyberg och Enskede-Årsta deltog under workshopen *Reflekterande studio* i oktober 2021. Den var ett resultat av samtal som fördes inom delprojektet. Syftet var att prova en metod att ge kreativ och konstruktiv feedback vad gäller form, innehåll och tilltal utifrån korta filmer som församlingarna skapat under pandemin. Metoden arbetades fram av företrädare för de tre församlingarna och de två projektledarna. Inför workshopen skickade varje församling länkar till minst en kort film som de var villiga att dela under workshopen.

En grupp på 4–5 personer som varit involverade i filmproduktionen i respektive församling deltog sedan under den fysiska workshopen. Inbjudna som experter var Greger Hatt, som driver Predikoverkstan och har en bakgrund som debattör, författare och talskrivare, samt Sophie Nyman, chef för avdelningen för form och innehåll vid Statens maritima och transporthistoriska museer.

Tillsammans med dessa experter tittade hela gruppen i tur och ordning på respektive församlings filmer. Inför visningen ställde församlingen en fråga till dem som såg filmen för första gången. Därefter gav Sophie och Greger sin respons på respektive film vad gällde till exempel innehåll, teknik, bildval och tilltal.

När experterna tyckt till om samtliga filmer delades deltagarna in i tvärgrupper med deltagare från de tre församlingarna i varje grupp. Under en timme samtalade varje grupp kring en av filmerna utifrån vad de själva sett och vad experternas sagt. Därefter punktade de ned sina synpunkter.

Respektive församling fick sedan muntligt ta emot det grupperna lyfte fram vad gällde respektive film, utan att gå i svaromål. Metoden är tänkt att användas på liknande sätt av församlingar som vill utveckla sin digitala närvaro. Namnen i intervjun är pseudonymer.

Bra att reflektera tillsammans utan att värdera för mycket

Att låta utomstående ögon se och berätta hur de upplever en film och att sedan tillsammans reflektera över varandras filmer är något som uppskattades av församlingarna.

Nacka, Sundbyberg och Enskede-Årsta bidrog med olika typer av filmer under workshopen *Reflekterande studio*. Enskede-Årsta stack ut genom att dela en film där en konfirmandgrupp hade en modevisning i liturgiska kläder. Sundbyberg visade en film där kyrkoherden inför allhelgonahelgen samtalade kring sorg under en promenad och Nacka bidrog med en längre, mer producerad film med många klipp och korta intervjuer med ledare och deltagare på ett konfirmandläger.

- Det var värdefullt att de inbjudna experterna inte fokuserade på att värdera och tycka så mycket om filmerna. De fokuserade på vad de upplevde att filmen förmedlade och reflekterade kring hur det kan få betraktaren att känna eller agera. De uppfattade till exempel konfirmander som går catwalk i liturgiska kläder väldigt olika beroende på vilken kännedom de hade om kyrkan, säger Katarina, präst i Enskede-Årsta församling.

Lyfta varandra i stället för att konkurrera

Hon tycker att det var bra att församlingarna delade så olika typer av filmer och att experterna var ärliga med vad de såg.

- Denna typ av workshop gör att vi kan lyfta varandra och ta fasta på det som andra gör bra, i stället för att konkurrera.

Den film Enskede-Årsta delade hade gjorts utan medverkan av församlingens kommunikatörer, till skillnad mot den film som Nacka presenterade vid workshopen.

- Trots många år inom kyrkan och mycket arbete med film, kan jag fortfarande känna att vår kompetens som kommunikatörer inte alltid tas till vara, säger Anna, kommunikatör i Nacka församling.

Hon framhåller att kyrkan allt för ofta försöker att rikta sig till ”alla”, vilket i värsta fall kan skapa en ängslighet och vilsenhet som drabbar hela kyrkan.

- Vi måste våga ha en tydligare riktning. Vår konfirmandfilm visar till exempel ingen mångfald. Det är en homogen grupp som är representerade och målgruppen är deras föräldrar. Det finns ungdomar i andra socioekonomiska områden som vi också vill nå. Men den målgruppen når vi med andra kommunikativa satsningar. Vi måste tänka mer specifik målgrupp för att nå fram.

Strök inte medhårs

Kyrkoherden i Sundbyberg framhåller vikten av experternas utifrånperspektiv och att de inte strök medhårs. Trots det har varken han eller någon av de andra församlingarna som deltog i workshopen bjudit in varandra eller andra externa ögon för att vidareutveckla sina filmer.

- Det vore givetvis bra, men vi har haft fullt upp med att lyckas hålla i det digitala samtidigt som vi öppnat upp fysiskt. Vi har rekryterat en ny kommunikatör och landat i att vi nu gör en kort fredagshälsning på någon minut med en präst eller diakon, säger kyrkoherden

Han tycker att workshopen gav många konkreta förbättringstips. Till exempel vikten av bra mikrofoner och bättre bildutsnitt.

Väcker många spännande frågor

Alla tre är positiva till aktionsforskningsmetoden som utgår från den praktiska verksamheten och reflekterar över vad som sker. Kunskapen om den egna praktiken kan sedan utgöra en grund för fortsatt utvecklingsarbete.

– Denna typ av workshop väcker så många spännande frågor. Vad gör den digitala kommunikationen med oss? Vad är det att vara kyrka idag? Vart är vi på väg? Det är några av de frågor jag som kommunikatör brottas med och vi behöver alla olika yrkesgrupper i det samtalet, säger Anna.

Foto: Elsa Moreaus

5. Mellan rit och reklam del 1

Berättelsen om två församlingars utveckling

Frida Mannerfelt och Rikard Roitto

Det nya normala

Men det är lite svårt att tänka framåt, för det känns som om detta har kommit till och levt i en stor parentes i tillvaron och nu plötsligen så rullar allt tillbaka [...] Det är jättelätt att säga ”vårt sjunde kyrkorum” [...] ”Det borde vi räkna med”. Men vem har tid med det? Det finns inte i någons schema än, så det är ett jättestort jobb att få in det. [...] Det här [digitala andakter] är det nya normala och då gäller det att foga samman det gamla med detta.⁵⁹

I samband med covid-19-pandemin utvecklade många församlingar, internationellt och nationellt, kompetens och rutiner för att göra digitalt förmedlade gudstjänster.⁶⁰ I en situation när den gudstjänstfirande församlingen inte längre kunde samlas för att fira gudstjänst erbjöd digitala miljöer alternativa ”kyrkorum”. Men vad hände när pandemin var över, de lokala kyrkorumen öppnade igen och de digitala gudstjänsterna skulle finna sin plats i relation till allt annat som pågår i församlingens liv?

Den här studien följde två svenskkyrkliga församlingar i Stockholms stift, Järfälla och Täby, under deras arbete med just den frågan.⁶¹ Under de första, kaotiska månaderna av pandemin 2020 började de erbjuda digitalt förmedlade gudstjänster i form av förinspelade, kortare andakter. Med John Dyers terminologi ”broadcast church”,⁶² eftersom gudstjänsten i första hand förmedlas genom ett envägskommunikationsmedium. Över tid utvecklade de en

⁵⁹ Fokussamtal 3 Täby.

⁶⁰ För en översikt, se t.ex. Mannerfelt 2022.

⁶¹ Inom ramen för det övergripande forskningsprojektet fick de deltagande församlingarna möjlighet att uttrycka önskemål om vilka aspekter av att vara kyrka i digitala rum som de ville bearbeta. Järfälla och Täby uttryckte tidigt intresse för frågeställningar kring digitalt förmedlade andakter.

⁶² Dyer 2022, s. 11–13.

god kompetens och kom att se de digitalt förmedlade andakterna som en viktig ny del av församlingens liv som de ville förvalta och utveckla. Hur skulle detta nya normala se ut?

Delprojektet undersökte med andra ord den utvecklingsprocess som två svenskkyrkliga församlingar genomgått och fortfarande genomgår vad gäller digitalt förmedlade gudstjänster. Församlingsforskargrupperna, de två församlingarnas arbetslag som haft särskilt ansvar för de digitalt förmedlade andakterna, var medskapare av studiens analysresultat och har haft tillfälle att reflektera och fördjupa sitt eget tänkande kring de frågeställningar delprojektet väcker.⁶³

Vi forskare och församlingsforskargrupperna kom överens om att fokusera på tre aspekter av den förinspelade andakten och följande fråga: *Hur förhandlar och förstår de två församlingarna frågor om interaktion, synkronicitet och integritet i sitt arbete med digitalt förmedlade gudstjänster?*

Begreppet *interaktion* valdes eftersom det övergripande syftet för forskningsprojektet *Kyrka i digitala rum* som helhet var att utveckla en "fördjupad och utvecklad närvaro online: interaktivitet, delaktighet, relationsbygge". Med interaktion avses möjligheten för dem som medverkar i gudstjänsten och gudstjänstdeltagare att interagera med varandra, dels under andakten, men också i sociala medier i anslutning till andakten. En rad studier, bland annat enkätstudien *Frikyrkorna under Corona*, har visat på ett starkt samband mellan livesända gudstjänster på digitala plattformar som tillåter större interaktion och upplevelsen av gemenskap, delaktighet och engagemang.⁶⁴ Därför var det intressant att se närmare på denna aspekt.

Det andra begreppet, *synkronicitet*, valdes då det ofta förknippas med större möjligheter till interaktion och gemenskap. En andakt som firas i realtid möjliggör synkront, det vill säga samtidigt, gudstjänstdeltagande. Den förinspelade andakten kan dock sägas vara *asynkron*, då de som medverkar i andakten i praktiken firar gudstjänsten vid ett annat tillfälle än den som deltar/tittar. Huruvida förinspelade andakter kan erbjuda interaktion och gemenskap i någon högre grad är omdebatterat.⁶⁵ Därför var det relevant att undersöka denna aspekt.

Medan interaktion och synkronicitet ofta diskuteras i relation till digitalt förmedlade gudstjänster och andakter är det tredje och sista begreppet, *integritet*, inte lika vanligt förekommande.⁶⁶ En orsak till detta kan vara att många av de studier som gjorts om vad gudstjänstdeltagare önskar av digitalt förmedlade gudstjänster har gjorts i andra samhällskontexter än det sekulariserade Sverige och i en annan typ av kyrkor än en nordisk luthersk folkkyrka, som har ett mycket högt antal medlemmar som tillhör kategorin som Grace Davie kallat "belonging but not believing".⁶⁷ Med andra ord: man är medlem och positivt inställd till kyrkan, men deltar inte i gudstjänster och annan gemensam verksamhet i någon större utsträckning. I en sådan kontext skulle man kunna anta att det finns medlemmar som föredrar en förinspelad andakt, eftersom den möjliggör högre integritet och lägre krav på interaktion och gemenskap. Forskarna föreslog därför att begreppet integritet skulle inkluderas med tanke på mottagarna. Under delprojektets gång visade det sig dock att de medverkandes integritet var en långt mer brännande fråga, både vad gällde att stå framför kameran och

⁶³ Liksom alla delprojekt i *Kyrka i digitala rum* är vår studie en aktionsforskningsbaserad studie, jfr inledningskapitlet.

⁶⁴ Mannerfelt 2022, s. 95–97.

⁶⁵ Se till exempel diskussionen i *Kyrkans tidning* som initierades av Jonas Eek i Nr 1/2 2021 med ledaren "Hellre liveströmmad än förinspelad gudstjänst". Eek ansåg att liveströmmade gudstjänster erbjuder en högre grad av "gudstjänstlik interaktion" och närvaro, "för det är stor skillnad på upplevelsen av en gudstjänst om den faktiskt äger rum just nu eller inte. Ställt på sin spets finns risken att gudstjänsten uppfattas som en illusion snarare än yttersta verklighet." Eek ifrågasattes i nästkommande nummer. Dels av Eva Cronessioe som menade att upplevelsen av närvaro och gudstjänst inte har att göra med förinspelat eller livesänt, utan "hur vi renodlar det väsentliga och gör bruk av bildmediets förutsättningar". Dels av en rad forskare från Svenska kyrkans enhet för forskning och analys som menade att det visserligen finns ett samband mellan livesändning och interaktion, men att upplevelsen av närvaro och gemenskap också är beroende av kvaliteten på inspelningen. Förinspelade andakter kan, på samma sätt som Paulus brev, upphäva tid och rum när mottagaren väljer att interagera med budskapet. Eek svarade med att fråga "Gör det ingen som helst skillnad om de lokala församlingarnas utsändningar verkligen äger rum i realtid eller bara låtsas göra det på nätet? Kanske inte för Guds Ande, men nog för oss människor som rituella varelser." Se också Edgardh 2021, s. 178–179.

⁶⁶ Begreppet integritet är mer vanligt förekommande i teologers diskussion om övervakning på nätet, se t.ex. Wigorts Yngvesson, 2018 eller Stoddart 2021. Det är dock inte så vanligt, varken i diskursen om digitala gudstjänster eller diskursen om övervakning i digitala miljöer, att föra samman de tre begreppen interaktion, synkronicitet och integritet. Naturligtvis finns undantag, se till exempel Chow 2021 som diskuterar hur digital teknologi å ena sidan möjliggör kyrkans liv, å andra sidan möjliggör övervakning.

⁶⁷ Davie 1994.

publicering i sociala medier. Vi valde därför att undersöka hur både sändarnas och mottagarnas integritet påverkar andakternas utformning och spridning.

Under delprojektets gång blev det tydligt att övervägandena om interaktion, synkronicitet och integritet hela tiden skedde i relation till en rad andra faktorer. Dessa faktorer utgjorde den ram inom vilken församlingarna gjorde sina vägval. Därför behövde den valda forskningsfrågan kompletteras med ytterligare en fråga: *Vilka praktiska och teologiska ramfaktorer påverkade hur de digitalt förmedlade gudstjänsterna utformades?*

Att redogöra för båda dessa frågor och deras komplexa samband lät sig dock inte göras inom ramen för ett enda kapitel. Resonemanget har därför delats upp i två kapitel som är tänkta att läsas tillsammans. I detta kapitel redogör vi för utgångspunkterna för delprojektet samt de praktiska ramfaktorernas påverkan. I nästa kapitel ser vi närmare på de teologiska påverkansfaktorerna och hur interaktion, synkronicitet och integritet förhandlades i relation till ”ramverket” med praktiska och teologiska påverkansfaktorer. Att på detta sätt presentera en längre och mer gedigen analys menar vi gynnar ett av de syften som forskningsprojektet som helhet har: att bidra till en kompetens- och kunskapsbank för andra församlingar som vill arbeta med att utveckla sin närvaro i digitala rum.

Delprojektet genomfördes från augusti 2021 till februari 2022. Observationer av inspelning av andakter, enskilda intervjuer med personerna i församlingsforskargrupperna och gemensamma reflekterande fokussamtal varvades i tre omgångar. Materialet vi utgår från i analysen är anteckningar från observationerna, de transkriberade intervjuerna och samtalen, samt statistik för visningar.

Under delprojektets gång introducerades teoretiska perspektiv från ritualteori och kommunikationsteori för att stimulera församlingsforskargrupperna att utveckla sin praktik och fördjupa sin reflektion (se nedan). Teorierna bidrog till att hjälpa församlingsforskargrupperna att artikulera sin förståelse av de digitalt förmedlade andakterna, och hur de framgent ville utveckla dem. Vid det sista fokussamtalet inkluderades även två bibeltexter, berättelsen om kvinnan vid Sykars brunn (Joh 4) samt berättelsen om aposteln Filippos möte med den etiopiska hoveunucken (Apg 9), i syfte att hjälpa församlingsforskargrupperna att ännu tydligare uttrycka sin teologiska förståelse.⁶⁸

Från ett utgångsläge där församlingarnas digitalt förmedlade andakter till ytan hade stora likheter med varandra – korta förinspelade digitala andakter riktade till ”stammisarna”, de som vanligtvis brukar fira gudstjänst i det lokala kyrkorummet – utkristalliserade sig skillnader alltmer under delprojektets gång. Båda församlingarna menade att de befann sig i spänningsfältet mellan det som så småningom kom att kallas ”rit och reklam”, men betoningarna föll på olika sätt. Täby kom att alltmer betona riten, där församlingen bjuds in till ett digitalt kyrkorum och kyrkans budskap gestaltas inom gudstjänstens ram. Järfälla gick i riktning mot att betona ett utåtriktat tilltal där evangeliets budskap sprids. Allteftersom delprojektet fortskred blev det allt tydligare hur gudstjänst- och kyrkosynen hade påverkats och fortsatt påverkade deras vägval.

Två församlingar, två utvecklingsprocesser

När forskarna mötte församlingsforskargruppen för att börja följa utvecklingsprocessen med de digitalt förmedlade förinspelade andakterna hade församlingarna redan genomgått en omvälvande utveckling. I det som följer beskriver vi kort något av vad respektive församling bar med sig in i delprojektet.

JÄRFÄLLA

Järfälla började med digitala andakter eftersom församlingsbor efterfrågade det. Målgruppen var alltså i inledningsskedet trogna gudstjänstbesökare som inte längre kunde delta i gudstjänsten. Eftersom många andra församlingar redan livestreamade hela gudstjänster beslöt ledningsgrupp och kyrkoherde att i stället arbeta med korta förinspelade andakter. Man bestämde sig också för att spela in i alla församlingens kyrkorum enligt ett rullande schema.

⁶⁸ Hur man kan arbeta med bibelsamtal som metod inom ramen för aktionsforskning, se Ideström 2014; 2015, s. 228–230; 2021, s. 79–121, samt introduktionskapitlet i denna bok.

Arbetslaget i en av församlingens kyrkor hade förkunskaper som gjorde att de snabbt kunde komma igång. Dessa blev sedermera "den digitala gruppen", församlingsforskargruppen som ingår i detta delprojekt. Gruppen består av två tekniker, pedagog, präst och informatör. De beskriver den genomgripande lärandeprocess som ägt rum innan delprojektet startade som att de blev tippade in i ett landskap som var både ödsligt och fullt av möjligheter.

Teknikerna berättar att de har provat sig fram från att filma med mobilkamera, till att låna kamerautrustning till att köpa in utrustning. De har lärt sig redigeringsprogram och utvecklat bildspråket i andakterna. Informatören har utvecklat sina publiceringsstrategier och lärt sig ett automatiserat textningsprogram, Amber script, för att förenkla textning av andakterna. Arbetslaget var också tvungna att sätta sig in i lagtexter och avtal om vilka texter man har rätt att visa i bild. Predikanterna fick arbeta både med innehåll och form (vilket slags innehåll och tilltal fungerar?) och att finna en rimlig ambitionsnivå. Teknikerna beskriver att de under det första året fick lägga mycket tid på att ge instruktioner till predikanterna och uppmuntra. De ser att predikanterna blivit mer vana vid formatet och att de själva lärt sig vilka kameravinklar och utföranden som funkar. De har också byggt upp en stor bildbank med exteriörer och interiörer i de olika kyrkorna som kan klippas in vid behov.

Till att börja med provade Järfälla lite längre format på inspelningarna, men kortade snart ner tiden till maximalt tre minuter. Andakterna spelas in enligt ett rullande schema där arbetslagen runt församlingens fyra kyrkor i tur och ordning får i uppdrag att hitta någon som håller i andakten. Vanligtvis består andakten av en kort betraktelse, men andaktshållaren är fri att utforma den som hen vill inom treminutersramen, så vid enstaka tillfällen förekommer det att betraktelsen byts ut mot till exempel en psalm. Vid särskilda högtider, som advent, jul och påsk, är andakterna längre och kan innehålla textläsning, musik och böner.

På tisdagen kommer de två teknikerna till den aktuella kyrkan och riggar inspelningsutrustningen, spelar in och redigerar i efterhand. Den färdiga inspelningen ges till informatören som textar andakten, samt ser till att den publiceras på de plattformar man har valt: Facebook, Instagram, Youtube och församlingens egen hemsida. I samband med det skriver hon en ingress, speciellt anpassad för varje plattform. Andakten publiceras alltid vid klockan ett varje fredagseftermiddag. De konton som delar andakten heter "Svenska kyrkan i Järfälla".

Andakterna har vanligtvis 40–50 tittningar per plattform (Facebook, Instagram, Youtube). Somliga andakter har dock haft fler tittningar, vilket informatören menar beror på att personal har delat andakten i sina egna sociala medieflöden. Detta är något som informatören regelbundet uppmuntrat personalen till att göra, men det är endast ett fåtal som gör det. Teknikerna nämner också tidpunkt som en faktor för ökade antal tittningar, då de i pandemins början (maj 2020) hade en andakt som fick nästan 600 tittningar.

Enligt informatören är det ett fåtal som ser andakten direkt när den blir tillgänglig klockan ett, men de flesta ser den under det första dygnet. Efter några dagar brukar det komma en andra topp med tittningar. Interaktion i form av reaktioner (likes) och kommentarer är genomgående lågt. Det finns dock en person som kärleksfullt kallas för "församlingstackaren" av arbetslaget, som återkommande skriver kommentarer. Vid ett tillfälle har dock en åhörare av andakten ställt "vänliga och uppriktigt intresserade" teologiska frågor som lett till samtal.

När delprojektet startade var andaktens form och arbetsgången en etablerad del av arbetet, och församlingsforskargruppen återkommer ofta till värdet av att de har en väl inarbetad rutin. Samtidigt var restriktionerna på väg att upphävas, och motivet för att fortsätta med de digitala andakterna hade blivit svårare att formulera när "stammisarna" återvände till gudstjänsterna i de lokala kyrkorna. "Man ser behovet av att ha kvar en digital närvaro, men vad kommer den innebära? Vilken form ska den ta?"⁶⁹

⁶⁹ Intervju 2 tekniker Järfälla.

TÄBY

Den resa som Täby gjort liknar på ett praktiskt plan Järfällas i långa stycken, även om slutresultatet på flera punkter är annorlunda. När pandemin bröt ut bestämde man sig ganska snart för att göra förinspelade digitala andakter, i första hand för de regelbundna gudstjänstfirare som inte längre kunde komma till kyrkan. En kommunikatör med särskilt ansvar för rörliga medier hade nyligen anställts, som fick ansvaret att hitta lösningar för hur inspelning och produktion skulle gå till, sköta teknik vid inspelning, klippa och publicera andakter på församlingens plattformar. En likaledes ganska nyanställd präst, med erfarenhet av digitala andakter från tidigare prästtjänster, fick ansvar att leda arbetet. En erfaren församlingsmusiker fick ansvar för inspelning av musik till andakterna.

Kommunikatören berättar att de i pandemins inledningsskede testade att livesända lunchböner med mobil som enda utrustning, men att de snart beslutade att spela in andakter. Det var egentligen aldrig tal om alternativet att ha livesända gudstjänster. Konsensus kring förinspelade andakter uppstod snabbt:

Jag kände så här: jag vill inte jobba varje söndag. Att livesända en högmässa är inte roligt. De som tittar får minimalt utbyte, eftersom en högmässa inte är anpassad nog för det mediet.⁷⁰

Teknisk utrustning har köpts in efter behov för detta ändamål. På liknande sätt som tekniker och informatör i Järfälla har kommunikatören undan för undan utvecklat klippning, redigering, textning, publiceringsstrategier och så vidare. Även här har kommunikatören haft en viktig roll som "utbildare" av dem som medverkar med praktiska råd till dem stått framför kameran.

När Täby församling började med förinspelade andakter arbetade musiker och predikanter/liturger separat. Musikern samlade ett antal kollegor och spelade in musik och psalmer för flera veckor framåt. Predikanterna tillfrågades om särskilda önskemål om psalmer, men hade sällan förslag så långt i förväg. Som en konsekvens fick musikerna själva välja psalmer. Musikerna konstaterar att arbetssättet ofta ledde till att predikanten kom in med önskemål om musik när musiken redan var inspelad. Enligt kommunikatören ledde arbetssättet till att han ibland fick klippa ihop andakter där musik och övriga delar av andakten inte passade ihop så bra. Under samma tidsperiod hände det också att predikanten kom till inspelningen med kreativa idéer som inte kommunicerats ordentligt till kommunikatören, vilket ibland ledde till att predikantens idé inte kunde genomföras på grund av att det inte fanns rätt tekniska förutsättningar på plats.

När projektet började hade arbetslaget därför bestämt sig för att byta arbetssätt. Vid första observationstillfället var det premiär för det nya arbetssättet och inspelningen skulle fungera som exempel för kommande inspelningar: Alla som var involverade i en viss andakt skulle samlas på ett ställe samtidigt och spela in andaktens alla moment tillsammans. Dessförinnan ska medverkande och kommunikatören ha träffats och planerat innehållet så att bild, musik, tal och andra delar av andakten bildar en sammanhängande helhet.

Tanken var också att genom att alla medverkande befann sig tillsammans i rummet så skulle inspelningen bli lite mer lik en vanlig gudstjänst för både medverkande och deltagare/tittare. Speciellt vid inspelningar med flera medverkande uttrycker allas samtidiga närvaro en gudstjänstgemenskap. Även kommunikatören, närvarande bakom kameran, blir en del av den församlade gemenskapen vid inspelningen. Både prästen och församlingsmusikern uttrycker vid flera tillfällen att de uppskattar att kommunikatören är teologiskt intresserad, eftersom det gör att han kan komma med många goda förslag på hur olika moment skulle kunna gestaltas.

Andakterna är ofta en förkortad version av en gudstjänst enligt ordningen från Svenska kyrkans handbok. Vid vissa tillfällen följer dock andakterna en annan ordning, i synnerhet när de spelas in på annan plats än de lokala kyrkorumen. Återkommande inslag är klockringning, textläsning, predikan, psalmsång, förbön och välsignelse. Församlingens policy är att följa kyrkoåret, men att vara flexibel i vilka av kyrkoårets texter man har med och vilka olika delar som ska ingå i andakten. Policyn för klädsel är också flexibel. Prästen som har det

⁷⁰ Intervju 1 kommunikatör Täby.

övergripande ansvaret för de digitala andakterna tycker själv att det passar bäst med liturgisk klädsel för henne som präst, eftersom andakten är en slags gudstjänst. ”Det känns mer på riktigt” med liturgisk klädsel.

Andakterna spelas i regel in på tisdagar. Kommunikatören klipper sedan ihop andakten och bearbetar ljud och bild. Textningen är begränsad till bönen Vår fader. Kommunikatören förklarar att det tar alldeles för lång tid att texta allt som sägs under en 10 minuter lång andakt. När andakten är färdig laddas den upp för publicering på Facebook, Instagram och församlingens egen hemsida. I början av delprojektet använde sig Täby av hemsidans egen videospelare, men snart valde man att i stället bädda in filmen från Youtube. Dels eftersom Youtube har en mer stabil videospelare, dels eftersom Youtube kan fungera som ytterligare en kanal för församlingen. Kontot som delar andakterna i olika sociala plattformar heter ”Täby församling”. Avsändaren är därmed tydligt församlingen snarare än en person.

Tidpunkt för publiceringen sätts till söndag klockan 10 en vanlig vecka, ungefär samma tid som en vanlig söndagsgudstjänst. Andakten ligger sedan ute i en vecka innan den avpubliceras automatiskt. Tanken med tidsbegränsningen är att andakten är något tillfälligt och levande, precis som lokala andakter och gudstjänster, och att det känns tryggare för medverkande om gamla andakter inte ligger på nätet när de blivit inaktuella.

Enligt statistik från Täby församling har en andakt från Täby ofta runt 90 tittningar om man räknar ihop alla plattformar, men vissa andakter kan ha betydligt fler tittningar. Precis som Järfälla jämför Täby denna siffra med antalet deltagare på fysiska gudstjänster och konstaterar att den digitala andakten är ett av deras mer välbesökta gudstjänstrum.

Det framgick av samtliga medverkande i delprojektet att de var medvetna om att de själva och deras kollegor som spelade in andakter långt ifrån alltid tittade på sina egna andakter. De hade därmed inte heller som rutin att kolla om det dykt upp några kommentarer från tittare/deltagare på församlingens plattformar. Kommunikatören berättade att han brukade hålla koll på kommentarsfälten så gott han hann och mejla till lämplig person om det dök upp någon kommentar som de borde besvara. Kommentarsfälten var dock på det stora hela ganska tysta, även om ett och annat uttryck för tacksamhet kunde förekomma.

Vid delprojektets början hade församlingsforskargruppen i Täby liknande utmaningar och frågor som Järfälla. Som synliggjordes i det inledande citatet var frågan: hur kan det gamla och nya giftas ihop och hur ser det nya normala ut?

Två teoretiska ingångar

Till arbetslagens pågående utvecklingsprocess kom vi forskare med några teoretiska perspektiv som vi menade kunde bidra till utvecklingen. Under delprojektets gång har vi använt relevanta ritualteorier och kommunikationsteorier för att samtala om den förinspelade digitala andaktens karaktär.

RITUALTEORI

Forskningsfältet ritualteori är mångfacetterat och olika teorier avser att tolka och förklara olika aspekter av riter.⁷¹ För delprojektets frågeställningar om interaktion, synkronicitet och integritet i den förinspelade digitala andakten har vi valt att särskilt lyfta fram analysverktyg för att förstå riters funktion i grupper och samhällen.

Catherine Bell talar om hur riter formar människor, som i sin tur formar gemenskaper.⁷² Hon menar att det aktiva deltagandet i ritens handlingar formar vad hon kallar ”rituella kroppar”. Med uttrycket menar hon människor som i handling uttrycker den ordning och världsbild som ritens gestaltar. Inspirerad av Pierre Bourdieu menar hon att ritens skapar ett ”habitus”, en formation av människans sätt att vara, agera och tolka verkligheten. Den habituerade deltagaren bidrar sedan genom sitt sätt att agera till att upprätthålla vissa ordningar och gemenskaper och ifrågasätta andra. Riten formar människan, som formar gemenskapen, som utför ritens. Deltagande i gruppens riter är alltså en nyckelkomponent för att individen

⁷¹ Se Stephenson 2015 för en introduktion och Uro 2016, kap. 1, för historik. Helland & Kienzl 2022; Roitto 2021 för hur ritualteori kan tillämpas på digitalt förmedlade riter.

⁷² Bell 1990.

ska bli en del av gemenskapen och för att gemenskapen ska fortsätta reproducera sig själv. Det är ganska lätt att se hur detta sker i den fysiska gudstjänsten. Gudstjänstdeltagaren går in i en byggnad, utför aktivt rituella handlingar som att sjunga och be i sällskap av andra som gör samma sak, och avslutar med att fika tillsammans efter gudstjänsten. Gudstjänsten är interaktiv och synkron, och deltagarna blir intuitivt del av den gudstjänstfirande gemenskapen genom att helt enkelt delta. Gemenskapen i församlingen upprätthålls genom att samlas och fira en gudstjänst som uttrycker just församlingens syfte och världsbild. Experimentella studier på rituella handlingar visar att synkrona kroppsliga handlingar, till och med meningslösa sådana, ökar samarbetsvilja och gruppkänsla.⁷³ Upplevelsen av att man inte är ensam att genomföra ritens utan deltar i den tillsammans med andra spelar alltså roll, oavsett ritens utformning.

I den förinspelade digitala andakten blir interaktivitet och synkronicitet mer svårgreppbart. Förutsättningarna för att forma en rituell kropp blir annorlunda. Det blir svårare för deltagaren i gudstjänsten att veta någonting om vilka andra som deltar och hur de betar sig, med undantag av de som stått framför kameran vid inspelningen. Den som tittar/deltar på en förinspelad andakt kan av många olika skäl vara mindre motiverad att delta aktivt i liturgin, eller behöver av olika skäl delta aktivt på ett annat sätt än i ett fysiskt gudstjänstrum. Kanske är det pinsamt att sjunga på en buss, kanske finns ingen psalmbok att tillgå, kanske känns det inte som en gemensam bön när den är inspelad i förväg, och så vidare. Det är dock viktigt att inte överdriva dessa effekter. Som Teresa Berger påpekar är även en digital andakt en kroppslig rit trots att den sker framför en skärm.⁷⁴ Även framför skärmen kan deltagaren välja att se sig som en aktör i ritens, inte bara konsument. Med lite inlevelse kan deltagaren i en förinspelad andakt sjunga med tyst i sitt inre. Hen kan tänka sig att hen är del av en gudstjänstfirande gemenskap utspridd över tid och rum. En bön kan för den som vill vara gemensam även om den är utspridd över olika tidpunkter. Joseph Bulbulia har undersökt hur rituella handlingar kan skapa gemenskap i grupper som är så stora att de omöjligen kan se varandra, till exempel nationer.⁷⁵ Han argumenterar att rituella handlingar även under sådana omständigheter kan skapa ett visst mått av tillit och känsla av gemenskap hos ritdeltagarna, i alla fall om deltagarna är övertygade om att andra deltagit i ritens. En liknande analys kan göras av den förinspelade andakten: deltagaren som inte kan uppfatta andra deltagare kan ändå, om viljan finns, uppfatta sig som en del av en gemenskap. Icke desto mindre sätter Bells analys av ritens som formare av rituella kroppar fingret på flera av de saker som är annorlunda med den förinspelade digitala gudstjänsten och som kräver eftertanke hos dem som spelar in gudstjänsterna. Om andakten ska fungera som rit, behöver den förmedla en känsla av gemenskap med andra som också tittar på/deltar i andakten och den behöver ge förutsättningar för den som vill delta aktivt att göra det på andra villkor än de invanda.

Komplexa ritualiserade beteenden används ofta av djur för att kommunicera information.⁷⁶ Parningsdanser, gester av underdanighet, symboliska demonstrationer av styrka, och så vidare, fyller viktiga kommunikativa funktioner vid fortplantning och samarbete inom flocken. För oss människor är ritens ett tillfälle att sända än mer komplexa former av information till varandra som i sin tur bidrar till att forma en gemenskap och delad världsbild. Vilka typer av information är det då som etableras i gudstjänsten? Roy Rappaport delar upp den information som sänds mellan deltagarna i riter i *kanonisk information* och *självrefererande information*.⁷⁷ Kanonisk information är information om gemenskapens delade världsbild, övertygelser och värderingar. När en församling till exempel sjunger en psalm är texten full av kanonisk information men också själva handlingen att sjunga tillsammans berättar något om gemenskapens självbild. Predikan, bön, nattvard och i stort sett alla delar av en gudstjänst sänder och befäster kanonisk information. Självrefererande information är den information som ritens deltagare sänder om sig själva till övriga ritdeltagare. På den mest basala nivån uttrycker handlingen att delta i en gudstjänst att man i någon mån är en del av församlingens

⁷³ Mogan, Fischer & Bulbulia 2017.

⁷⁴ Berger 2018, s. 18–19.

⁷⁵ Bulbulia 2010.

⁷⁶ Stephenson 2015, s. 5–20.

⁷⁷ Rappaport 1999, s. 52–54.

gemenskap. Genom sitt sätt att delta eller avstå från att delta aktivt i gudstjänstens olika delar, sjunga, be, tända ljus, ta emot nattvard, och så vidare, sänds ytterligare signaler om på vilket sätt personen omfamnar gemenskapen, dels att hen tillhör gemenskapen och dels att hen accepterar dess övertygelser. De som har olika viktiga roller i liturgin sänder särskilt tydliga självrefererande signaler. För att ta det kanske tydligaste exemplet: den präst som iklädd liturgiska kläder predikar eller leder nattvardsfirandet signalerar tydligt både sin övertygelse och sin centrala status i församlingen. Det är så klart möjligt att någon deltar i en gudstjänst utan att på något sätt vilja vara del av gemenskapen, men det andra uppfattar är icke desto mindre att personen tillhör den gudstjänstfirande gemenskapen, oavsett vad som försiggår i personens inre. Rappaport menar att en av ritens funktioner är att skapa ett socialt kontrakt som inte är beroende av människors inre attityder. Genom de rituella handlingarna skapas ett socialt kontrakt mellan deltagarna som är förpliktigande oavsett om signalerna är genuint menade eller ej.⁷⁸

Den förinspelade digitala andakten är en alldeles utmärkt fungerande form för att uttrycka kanonisk information. Inspelade predikningar, sånger, böner och så vidare kan uttrycka såväl kristna övertygelser som information om den lokala församlingens engagemang. Däremot förändras förutsättningarna för att sända självrefererande information. De som står framför kameran hamnar ännu mer i blickfånget än under den fysiska gudstjänsten. De mottagande deltagarna kan enbart uppfatta självrefererande information från dem som spelat in gudstjänsten medan de tittar på den. Det är först om någon deltagare väljer att skriva något i kommentarsfälten till de kanaler där andakten publiceras som det blir möjligt att uppfatta något om andra deltagare. Inte heller de som producerar andakten får någon självrefererande information från mottagarna, såvida inte dessa ger sig tillkänna i ett kommentarsfält. Att skriva något i ett kommentarsfält är å andra sidan en synnerligen publik självrefererande signal, eftersom vem som helst kan läsa kommentaren. Den som står framför kameran, däremot, sänder mycket tydlig självrefererande information.

Den asymmetri i självrefererande information som i viss mån finns redan i den fysiska gudstjänsten renodlas så att de som leder liturgin framför kameran ensamma sänder självrefererande information som de inte vet var och hur den tas emot, medan mottagarna kan välja att vara helt igenom osynliga. Därmed minskar integriteten potentiellt för dem framför kameran i och med att deras självrefererande information åtminstone i princip kan få längre räckvidd än den som sänds i ett fysiskt gudstjänstrum. Samtidigt ökar integriteten för den som ser på andakten. Med undantag av digitala spår är mottagaren i stort sett helt osynlig. Plattformar som Facebook och Instagram tillåter inte dem som lägger upp material att se vilka användare som sett filmerna, så gudstjänstproducenterna kan inte se vilka som tittat så länge de inte vill ge sig till känna genom någon aktiv handling såsom att kommentera eller dela andakten i sociala medier.

KOMMUNIKATIONSTEORI

Att diskutera gudstjänst som kommunikation är en konsekvens av det sätt att tänka om gudstjänsten som förekommer inom liturgisk teologi (*lex orandi, lex credendi*, fritt översatt: "såsom vi ber tror vi") där gudstjänstens liturgi antas kommunicera kyrkans lära. Vi har i vår studie valt att lyfta kommunikationsvetaren John Durham Peters kommunikationsteoretiska resonemang som problematiserar idealet att en predikan ska vara en dialog och söker komplettera det.⁷⁹ Vi breddar problemet till hela den digitala andakten och frågar om den självklart är dialogisk till sin karaktär.

Durham Peters vill med sin bok beskriva och diskutera en viss förståelse av kommunikation som han menar dominerar diskursen: å ena sidan drömmen om kommunikation som en bro som öppnar för en ömsesidig själarnas gemenskap där likar möts utan missförstånd, ofta kallad "dialog", å andra sidan dess mörka kontrast som är den brustna kommunikationens avgrund som leder till våld, död och förintelse. Han vill också vidga förståelsen och lyfta fram sätt att tänka om kommunikation som inte idealiserar dialogen, men heller inte helt ger upp och ser all kommunikation som omöjlig.

⁷⁸ Rappaport 1999, s. 54–58.

⁷⁹ Durham Peters 1999. Se även Pleizier 2010, s. 39–44; Mannerfelt 2017, s. 114–117.

När Durham Peters ska beskriva dialogidealets typiska drag och ursprung kontrasterar han Platons skildring av Sokrates i *Phaedrus* med de synoptiska evangeliernas skildring av Jesus. Sokrates kritiserar skrift eftersom den inte är dialogisk och, till skillnad från tal, kan spridas till oförutsedda mottagare. Kommunikation via skrift är som en vårdslös bonde som sår lite var som helst i stället för att plantera fröet där han vet att det kommer växa.⁸⁰ Samma omdöme skulle kunna ges om videoklipp på nätet som kan ses av vem som helst. Jesus, såsom han skildras i de synoptiska evangelierna,⁸¹ har en motsatt syn på saken. Durham Peters lyfter liknelsen om den fyrahanda sådden som paradexempel på den typ av kommunikation som förespråkas där. Sådden – ordet – sås ut till alla utan urskiljning, och det är upp till åhörarna att själva skörda meningen efter förmåga och vilja:

The meaning of the parable is quite literally the audience's problem. In other words, when the distance between the speaker and listener is great, the audience bears the interpretative burden.⁸²

Detta avstånd i kommunikationen som de synoptiska evangeliernas Jesus ger uttryck för är, enligt Durham Peters, en del av all kommunikation. De synoptiska evangeliernas syn på relationer är allt annat än ömsesidiga och symmetriska. Durham Peters anför en rad exempel, bland annat liknelsen om den förlorade sonen. På väg hem till Fadern tänker sonen med dialogens logik: jag kan arbeta för honom och få lön, men när han kommer fram möter Fadern honom med disseminationens logik och överöser honom med oförtjänta gåvor. Den äldste sonens reaktion speglar samma kontrast: han förväntade sig reciprocitet, ömsesidighet och symmetri – stannar jag hemma och gör min plikt så förtjänar jag att älskas – inte slösaktigt assymetrisk oförtjänt kärlek.⁸³ Durham Peters konstaterar att *agape* "is often figured as broadcasting", som när Jesus uppmanar oss att älska våra fiender:

Love is supposed to be universal and indifferent to personalities. Scattering and impersonality can be good things. Agape – or Christian love – is supposed to be mass communicated.⁸⁴

Kommunikation som en kärleksfull gåva behöver alltså inte vara ömsesidig utan kan ofta behöva vara en enkelriktad gåva. Dialog och dissemination är varandras korrektiv. Samtidigt är ofta den utgivande kommunikationen en inbjudan till reciprocitet, att mottagaren vid ett annat tillfälle ska vilja ge något tillbaka till givaren eller till någon annan. Här anknyter Durham Peters till Pierre Bourdieus definition av gåva som något som förutsätter avstånd i tid. Ett gensvar på en gåva måste vara asynkront, annars förvandlas det till betalning.⁸⁵

Sammanfattningsvis: Durham Peters resonemang problematiserar på ett intressant sätt idealen om interaktivitet och synkronicitet, och lyfter fram den asynkrona broadcastingen – som en förinspelad andakt – som något som i ett kommunikationsteoretiskt och teologiskt perspektiv kan vara minst lika viktigt som det ömsesidiga/interaktiva synkrona mötet ansikte mot ansikte. Den asynkrona broadcastingen som en gåva ger mottagaren frihet och integritet att på avstånd själv ta ansvaret för att "skörda mening".

När vi nu sett närmare på vad församlingsforskargrupperna och forskarna bar med sig in i delprojektet är det dags att vända blicken mot vad som blev synligt i mötet mellan dessa erfarenheter och perspektiv, när forskare och församlingsforskargrupper började undersöka de tre begreppen interaktion, synkronicitet och integritet i digitalt förmedlade andakter.

⁸⁰ Durham Peters 1999, 36–50. Citat från s. 45.

⁸¹ Matteus, Markus och Lukas brukar kalla synoptikerna, då deras skildringar är ganska lika och ger uttryck för en samsyn.

⁸² Durham Peters 1999, s. 52.

⁸³ Durham Peters 1999, s. 53–55.

⁸⁴ Durham Peters 1999, s. 56.

⁸⁵ Durham Peters 1999, s. 56–61.

Praktiska påverkansfaktorer

En av de saker som framträdde mycket tydligt var att församlingsforskargruppernas resone-mang i fråga om interaktion, synkronicitet och integritet alltid relaterade till en rad andra förutsättningar som påverkade hur de kunde förhålla sig till de tre begreppen och utforma andakterna. Med andra ord kan man tala om att det fanns en slags ramverk inom vilket de verkade, som församlingsforskargrupperna inte alltid själva kunde påverka. Dessa faktorer är naturligtvis desamma som allt församlingsarbete behöver förhålla sig till, men är icke desto mindre viktiga att synliggöra, inte minst för att olika faktorer betonas beroende på vilket av de tre begreppen församlingsforskargrupperna diskuterar. I relation till hela forskningsprojektets övergripande syfte att ge ett bidrag till kunskap för församlingar som vill utveckla digitalt förmedlade andakter och gudstjänster är det också värdefullt att tydliggöra och diskutera sådana faktorer. I tur och ordning diskuterar vi därför resurser och organisation, juridik, målgrupp samt helhetsbilden.

RESURSER OCH ORGANISATION

En grundläggande förutsättning är tillgången till resurser i form av *kompetens*, *teknik* och *arbetstid*. Täby och Järfälla är två större, resursstarka församlingar i Stockholm med omkring 30 000 medlemmar och stora personalstyrkor med bred kompetens. Det innebär att de har de praktiska förutsättningarna för att köpa in inspelningsutrustning och klippningsprogramvara och använda personalens tid och kompetens till att producera förinspelade andakter av god kvalitet. Det räcker dock inte med att resurserna finns, det behövs också ett tydligt uttalat stöd från ledningen. I intervjuerna framgår vilken stor betydelse det har att kyrkoherdarna i de båda församlingarna varit tydliga med att digitalt förmedlade andakter ska finnas, i synnerhet i perioder då det varit motigt.

Därtill påverkades utformningen av de digitalt förmedlade andakterna delvis av vilken typ av kompetens och teknik som redan fanns på plats i pandemins inledning. I Järfälla fanns två vaktmästare/tekniker med kompetens att köpa in lämplig inspelningsutrustning och sköta inspelning och klippning av andakterna. Där fanns också en informatör med kompetens att texta och publicera videoklipp. På liknande sätt hade kommunikatorn/teknikern i Täby just blivit anställd för att särskilt arbeta med rörlig bild i form av videoklipp. Med andra ord: man började gräva där man stod när det gällde resurserna teknik och kompetens.

När det gäller *kompetens* blev det under delprojektets gång tydligt att det fanns en viss obalans. Båda församlingarna hade bättre kapacitet att hantera om de som stod framför kameran blev sjuka än om de som hade ansvar för inspelning, redigering och publicering blev det. I Täby fick de ställa in en inspelning under delprojektets gång när kommunikatorn – den enda i personalstyrkan som kunde hantera inspelningen – blev sjuk. I Järfälla fick informatören vid ett tillfälle sitta hemma och texta och publicera andakten fastän hon var sjuk, eftersom hon var den enda som kunde textningsprogramvaran. Om någon av dem som skulle stå framför kameran blev sjuk, däremot, fanns det i båda församlingarna oftast annan personal som kunde rycka in. Vi konstaterar att de församlingar som vill säkra kontinuiteten i de digitalt förmedlade andakterna behöver se till att fler än en person i personalen besitter de olika kompetenser som behövs för inspelning, klippning och publicering av andakter.

Vid den tidpunkt då forskarna kom in i utvecklingsprocessen var det dock en annan resurs som framstod som avgörande för hur de digitalt förmedlade andakterna blev: tillgången till *arbetstid*. Delprojektet ägde, som tidigare nämnts, rum i samband med att den ordinarie verksamheten skulle öppna igen. Hur de digitalt förmedlade andakterna skulle samsas med alla andra arbetsuppgifter inom ramen för personalens tjänster blev därmed en akut fråga. Båda församlingarna angav det som en orsak till att man valt att inte arbeta med livesända gudstjänster, eftersom de menade att det är ännu mer krävande vad gäller tekniska lösningar och schemaläggning av tekniskt kunnig personal på helger. I Täby, som har valt att göra lite längre andakter än Järfälla, avstår man från att texta eftersom det skulle ta för mycket av kommunikatorns arbetstid i anspråk, medan Järfälla med sitt kortare format har bedömt att de kan lägga tid på att texta andakterna för ökad tillgänglighet.

I båda församlingarna behövde kyrkoherden ta beslut om hur arbetsuppgiften att spela in den digitala andakten skulle fördelas. Inspelning, klippning, textning och publicering tilldelades tekniker/kommunikatör i Täby och tekniker och informatör i Järfälla som en del av de ordinarie arbetsuppgifterna. Vad gäller personal som skulle stå framför kameran beslutade kyrkoherden i Järfälla att uppgiften skulle fördelas jämnt mellan de arbetslag som fanns i församlingens kyrkor. Täby hade i pandemins början policyn att alla medarbetare ska bidra, men när den ordinarie lokala verksamheten öppnade igen ungefär samtidigt som delprojektet inleddes, blev det frivilligt för medarbetare att hålla i digitala andakter. Den senare modellen visade sig leda till att den präst som ansvarade för de digitala andakterna i perioder hade svårt att hitta frivilliga och fick spela in fler andakter själv än vad som var tänkt. Denna skillnad i organisation är sannolikt en bidragande orsak till att arbetstiden som en påverkansfaktor återkommer oftare i samtalen med församlingsforskargruppen i Täby. Vår slutsats är att den församling som vill jobba kontinuerligt med digitalt förmedlade andakter behöver hitta tydliga och arbetsmiljömässigt hållbara riktlinjer för hur arbetet ska fördelas bland de anställda, och hur de ska relatera till de anställdas övriga arbetsuppgifter.

JURIDIK

Juridik påverkade andaktens utformning framför allt inom två områden: upphovsrätt och integritet.

Enligt rådande avtal mellan Svenska kyrkan och STIM, får musik användas i digitala andakter, men texten till musik får inte visas i bild utan textförfattarens tillstånd. Det påverkar i sin tur möjligheterna till interaktion, eftersom möjligheten att sjunga med i psalmsång och annan unison sång minskar för deltagarna. Täby, som alltid inkluderar psalmsång i sina andakter, uppmanar tittare/deltagare att ta fram Psalmboken om de har en, men inser samtidigt att det inte är alla deltagare som har tillgång till en psalmbok. På Svenska kyrkans intranät finns guider för vilken musik som får användas hur, till exempel listor på vilka psalmer som får textas, men i förlängningen väcker de digitalt förmedlade andakterna frågan om huruvida Svenska kyrkans STIM-avtal behöver omförhandlas. Problem med upphovsrätt kunde också uppstå i relation till annat innehåll, till exempel diktläsning.

I fråga om integritet är det framför allt GDPR, den förordning som ska skydda människor från att få personuppgifter och bildmaterial publicerat mot sin vilja, som nämndes under delprojektets gång. Här kan noteras att församlingarna betonade de juridiska påverkansfaktorerna lite olika, beroende på vilka vägval man gjort i utformningen av andakten. I Täby, som har längre andakter med psalmsång, dominerade upphovsrättsliga frågor. I Järfälla, som arbetar för att inkludera en större bredd av medverkande, övervägde i stället frågor om inte-

gritet. En återkommande diskussion i Järfälla under delprojektets gång var barn och ungdomars medverkan i andakterna. Strävan att ge ungdomar en plats och en röst krockade med dataskyddsförordningen (GDPR), som bland annat innebär att den församling som vill involvera sina ungdomar i att medverka i digitala andakter måste be om föräldrars tillåtelse, och det generella beslut Järfälla församling tagit om att inga minderåriga får vara med på församlingens digitalt förmedlade andakter. Delprojektet har inte fördjupat denna frågeställning, men vi konstaterar att det lovvärda arbetet med att måna om ungas integritet samtidigt försvårar unga människors delaktighet i församlingen på digitala plattformar.

VILKA OCH HUR MÅNGA SOM DELTAR

Ytterligare en påverkansfaktor är föreställningar om *vilka och hur många som deltar* i andakterna. Båda församlingsforskargrupperna diskuterade återkommande antalet tittningar (eng. *views*). Det sågs som en återkoppling, en bekräftelse på att man har gjort något som är bra och relevant. Men antalet tittningar kunde också få funktionen av att motivera varför digitalt förmedlade andakter ska finnas och hur mycket arbetstid som är rimligt att lägga på dem. Samtidigt gav församlingsforskargrupperna uttryck för att man inte bör låta sig styras alltför mycket, ”för det kan ju lätt bli ett egenvärde att: Får ni kommentarer? Får ni tittare? Skriver folk? Tycker de om om det? Lajkar de? Och det är ju klart att det känns bra, men är det det enda värdet?”⁸⁶

Här är det intressant att notera att församlingsforskargrupperna talade om det som ”views/tittningar”, men i deras sätt att uttrycka sig framgår det att de ofta egentligen menade ”deltagare”. En komplicerande faktor är att varje person som tittar på en video i mer än några sekunder på en social plattform räknas som en tittare, medan gudstjänstdeltagare i fysiska gudstjänsten normalt endast räknas in i statistiken om de sitter i bänken hela gudstjänsten. Det kan alltså vara missvisande att jämföra tittningar med gudstjänstbesökare i det lokala kyrkorummet, om målet är att utvärdera och jämföra digitala andakters genomslag. Samtidigt kan det bakom några sekunders tittande dölja sig ett aktivt deltagande (till exempel i en bön), och omvänt behöver inte fysisk närvaro i ett lokalt kyrkorum betyda att man faktiskt deltar. Vilka begrepp som skulle vara mest lämpliga att använda är en diskussion som det inte finns utrymme att föra här, men vi konstaterar att det i ett fortsatt utvecklingsarbete med digitalt förmedlade gudstjänster finns behov av fortsatt reflektion över terminologin. Här har vi valt att använda ”tittare/deltagare” för att markera osäkerheten.

När det gäller *vilka som deltar* är det intressant att se hur reflektionerna utvecklades över tid i de båda församlingarna. När forskningsprojektet pågick fanns ännu inte någon nationell statistik för detta,⁸⁷ men det hindrade inte församlingsforskargrupperna från att ha föreställningar om vilka de riktade sig till. Gemensamt för dem var att det finns en spänning mellan att tänka att man riktar sig till vad Järfälla kallar ”stammisarna” och Täby ”de som inte kan ta sig till kyrkan”, och vad båda församlingarna kallade ”brett” eller ”den breda massan”. Den breda massan associerades med ungdomar, yngre, ”de som inte är så bibelsprängda”, och människor som är nyfikna men inte kyrkvana.

Detta kan relateras till forskning om vilka som deltog i digitalt förmedlade gudstjänster innan pandemin utbröt. De kan delas in i tre kategorier som Frida Mannerfelt tidigare karaktäriserat som ”lärjungarna” (som är förankrade i ett lokalt gudstjänstliv och ser den digitala verksamheten som ett komplement), ”Sackaios” (som är nyfiken och använder de digitala gudstjänsterna som ett sätt att titta in) samt ”den lame mannen” (som av olika skäl – till exempel sjukdom eller funktionsvariationer – inte kan delta i det lokala kyrkorummet för vilka de digitala gudstjänsterna fungerar som de fyra vännerna som bär).⁸⁸

⁸⁶ Intervju 2 informatör Järfälla.

⁸⁷ Endast de sociala plattformarna själva vet vem som tittar på vad. De kan så klart använda den informationen till att sälja riktad reklam. Men församlingarna, som skapar och lägger ut andakterna, får ingen information om vilka individer som tittar. Såväl Facebook som Instagram och Youtube erbjuder statistik över hur många som tittat, hur länge, och vissa demografiska uppgifter om tittargruppen som helhet, men ingen information som gör att enskilda tittare kan identifieras av avsändaren. Möjligen hade en nitisk tekniker kunnat spåra en och annan tittare som tittade på andakten från församlingarnas hemsida med hjälp av ip-nummer, men det ansågs så klart som ett integritetsövertramp som ingen ens övervägde.

⁸⁸ Mannerfelt 2021. Jfr Fransson 2022, som i sin översikt över vilka som deltagit i digitala andakter under pandemin även lägger till kategorin ”den förlorade sonen”, människor som hittar tillbaka till kyrkan genom de digitala andakterna.

Spänningen i hur församlingsforskargrupperna tänkte sig dessa grupper som mottagare tog sig en rad olika uttryck. I Järfälla vände man sig i början till stammisarna i tilltal och språk, samt i det faktum att man åker runt och spelar in i de olika kyrkorumen för att alla ska få en glimt av sin egen kyrka. Samtidigt ville man med det korta, förinspelade formatet vända sig till den breda massan och ungdomar, och i publiceringsledet vara noggranna med att "inte utestänga dem som inte är så bibelsprängda". I Täby fanns en liknande dubbelhet. Församlingsmusikern, till exempel, konstaterade att psalmval och framförande delvis riktar sig till lärjungarna, men också anpassas för Sackaioskategorin. En av anledningarna till att man menade att man vänder sig till lärjungarna är att man fått återkoppling från dem. Den återkoppling man hänvisar till är dock vanligtvis inte kommentarsfunktionerna på de digitala plattformarna, utan muntlig, från människor man mött i annan verksamhet i kyrkans lokaler eller vid hembesök.

Båda församlingarna landade i att man vill befinna sig i spänningsfältet och vända sig till alla kategorierna. Icke desto mindre är det framför allt lärjunge- och Sackaioskategorin som man diskuterar. Den lame mannen-kategorin omnämns mycket sällan, och då oftast som något som sammanfaller med lärjungekategorin. Det är på sätt och vis rimligt, inte minst i relation till att pandemin skapat en situation där alla i någon mån tillhör den lame mannen-gruppen.⁸⁹ Här menar vi dock att det i ett arbete med att utveckla digitalt förmedlade andakter kan vara viktigt att fortsätta reflektionen över målgrupp, i synnerhet de som inte kan ta sig till gudstjänst i den lokala kyrkan.

HELHETSBILEN OCH OMVÄRLDEN

En mer övergripande påverkansfaktor är vad som sker i Svenska kyrkan och samhället i övrigt, *helhetsbilden*. Å ena sidan gäller det i relation till andra församlingar, vilket till exempel kommer till uttryck genom att båda församlingarna nämner att de i pandemins inledning valde kortare, förinspelade andakter eftersom det redan fanns gott om live-sända gudstjänster i andra församlingar. Å andra sidan kan det handla om att andra i den egna församlingen gjorde något, som till exempel i Järfälla, där forskarnas frågor om det förinspelade formatet ofta ledde till att församlingsforskargruppen påpekade att man också har livesänd lunchmusik. Detta ser vi som en faktor som kan vara värd att lyfta fram i det fortsatta utvecklingsarbetet, i synnerhet som den första aspekten "vad andra församlingar gör" har förändrats över tid. Som konstateras i inledningen till den här rapporten har många församlingar i Stockholms stift slutat erbjuda digitalt förmedlade gudstjänster och andakter. Hur relaterar de digitalt förmedlade andakterna i dessa två församlingar till helheten i stiftet för övrigt?

När det kommer till den omgivande samhällskontexten var den mest uppenbara omständigheten restriktionerna i samband med pandemin, vilka påverkade arbetet både när de infördes och när de togs bort. (Jfr diskussionen ovan.)

I slutet av delprojektiden uppstod ett annat exempel på hur plötsliga omvälvande händelser kan påverka utformningen av de digitalt förmedlade andakterna: Rysslands invasion av Ukraina. För Täbys del innebar invasionen att den andakt som spelades in på tisdagen, och som var tänkt att publiceras på söndagen, framstod som irrelevant. Församlingen valde då att med kort varsel spela in en ny andakt. Eftersom tiden var kort blev formatet mycket enkelt med mobilkamera som enda inspelningsutrustning och budskapet berörde den kris som var i allas tankar. Trots den enkla produktionskvaliteten sågs klippet av ovanligt många, vilket får ses som ett exempel på att relevant innehåll väger tyngre än god produktionskvalitet i lägen där man är nödgad att välja.

Den församling som väljer formatet med förinspelade andakter behöver alltså hålla ett öga på lokala och globala händelser innan publicering och vara beredd att improvisera vid behov. Här kan också noteras att förinspelade digitalt förmedlade andakter ändå är relativt enkla att förändra i jämförelse med TV- och radioandakter. Till exempel rapporterade *Dagen* om kritik mot radiogudstjänsten samma söndag för att den inte nämnde något om invasionen. Ansvarig på Sveriges radio påpekade för tidningen att det inte var möjligt att med kort varsel

⁸⁹ Församlingsforskargruppen i Järfälla kommenterade dock att denna kategori varit mer aktuell i deras reflektioner än vad som framkommit i intervjuerna, observationerna och fokusgruppsamtalen. Hur viktig tillgänglighetsaspekten ändå varit framkommer till exempel i det faktum att de alltid textar andakterna.

ändra till livesändning, eftersom gudstjänsterna är ”en av våra mer avancerade produktioner, med all teknik som behövs och sändningsfordon. Det är inte bara att åka ut och ställa upp en mikrofon, det behöver bli värdigt.”⁹⁰

Även forskningsprojektet kom att bli en påverkansfaktor för de digitalt förmedlade andakterna i församlingarna. Dels vad gäller motiv att fortsätta: I mitten av projektperioden, då arbetslagen stod med en oerhört tung arbetsbörda, var de ärliga med att de nog inte skulle ha fortsatt med de digitalt förmedlade andakterna om inte projektet funnits. Dels vad gäller förändringsarbetet: Att kyrkoherdarna delvis avvaktade med fasta organisatoriska ramar och att ge utrymme till genomgripande förändring berodde delvis på att de avvaktar utfallet av forskningsprojektet. Som prästen i Täby konstaterade: ”[skrattar] Kyrkoherden har sagt att: Vi inväntar utgången av projektet. Och projektet säger: Ja, vi undrar vad kyrkoherdarna vill.”⁹¹

Sammanfattningsvis finns det alltså en rad faktorer som påverkar arbetet med och utformningen av de digitalt förmedlade andakterna: resurser i form av kompetens, teknik och arbetstid; organisation; juridik; vad andra gör; föreställningar om vilka och hur många som deltar; vad som sker i samhället i övrigt. En församling som vill arbeta med att utveckla sina digitalt förmedlade andakter behöver reflektera hur man ska förhålla sig till allt detta, i synnerhet som många faktorer är givna och/eller kan vara svåra att påverka. Det finns dock ytterligare en faktor som i hög grad påverkade utformningen av de digitalt förmedlade andakterna liksom förståelsen och förhandlingen om interaktion, synkronicitet och integritet: teologin. I nästa kapitel ska vi undersöka detta närmare.

⁹⁰ Lilja, 11 mars 2022.

⁹¹ Intervju 1 Präst Täby

Foto: David Lagerlöf

6. Mellan rit och reklam del 2

Interaktion, synkronicitet och integritet i förinspelade digitalt förmedlade andakter

Frida Mannerfelt och Rikard Roitto

Teologiska påverkansfaktorer

Som vi visade i föregående kapitel fanns en rad praktiska påverkansfaktorer som bidrog till att forma hur församlingarna förstår och förhandlar frågor om interaktion, synkronicitet och interaktion i de digitalt förmedlade andakterna. En annan typ av påverkansfaktor var församlingarnas teologiska utgångspunkter.⁹² Framför allt ecklesiologi, alltså föreställningar om vad kyrkan är och vad kyrkans uppdrag är, och synen på gudstjänst, har påverkat utvecklingsprocessen i de båda församlingarna.

När delprojektet inleddes i början av hösten 2021 uttryckte båda församlingsforskargrupperna en frustration över avsaknaden av teologiska motiv för arbetet med digitalt förmedlade andakter. De menade att det i stället ofta hade kommit att handla om att hitta lösningar för hur det praktiskt skulle fungera. I det avseendet var de inte ensamma. Som flera av forskarna i antologin *Distanced Church: Reflections on Doing Church Online* (2020) påpekade, var det ett globalt fenomen att kyrkornas digitala omställning av gudstjänstlivet i samband med pandemin tenderade att handla mycket om teknologi på bekostnad av teologi.⁹³

Under delprojektets gång har det dock blivit allt tydligare att teologi inte alls har saknats. Tvärtom har det hela tiden funnits en teologisk botten i vägvalen, som delprojektet bidragit till att synliggöra och sätta ord på. I slutfasen av delprojektet provade forskarna att beskriva

⁹² Som Heidi Campbell visat sker i religiösa gemenskaper alltid en "religious social shaping of technology" där gemenskapens värderingar samt historiska och kulturella sammanhang påverkar hur de förhandlar användningen av nya media. Med utgångspunkt i detta föreslår Campbell en teoretiskt driven metod för att studera hur denna förhandling går till. Reflektionen bör, enligt Campbell, ske i fyra steg: 1) undersöka historia och tradition, 2) identifiera centrala trosföreställningar, 3) undersöka hur media förhandlas, 4) undersöka diskursen om teknologi i gemenskapen (som ofta innehåller starka narrativ om identitet och visar hur gemenskapen tänker om sig själv). Campbell 2021, s. 63–65. Se också Campbell 2010.

⁹³ Garner 2020, s. 56; Dyer 2020, s. 53–55; Mannerfelt 2021, s. 118.

det som att församlingarna befann sig i spänningsfältet ”mellan rit och reklam”. Begreppen var hämtade från den terminologi som vi sett i källmaterialet, där framför allt ordet ”reklam” återkom i båda församlingarnas sätt att uttrycka sig. I samtalen med församlingsforskargrupperna stod det dock klart att det som ordet ”reklam” representerade inte var reklam i syfte att manipulera till köp, utan som ett sätt att förstå kyrkan och kyrkans uppdrag på.

När de teologiska föreställningarna om kyrkan och kyrkans uppdrag som framträder hos Järfälla och Täby läggs sida vid sida med motsvarande källmaterial från församlingsforskargrupperna i Farsta och Sollentuna, synliggörs en rad olika förståelser av kyrkan. Ideström och Stangeland Kaufman introducerar i kapitel 3 en typologi, tre sätt att tänka om folkkyrkan, vars syfte är att kunna urskilja dessa olika förståelser lite tydligare. Järfälla och Täbys olika sätt att förstå kyrkan på i relation till de digitalt förmedlade andakterna kan relateras till dessa folkkyrkotyper.

Utifrån det sätt som församlingsforskargruppen i Järfälla reflekterar kan de sägas passa in i den modell som Ideström och Stangeland Kaufman kallar ”folkkyrkan som ett tilltal i vardagen”. Kyrkans uppdrag och identitet är att nå ut med evangeliets budskap så att det kan verka i människor, i den vardag de befinner sig, men det behöver inte leda till att människor söker sig till kyrkan. Det sätt som Täby talar om kyrkan på stämmer väl in på den modell som Ideström och Stangeland Kaufman kallar ”folkkyrkan som sakramental gestaltning”, alltså en förståelse av att kyrkans uppdrag är att förkunna och gestalta evangeliet, men som till skillnad från modellen ”folkkyrkan som tilltal i vardagen” betonar att gudstjänsten och liturgin är en nödvändig del av denna gestaltning. Till skillnad från den tredje modellen, ”folkkyrkan som synlig gemenskap”, sätter den dock inte likhetstecken mellan den gudstjänstförendande gemenskapen och kyrkan.

Här är det dock viktigt att påpeka att det för Järfälla och Täbys del handlar om betoningar. Som vi kommer att visa nedan fanns det drag av båda modeller i församlingarna, och församlingsforskargrupperna är också väldigt noga med att man befinner sig i ett spänningsfält mellan två sätt att se som man inte kan renodla, även om man väljer att betona den ena eller andra aspekten. Det är också viktigt att se att den kyrkosyn som församlingsforskargrupperna här beskriver relaterar specifikt till de digitalt förmedlade andakterna.

I det som följer kommer vi ge exempel på hur det tog sig uttryck. De olika betoningarna av en viss syn på folkkyrkan framträder särskilt tydligt i vad de säger om det digitala rummets förhållande till det lokala kyrkorummet samt naturligtvis i bibelsamtalen, vars syfte var just att hjälpa församlingsforskargrupperna att teologisera i skärningspunkten mellan bibeltexter och erfarenheterna av de digitalt förmedlade andakterna.

RELATIONEN TILL DET LOKALA KYRKORUMMET

Täby: ”Det sjunde kyrkorummet”

När församlingsforskargruppen i Täby under delprojektets gång reflekterade över hur de digitalt förmedlade andakterna förhöll sig till det lokala kyrkorummet var det ett uttryck som återkom gång på gång: vårt sjunde kyrkorum. När forskarna mot slutet av delprojektet frågade om det rapporterade församlingsforskargruppen att kyrkoherden använt uttrycket både på en personalsamling och i församlingsbladet. Forskarna kommenterade att det verkade ha fått fäste i församlingen, varpå församlingsforskargruppen påpekade att det var inspirerat av forskningsprojektet: ”Det diskuterades ju på några av de digitala träffarna med hela forskningsprojektet att vi skulle börja se det som ett gudstjänstrum” men det ”fanns inte i huvudet innan dess”.⁹⁴ Uppfattningen var dock att uttrycket fångade något av hur församlingen förstod de digitala andakterna och öppnade för kreativt tänkande. Som prästen uttrycker det: ”det känns mycket mer befriande att tänka att det här är ytterligare ett kyrkorum – det är vårt sjätte kyrkorum – än att det här är i stället för.”⁹⁵

Församlingsforskargruppen nämner en rad saker som de valt att göra som bidrog till att göra det till ett kyrkorum: att man genomförde gudstjänstplanering, att man höll sig till kyrkoåret, att andakten genomfördes varje vecka, att den togs bort efter en vecka, att den följde en ordning som ligger nära handbokens ordning för gudstjänst, att man bar liturgiska kläder,

⁹⁴ Fokussamtal 3 Täby.

⁹⁵ Intervju 2 präst Täby.

att man slöt ögonen vid förbönen i stället för att titta in i kameran. Det gjorde också att forskarnas fråga om andakten verkligen måste börja med klockringning besvarades med ett självklart ja. När det firas gudstjänst ska det enligt handboken börja med klockringning, och då ska en gudstjänst i det digitala kyrkorummet naturligtvis också göra det. Här är det viktigt att notera växelverkan: man menade att man gör allt detta för att det är ett kyrkorum, men handlingarna bidrog också till att konstruera förståelsen av det som ett kyrkorum.

Detta går i linje med Frida Mannerfelts hypotes att praktiken att kalla den digitala miljön som tas i bruk för digitalt förmedlade gudstjänster för "digitalt (kyrko)rum" möjliggör användande av den liturgiska teologins redskap för analys och kreativt skapande.⁹⁶ Användningen av begreppet "digitalt kyrkorum" förefaller få fler positiva konsekvenser. Enligt församlingsforskargruppen bidrar det till att "lyfta digniteten" och ge status åt arbetet med digitalt förmedlade andakter, framför allt när kyrkoherden använder uttrycket. När den teologiska motivationen blir synlig och uttalad (det är ett kyrkorum och i kyrkorum firar man gudstjänst) minskar behovet av att visa på statistik och interaktioner för att motivera arbetet.

En annan konsekvens av att tänka i kategorier av ett digitalt kyrkorum är att församlingen såg de andra, lokala, gudstjänstrummen i ett nytt ljus. Det digitala kyrkorummet i delprojektets början kallades "vårt sjätte kyrkorum" men i slutet av projektet "vårt sjunde", eftersom man hade börjat förstå även församlingens lägergård som ett gudstjänstrum (vilket man inte gjorde innan delprojektet). Även de så kallade "promenadkonserter" som anordnades under Allhelgonahelgen, under vilka man kunde komma och gå som man vill, precis som man kan göra i det digitala kyrkorummet, omtalades som ett slags gudstjänstrum.

Samtidigt fanns indikationer på att Täby inte uppfattar den digitala gudstjänsten som ett helt eget, fristående och slutet rum. Det digitala kyrkorummet förstods som något som kunde inkorporera andra kyrkorum och till och med koppla samman dem. Detta blir särskilt tydligt i samtalen utifrån en av andakterna som spelades in i Tibble kyrka, men där predikan handlade om en bild som finns i Täby kyrka. Den digitala gudstjänsten möjliggjorde att flera kyrkorum "strålade samman" i det digitala.

Ett digitalt kyrkorum kan uppstå var som helst, inte bara i relation till de lokala kyrkorummen. Så ville exempelvis församlingsforskargruppen i ännu högre utsträckning göra andakter där innehåll och struktur kopplas samman med olika platser, "till exempel under ett träd". De påpekade även att "det är ju inte ett liksom fysiskt rum med fyra väggar, utan det är ett rum som uppstår där deltagaren befinner sig. För oss är det där vi spelar in, men för den som tittar är det i dens lägenhet eller hus eller båt eller vad det nu är, och det är ju liksom flyttbart."⁹⁷ I bibelsamtalet om stycket ur Apostlagärningarna formulerar prästen hur detta kan förstås teologiskt: "Jag tänker att den här hovmannen säger: här finns vatten, finns det något som hindrar att jag blir döpt? Det han uttrycker för mig är att det viktiga är att vattnet är en del av riten, och det är viktigt att riten finns, men det är inte så viktigt var den sker."⁹⁸

Församlingsforskargruppen såg också vissa baksidor med att förstå den digitala miljön som ett kyrkorum. Kommunikatören tog upp problemet att det lätt riskerar att stanna vid vad Heidi Campbell kallat "translate" i stället för "transform", alltså att man stannar vid att bara delvis anpassa den ordinarie gudstjänstens uttryckssätt efter det digitala formatet, i stället för att fråga sig hur det man vill att gudstjänsten teologiskt ska vara på bästa sätt kan förmedlas genom de digitala verktygen. Församlingsforskargruppen konstaterade att tanken om ett digitalt kyrkorum också kan leda till att man "fastnar i de traditionella gudstjänstgrupperna [anställda]" och glömmer bort lekfolket, till exempel kyrkvårdarna.

Järfälla: "En utsträckt arm"

Församlingsforskargruppen i Järfälla kom under delprojektets gång att förstå de digitalt förmedlade andakterna på ett annat sätt än Täby. De vände sig mot tanken att den digitala andakten skulle vara ett kyrkorum, och betonade att "den digitalt förmedlade andakten har inga kyrkväggar" utan att den snarare är "en förlängd arm" som sträcks ut ur de olika lokala kyrkorummen. Inom forskningsprojektet användes begreppet "digitala rum", men det satte

⁹⁶ Mannerfelt 2021, s. 116–117.

⁹⁷ Fokussamtal 3 Täby.

⁹⁸ Fokussamtal 3 Täby.

för dem inte alls satt ord på hur de tänker. Tvärtom bidrog begreppet till att de fick syn på att de inte förstår de digitalt förmedlade andakterna i sådana termer:

Det var precis det det inte skulle vara, ett kyrkorum. Utan det skulle få vara en andakt som går utanför kyrkorummet på något sätt. [...] Att det inte handlar om att binda människor till ett kyrkorum även om det ofta spelas in i ett kyrkorum. Jag uppskattar att det inte har varit ett kyrkorum. [...] Ofta när man kommer in i ett kyrkorum så är man där på andra premisser. Det är någon annan som "äger" det. Och när jag väljer att titta på det här [andakten] i vardagsrummet hemma så går jag liksom inte in i det, utan jag gör det till mitt eget på ett helt annat sätt än om jag rent fysiskt klivit in i [kyrko] rummet. Jag kan få den här andakten till mig på ett helt annat sätt, oavsett om jag sitter på ett tåg eller om jag står och skär sallad. Och jag tycker att det är häftigt att det här kan få vara något annat än det fysiska kyrkorummet.⁹⁹

I stället för Täbys förståelse om den digitala gudstjänsten som en inbjudan från medarbetare till församlingens kyrkorum ser Järfälla det alltså som att församlingen bjuder in medarbetarna till de rum deltagarna befinner sig i när de ser/deltar i de digitalt förmedlade andakterna. På samma sätt som för Täby finns en växelverkan mellan förståelsen av kyrkan och olika vägval i arbetet med de digitalt förmedlade andakterna. I Järfälla bär den som står framför kameran sällan liturgiska kläder, förkunnelsen måste inte (men kan) hålla sig till kyrkoårets texter, den som leder andakten kan vara anställda från alla personalkategorier eller lekmän, och andakten finns tillgänglig på obestämd tid och tas inte bort. De interaktiva momenten prioriteras ned till förmån för att förmedla ett budskap. Som en av teknikerna påpekar: Det måste inte nödvändigtvis vara interaktivt, "info om vad vi står för är ett syfte i sig när många går ur kyrkan."¹⁰⁰

På liknande sätt som för Täby är sättet att se på den digitala gudstjänsten inte helt renodlat. Församlingen har valt att ha längre, mer ritpräglade andakter i samband med större högtider. Ett av tillfällena för fältstudier var inför första advent, ett tillfälle då prästen valde att bära liturgiska kläder. Men på det stora hela är det tydligt att andakten som en utsträckt hand fått prioritet över andakten som ett gudstjänstrum.

BIBELSAMTALET

De två sätten att tänka om kyrkan kom också till uttryck i bibelsamtalen. Samtalen utgick från två bibelställen: berättelsen om aposteln Filippos möte med den egyptiska hoveunucken i öknen i Apostlagärningarnas åttonde kapitel samt Jesu möte med den samariska kvinnan vid Sykars brunn i Johannesevangeliets fjärde kapitel. Församlingsforskargrupperna ombads att läsa först Apg 8 och relatera detta till arbetet med de digitalt förmedlade andakterna, och sedan Joh 4 och resonera om hur de fyra aktörerna (Jesus, kvinnan, lärjungarna och samarierna) kunde sägas representera kyrkan eller församlingen.

Järfälla: en öppen kyrka som sprider ett budskap

Berättelsen om kvinnan vid Sykars brunn valdes dels för att den innehåller en rörelse från ett intimt gudstjänstliknande möte till gränsöverskridande mission, dels för att den diskuterades i samband med tredje fältstudien i Järfälla. Den predikan som ingick i andakten inleddes med en beskrivning av hur kvinnan gick till brunnen ensam, vid en tidpunkt på dagen då ingen annan var där. Hon mötte Jesus, som löste henne från skam och skuld så att hon kunde gå och berätta om Jesus för andra. På liknande sätt får kristna i sin tur gå med budskapet om befrielse och vara "levande reklampelare för Jesu kärleksbudskap".¹⁰¹ När forskaren lyfte predikans tolkning av texten i de efterföljande intervjuerna diskuterades också en annan möjlig tolkning av kvinnan: Hon som gick ensam till brunnen kunde sägas vara en representant för de människor som vill fira digitalt förmedlad andakt, de som söker andlig fördjupning men inte känner sig bekväma med att komma till kyrkan när alla andra är där.

⁹⁹ Fokussamtal 3 Järfälla.

¹⁰⁰ Fokussamtal 2 Järfälla.

¹⁰¹ Observation 3 Järfälla.

Denna aspekt lyfte församlingsforskargruppen även i bibelsamtalen i relation till texten ur Apostlagärningarna, där hovmannens fråga ”finns det något som hindrar att jag blir döpt” relaterades till hur kyrkorummet ibland kan vara ett hinder för att känna sig bekväm. Denna bibeltext valdes för att den beskriver en kallelse att dela evangeliet i okänt territorium. Hovmannens fråga ”hur ska jag kunna förstå det här utan att någon vägleder mig” får församlingsforskargruppen att påpeka att de digitalt förmedlade andakterna inte är någon ”borttappad kyrka. Vi försöker ändå vägleda med predikan. Och då är man ju ändå en slags gemenskap, det blir en tillhörighet till kyrkan.”¹⁰² Med andra ord: kyrkan är den som erbjuder evangeliet och sträcker ut budskapen bortom kyrkorummet. Tillhörig till kyrkan blir den som tar emot ordet som erbjuds, men man behöver inte nödvändigtvis komma till kyrkan och delta i verksamheten.

I samtalet om aktörerna i Joh 4 beskrevs kyrkan utifrån Jesus som öppen, inkluderande och välkomnande. Kvinnan var kyrkan som ”den som sprider budskapet” och ”den missionella kyrkan”, men också hela livets kyrka som rymmer både livets goda och svåra sidor. Hon fick också representera rörelsen mellan individ och grupp, att kyrkan har både gemenskapen och den enskilda andakten att erbjuda. Lärjungarna var kyrkan som visar omsorg också i det praktiska. ”Det är ju också ett sätt att vara kyrka. Kyrka är inte bara det andliga, det är kroppsligt. Vi samlas, äter, fikar, tar en kopp kaffe. Vi är armar, ben och fötter.” Lärjungarna relaterades också till teknikerna och informatören, som löser allt praktiskt åt de andra men också vågar tillrättavisa vid inspelningarna när det inte blir bra. När forskarna föreslog att lärjungarna också skulle kunna representera kritiker inom kyrkan som ifrågasätter digitalt förmedlade andakter avvisades det av församlingsforskargruppen: ”Nej, inte vi. Det är inte vi. Jag får ändå stolt säga det”.¹⁰³

När samarierna relaterades till kyrkan använde församlingsforskargruppen bilden av sådd och skörd:

Det är också så kyrkan arbetar, alltså ibland sår vi, ibland skördar vi. Ibland får vi vara med om båda som medarbetare, man startar något och så får andra ta det vidare eller se resultatet.¹⁰⁴

Forskarna provade också tanken att samarierna skulle kunna ses som ett uttryck för territorialförsamlingsprincipen, att Svenska kyrkan som folkkyrka vänder sig till människor inom ett visst område. Församlingsforskargruppen höll med, men utvecklade inte tanken. Däremot påpekade de att de digitalt förmedlade andakterna ”kan gå från en enhet och delas”, där en person berättar och bjuder in andra att själva få se och höra. Gruppen lyfte att det samarierna säger på slutet av textstycket ”nu har vi sett själva, nu är det inte längre det du har sagt som får oss att tro” påminner om utvecklingsprocessen i församlingens arbetslag, där alla nu fått göra erfarenheter av digitalt förmedlade andakter och kan våga tro på att kyrkan kan göra detta.

Täby: en kyrka som bjuder in till gudstjänst på ett nytt sätt

När församlingsforskargruppen i Täby inbjöds att reflektera över sitt arbete med de digitalt förmedlade andakterna med utgångspunkt i Apg 8 tolkades vagnen som hovmannen färdas i som den digitalt förmedlade andakten. Den är byggd tidigare, liksom andakterna spelats in på förhand, men när den sätts i rullning skapar den ”tillfälle till en mötesplats” mellan hovmannen och Filippus.

Församlingsforskargruppen konstaterade också att detta möte är lika plötsligt som mötet i de digitalt förmedlade andakterna:

”När de hade stigit upp ur vattnet ryckte Herrens ande bort Filippus och hovmannen såg honom inte mer. Han fortsatte sin resa, fylld av glädje.” Det gör ju vi med. När andakten är slut så stänger man av. [...] Man stänger av. Vi tar också bort den. Och då kanske det inte är andakten i sig som är det viktiga, det kanske är att andakten blir vägen till någonting.

¹⁰² Fokussamtal 3 Järfälla.

¹⁰³ Fokussamtal 3 Järfälla.

¹⁰⁴ Fokussamtal 3 Järfälla.

När församlingsforskargruppen i Täby inbjöds att reflektera om kyrkan utifrån de fyra aktörerna i Joh 4 återkom delvis samma teman, men i en annan ordning och med delvis annan betoning. Där Järfälla inte köpte forskarnas förslag att lärjungarna kunde representera röster i kyrkan som är kritiska till digitalt förmedlade andakter var det något som Täby omedelbart själva nämnde och sedan återkom till. Lärjungarna fick representera en kyrka som är ”inkörd på sina mönster, så här gör vi och så här har vi alltid gjort”, och en kyrka som säger ”det där vill vi inte hålla på med” om nya saker (som digitalt förmedlade andakter). Kvinnan representerade en kyrka som är motsatsen till detta, hon ”representerar något som de inte hade väntat sig, som ingen hade väntat sig: att Jesus talar med henne. Och hon får genast någon sorts kraft. Både bland de egna och bland [de skeptiska] lärjungarna.”

Kvinnan fick också representera gudstjänstdeltagare i den digitalt förmedlade andakten:

Jag tänker att hon representerar den som man inte tar för given som självklar gudstjänstbesökare. För vi har ju ändå ofta ett tänk om vilka vi oftast vänder oss till, vilka som kommer till våra gudstjänster. Det här kan vara vem som helst. Och det är en liten parallell med den förra berättelsen med den etiopiske hovmannen: vi vet inte vem som sitter på andra sidan skärmen och deltar i vår andakt. Det kan vara en etiopier och en samarisk kvinna. Det öppnar upp för ett mycket större perspektiv än den här lilla klickern.

Det är först efter en lång stund som tanken kom att kvinnan lyftes fram som någon som sprider evangeliets budskap. Samarierna relaterades till den grupp som funnit en väg in i kyrkan och som är öppna för nya saker. Två exempel som nämndes var konvertiter och konfirmander. Även i detta samtal frågade forskarna om samarierna kunde tänkas representera folkkyrkan, med tanke på att församlingsforskargruppen satt konvertiter och konfirmander i samma kategori. Forskarna påpekade att konfirmanderna ju ofta är döpta medlemmar, och undrade om det var en typisk situation för folkkyrkan att man kan vara döpt men samtidigt någon som behöver upptäcka kristen tro. Församlingsforskargruppen bekräftade att de har många döpta och tillhöriga i sin församling som de sällan ser på gudstjänsterna, och förde ett resonemang om att de digitalt förmedlade gudstjänsterna kanske kunde spela en särskild roll för ”samarierna”.

MELLAN RIT OCH REKLAM

I de avslutande fokussamtalen mot delprojektets slut delgav forskarna sin observation att församlingsforskargrupperna under delprojektets gång stått i ett spänningsfält mellan att förstå de digitalt förmedlade andakterna som antingen rit eller reklam, gudstjänst eller tilltal, en inåt- eller utåtriktad rörelse, men att de nu tydligare verkade ha betonat det ena eller andra. Forskarna utmanade också församlingsforskargrupperna med frågan om de inte, nu när de under projektets gång rört sig mot en viss förståelse av de digitalt förmedlade andakterna, borde renodla denna förståelse ännu mer. Församlingsforskargrupperna höll dock inte riktigt med om detta. Båda församlingarna höll fast vid att andakterna borde förstås som både-och.

Järfälla: reklam men också rit

När forskarna introducerade tanken att församlingsforskargruppen borde ”sätta ner foten mer i reklamhörnet nu” värjde de sig först mot begreppet. Forskarna påpekade att ”reklam” var ett ord som återkommit i en rad intervjuer under delprojektets gång och till och med i andakten där tittarna/deltagarna uppmanats att bli ”reklampelare” för Jesus kärleksbudskap. Församlingsforskargruppen konstaterade då att ”om ingen får veta om allt fint man gör så är det ju synd. Människor måste ju få komma i kontakt med det man erbjuder. Då kanske det kan vara en funktion bland många som andakten kan fylla.” Men de värjde sig mot en förståelse av evangelisation som går ut på att få fler att komma till kyrkan:

Jag tänker att ja, evangelisation, men inte med baktanken att vi hoppas att fler hittar hit. Den aspekten saknas hos oss. Man kan väcka nyfikenhet att hitta in i Järfälla församling, men det är ju inte så att vi berättar om vår verksamhet. Utan jag tänker nog de här andakterna som – nu upprepar jag mig – men det där att det inte når ett kyrko-

rum, vi vet inte vad som händer, vi vet ingenting om interaktionen. Men bara för att vi inte ser den så betyder det inte att den inte finns. Jag skulle säga evangelisation, mission, en tydlig utåtrörelse, men det finns ingen förväntan att folk ska komma till vår gudstjänst för att de har sett en digital andakt, eller börja i en kör. Den förväntan finns inte, utan det här är något som man ger till människor fritt och för intet på något sätt.

[Forskaren:] Förstår jag dig rätt att det är mer av en öppen inbjudan än en sales pitch?

Eller är det ens en inbjudan? Om man bjuder in så förväntar man sig ofta ett svar, och det gör vi inte. Jag skulle nog bli otroligt överraskad om någon kom och berättade att ”jag kom hit för att jag sett en digital andakt”.¹⁰⁵

Här träder åter en förståelse fram om kyrkan som ett tilltal som erbjuder nåd, och den digitala andakten som ett uttryck för uppgiften att sprida evangeliet till världen där gästandet är upp till mottagaren. Detta kan ses i relation till ett av de två synsätt på digitalt förmedlad gudstjänst som Ninna Edgardh identifierat i debatten, nämligen upplevelseorienterat. Det är inte bara ett budskap som ska skickas ut, utan förhoppningen är att det ska förmedla en upplevelse.¹⁰⁶

Samtidigt insisterade församlingsforskargruppen att de digitalt förmedlade andakterna (och kyrkans uppdrag) fungerade som både rit och reklam: ”Bådadera finns i det vi gör, beroende på vad tittarna vill att det ska vara. Det är inte antingen-eller, det kan fylla flera funktioner.”

Täby: rit men också reklam

När forskarna introducerade tanken om rit och reklam, och att församlingen under delprojektets gång rört sig allt mer mot riten påpekar de, likt Järfälla, att samma andakt kan fylla flera funktioner: ”Måste det vara det ena eller det andra? Det är klart att vi har ett syfte när vi gör det. Vi säger att det här är en rit. Men vi måste ju ändå tänka att det funkar på ett annat sätt också” Precis som Järfälla påpekar de att det är ”ju upp till mottagaren om den tolkar det som en rit eller bara konsumerar det som reklam. Det kan vi ju inte styra över, men vi kan presentera det som vad vi vill förmedla.”¹⁰⁷ Även i Täby är alltså det som Edgardh beskrivit som upplevelseorienterad syn på gudstjänsten i spel. Samtidigt menar församlingsforskargruppen att det har betydelse att de själva vet vad de gör, och är tydliga i att de menar att det är en gudstjänst. I detta drar de åt den förståelse av digitalt förmedlad gudstjänst som Edgardh karakteriserar som sakramental.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Fokussamtal 3 Järfälla.

¹⁰⁶ Edgardh 2021, s. 178–180.

¹⁰⁷ Fokussamtal 3 Täby.

¹⁰⁸ Edgardh 2021, s. 178–180.

De drar en parallell till gudstjänster i de andra, lokala kyrkorumen, där en gudstjänst är en rit men också kan fungera som mission beroende på vem det är som deltar. Samtidigt menar de att den missionella potentialen är större i det digitala kyrkorummet: ”den här missionen kan ju nästan vem som helst som slår på datorn och råkar få upp detta i sitt flöde mötas av. Kyrkorummet måste man ta sig medvetet till.”

Även Täby reagerar på ordvalen ”reklam” och ”mission”. Ordet reklam förekom i intervjuer, men betydligt mer sällan än i Järfälla. Termen mission dök upp oftare, men även då med vissa förbehåll: ”Jag är inte vän av att missionera för att pådyvla något för att få fler medlemmar. Jag vill missionera för att väcka tanken att ja, det kanske finns en kanal för mig också för att vara öppen för Jesus.”¹⁰⁹

Arbetslaget var också lika noga som Järfälla med att det inte finns någon motsättning i det faktum att samma andakt kan vara både rit och reklam på samma gång: ”vi gör det här för att samlas i tron på Jesus Kristus och ytterst för helig Ande. Den vinden blåser vart den vill står det i Bibeln, så därför tänker jag att det kanske är bra att vi är i det gnisslande gränslandet.”

Sammanfattningsvis finns det alltså en rad teologiska överväganden om kyrkan och gudstjänsten som utgör ramen för de båda församlingarnas förståelse och förhandling i förhållande de digitalt förmedlade andakterna. Tillsammans med de praktiska påverkansfaktorer som behandlades i kapitel 5 får dessa teologiska övertygelser genomslag för interaktion, synkronicitet och integritet i de digitala andakterna.

Interaktion

Hur skillnaderna i teologiska utgångspunkter påverkade utformningen av de digitalt förmedlade andakterna före och under delprojektets gång syns tydligt i hur de båda församlingarna reflekterar över begreppet interaktivitet. Vad gällde praktiska påverkansfaktorer dominerades diskussionen av föreställningar om vilka och hur många som deltar.

Täby och Järfälla kan sägas ha landat i varsin ände av spektrat när det gäller frågan om att möjliggöra interaktion under andakten. Täby, som betonade folkkyrkan som sakramentalt gestaltad, betonade rit-sidan av den digitalt förmedlade andakten. De hade slagit in på den vägen redan vid delprojektets början och utvecklade den under projektets gång. Följaktligen sökte de efter kreativa sätt att göra det möjligt för deltagaren att känna sig delaktig i riten och delta aktivt. Järfälla, däremot, blev allt klarare i sin övertygelse att den digitala andakten är något annat än en gudstjänst, det vill säga inte en rit utan en enkelriktad kommunikationshandling – en gåva och ett tilltal till församlingens medlemmar in i deras vardag. Därmed fick också deras andakt större fokus på att kommunicera ett budskap och interaktiva moment fick mindre utrymme.

Interaktivitet i förinspelade digitalt förmedlade andakter kan delas upp i två faser: dels interaktion under själva andakten när man deltar i dess olika moment, dels interaktion efter andakten i form av sådant som gillamarkeringar (eng. *likes*), kommentarer och delande.

INTERAKTION I ANDAKTENS OLIKA MOMENT

När det gäller interaktion under själva andakten konstaterade båda församlingsforskargrupperna att man inte kunde veta vad deltagarna faktiskt gjorde. Det fanns dock vissa moment som man menade öppnade för hugade deltagare att vara interaktiva: bön och psalmsång. Eller som musikern i Täby uttryckte det: ”Det som är grejen med psalmer är ju att alla är med. Vi är där tillsammans.”¹¹⁰ Även välsignelsen ansågs skapa interaktion, eftersom deltagarna aktivt behöver ta emot den.

Båda församlingsforskargrupperna tog upp en rad saker de själva gjorde i samband med inspelningen för att möjliggöra interaktion: att titta in i kameran i stället för ned på ett manus; att tala om sådant som människor känner igen sig i; att uppmana till handlingar som till exempel att knäppa händerna, ta fram psalmboken eller tipsa om Svenska kyrkans bönewebb; att publicera andakten vid en viss tid vilket gav deltagarna en möjlighet att kunna delta i andakten samtidigt som andra och därigenom skapa en känsla av gemenskap; att texta

¹⁰⁹ Fokussamtal 3 Täby.

¹¹⁰ Intervju 1 musiker Täby.

hela eller delar av andakten; att genom bildspråk och upplägg skapa ”stämning” som kunde beröra deltagarna och ge en känsla av gemenskap.

Forskarnas frågor om interaktion tenderade ofta att skapa reflektion och diskussion om interaktivitet i det lokala kyrkorummet som jämfördes med de digitala miljöerna. I Järfälla, med deras fokus på att sprida ett budskap och förkunnelse, drogs ofta en parallell till hur församlingen brukar respondera på predikan med en nick och ett kort tack, vilket påminde om hur de digitala gudstjänsterna fick gillamarkeringar och korta tack. Man frågade sig om predikanten hade fått alla reaktioner om man inte stått vid utgången till kyrkan där alla måste passera. ”Det är ju också en viktig lärdom att vara nöjd med det man har gjort, i stället för att man blir nöjd för att andra är nöjda.”¹¹¹

I Täby, med deras fokus på rit, jämförde man i stället med hur gudstjänstfirare brukar interagera under en gudstjänst. Under det avslutande fokussamtalet utspann sig en intressant diskussion om detta. Gruppen kommenterade att det kanske inte är så stor skillnad i hur man interagerar i de olika rummen. I det lokala kyrkorummet kan man tända ett ljus, resa sig och sitta, ta psalmboken och gå fram till nattvarden, men det gör man ofta ”på kommando”. I allt detta är församlingen deltagare men på sina egna villkor, och firar i enskildhet på sin stol medan prästen och musikern är aktörer. Forskarna påpekade då att en skillnad är att man i den lokala gudstjänsten i samma rum vet att alla deltar och alla vet att alla vet att man är där.¹¹² Det är en slags interaktivitet som inte handlar om att man gör något, utan om att man befinner sig i varandras närhet. Församlingsforskargruppen höll med om att man i en digital gudstjänst ”inte bärs av mumlet” som skapar trygghet. Samtidigt menade de att det till exempel från läktaren var tydligt hur ”alla sitter i sina bubblor, men vi är ändå tillsammans” och att mycket interaktion uppstår i samband med kyrkkaffet efteråt. De konstaterade också att det är ”ett ställningstagande” att läsa med i en bön i kyrkan, man kan vara där och känna att man inte vill, men så gör man det bara för att alla andra mumlar. Men hemma vid köksbordet blir det mer av ett aktivt val, och då är man på ett sätt ännu mer delaktig, mer ärlig:

Och jag tänker också det här att när vi välkomnar: ”välkommen att fira andakt med oss härifrån Täby kyrka” eller var ni nu spelar in, då har vi ju där liksom bjudit in. Sedan är det upp till den som sitter vid skärmen om den vill känna sig delaktig eller inte, och det kan vi inte styra över. Och jag tror att i det vanliga kyrkorummet, eller våra IRL-gudstjänster, finns det en del som skulle vilja gå upp och vara med jättemycket, fysiskt sådär, i det som händer, och en del vill verkligen sitta avskalade.¹¹³

Att det är deltagarna som själva bestämmer graden av interaktion understryks av båda församlingsforskargrupperna.¹¹⁴ Som kommunikätören i Täby påpekar:

Bara för att du livesänder så betyder inte det att interaktionen ökar. Det beror ju helt på. Om du anpassar ett förinspelat innehåll så kan ju det ge lika mycket interaktion. Skillnaden är kanske att då får den som tittar tid och eftertanke att reflektera: ska man interagera eller inte.¹¹⁵

Som vi konstaterade under avsnittet om ritualteori i det föregående kapitlet: den deltagare som väljer att inta en deltagande attityd sänder självrefererande information om sin tro till sig själv och uppfattar sig som en del av en gemenskap som sträcker sig över tid och rum. Även om ingen annan uppfattar signalen kan den som deltar på ett aktivt sätt stärka sin egen tro och tillhörighet, precis som den som ber i sin ensamhet.

¹¹¹ Intervju 3 präst Järfälla.

¹¹² Jfr avsnittet ”ritualteori” ovan.

¹¹³ Fokussamtal 3 Täby.

¹¹⁴ Marianne Gaardens forskning om åhörarens interaktion med predikan. De ser på ytan inte ut att göra något, men i själva verket interagerar de med predikan på en rad olika sätt. Gaarden argumenterar för att meningsskapandet alltid sker hos åhöraren, och att predikanten aldrig har kontroll över budskapet. Se Gaarden 2021.

¹¹⁵ Intervju 2 tekniker/kommunikatör Täby.

INTERAKTION MED ANDAKTEN I SOCIALA MEDIER

Trots skillnaderna i förståelse av den digitalt förmedlade andaktens karaktär och syfte kan man inte urskilja några skillnader mellan församlingarnas sätt att arbeta med interaktivitet i form av delande av inläggen och interaktion i kommentarsfälten. Som vi ovan nämnt, lade båda församlingarna ut sina andakter på hemsida och församlingens sociala medieplattformar. Förutom själva publiceringen omnämndes de digitala andakterna i de fysiska gudstjänsternas pålysningar och vice versa. På så sätt skedde en inbjudan eller spridning inom församlingen. Ingen av församlingarna hade dock en utarbetad strategi för att bjuda in till digitalt förmedlad gudstjänst (rit) eller sprida det glada budskapet (reklam).

I båda församlingarna var interaktionen förhållandevis låg, både vad gäller att klicka igång andakten, delta i den och att interagera genom sådant som gillamarkeringar, kommentarer och delningar. Vad gäller det förstnämnda var, som tidigare nämnts, antalet tittningar/deltagare en faktor som påverkade arbetet med de digitalt förmedlade andakterna, bland annat som motiv att fortsätta med dem. Här uppfattade båda församlingarna det som att de hade relativt många tittningar, vilket forskarna problematiserade genom att hänvisa till att ett hundratal tittningar är vad en genomsnittlig privatperson får när de lägger ut en videosnutt. Även om forskarna höll med församlingsforskargrupperna om att framgång inte bör värderas i siffror, menade de att det kunde vara rimligt att fundera vidare över strategier för att öka spridningen av dessa mycket välgjorda andakter. Vad gäller interaktioner genom gillamarkeringar, kommentarer och delningar var församlingsforskargrupperna, i alla fall i början av delprojektet, ganska frustrerade över att de var så få. Under delprojektets gång diskuterades därför återkommande frågan om varför interaktionen var förhållandevis låg.

En anledning var att aktiva handlingar såsom kommentarer inte var, som informatören i Järfälla uttryckte det, "adekvat interaktion för formatet".¹¹⁶ Med andra ord: det är inte så man förväntas bete sig på de digitala plattformarna, i alla fall inte som gensvar på den typ av material som församlingarna lägger ut. Kommunikatören i Täby är inne på samma spår när han i ett fokussamtal jämför förinspelade andakter med en livestream på plattformen Twitch. Under en sådan livestream inbjuder den spelare som sänder till samtal, och deltagarna kommer med en förväntan att få diskutera med spelaren och varandra. För en förinspelad andakt som är producerad och som kommer att ligga kvar ett tag blir förutsättningarna annorlunda. Tystnaden behöver inte vara något negativt, utan snarare ett uttryck för att deltagarna följer förväntningarna för hur man brukar respondera på liknande innehåll på plattformarna i fråga. I ljuset av det blir också varje enstaka kommentar ännu mer värdefull.

Ett annat skäl, förutom allmänna beteendeförväntningar, är tittarens/deltagarens önskan om integritet. Som församlingsforskargruppen i Täby konstaterade: "Det kan vara svårt för vissa att komma över tröskeln att skriva in en kommentar med vetskapen om att den kommer att ligga här."¹¹⁷ Att den som interagerar gör sig synlig och därmed blir sårbar diskuterades även i Järfällas fokussamtal. Informatören i Järfälla sätter ord på detta:

Jag tror att det jag själv och många andra svenskar med mig tycker om i det fysiska kyrkorummet är möjligheten att kunna smita in och delta utan att behöva dras in i en titta-djupt-i-ögonen-interaktion. Jag kan få vara med i något heligt och någonting viktigt utan att bli på något sätt utsatt eller konfronterad. Man kan få delta så mycket man känner är rätt för en själv, men det behöver inte vara värdelöst för att man inte ser några spår av det eller kommentarer.¹¹⁸

Vidare menade församlingsforskargrupperna att en bidragande orsak till låg interaktion är att avsändaren är en institution. Strategin för att följa upp kommentarsfälten var i huvudsak att informatör/kommunikatör informerar den som stått framför kameran om att det finns ett inlägg som bör besvaras. Ibland svarade informatör/kommunikatör från församlingens konto, vilket innebär att den som skrivit något får ett svar från en institutionell avsändare snarare än en person. Ytterligare en anledning som relaterade till detta är att det i båda för-

¹¹⁶ Intervju 1 informatör Järfälla.

¹¹⁷ Fokussamtal 2 Täby.

¹¹⁸ Intervju 1 Informatör Järfälla.

samlingarna fanns en återhållsamhet i församlingsforskargrupperna att dela andakterna i sina personliga sociala flöden. Det finns många goda skäl för sådan återhållsamhet, som vi kommer diskutera nedan under rubriken "Integritet", men här nöjer vi oss med att konstatera att teknikern/kommunikatören i Täby, och informatören och teknikerna i Järfälla kunde se i statistiken att de andakter som delades vidare från de medverkandes personliga konton fick betydligt fler interaktioner, både i form av tittningar och annat. Det tycks som om en institutionell avsändare, Täby församling eller Järfälla församling, skapar mindre engagemang än en personlig avsändare. "Det är som att skriva av sig hos Försäkringskassan", som församlingsforskargruppen i Järfälla konstaterade.¹¹⁹

I fokussamtalen föreslog forskarna ytterligare en anledning, nämligen att det inte skett marknadsföring i någon högre utsträckning. Ingen av församlingarna har börjat med att köpa de marknadsföringstjänster som sociala plattformar erbjuder. Forskarna påpekade att det skulle vara en ganska kostnadseffektiv åtgärd att köpa riktad marknadsföring mot Täby-respektive Järfällabor, speciellt i proportion till produktionskostnaden. Det skulle också vara en åtgärd med rimlig precision, både utifrån perspektivet att bjuda in till gudstjänst och perspektivet att sprida evangeliet, eftersom församlingarna är geografiskt definierade och en stor andel av dem som bor i respektive församling är medlemmar i Svenska kyrkan. Här är det intressant att notera att församlingsforskargruppernas respons på förslaget blev olika, vilket kan relateras till deras teologiska utgångspunkter. I Järfälla med deras fokus på att nå ut med evangeliet sågs det som en god idé, i Täby med deras tanke om ett sjunde gudstjänstrum problematiserades detta. Kommunikatören påpekade:

Visst kan vi göra det, men då blir frågan: varför ska vi göra det för digitala men inte för våra vanliga gudstjänster? Jag har ändå kämpat hårt för att detta ska stå i lika värde som en fysisk gudstjänst. Då kan man ju vända på steken och säga att i sådana fall ska inte de digitala särbehandlas. Ska de här då får mer uppmärksamhet än en vanlig?¹²⁰

Diakonen föreslog då att man skulle kunna välkomna i teasers både till den digitala och den lokala gudstjänsten, och kosta på dessa extra synlighet, vilket kommunikatorn tyckte var en bra idé.

INTERAKTIONSSKAMMEN

När vi diskuterade den låga graden av interaktion i de digitala andakterna, infann sig i början av delprojektet en stämning som vi med tiden började kalla för "interaktionsskammen". Det fanns en känsla i båda församlingsforskargrupperna av att det möjligen var något av ett misslyckande att inte kunna få till mer engagemang i och runt de förinspelade andakterna.

I fokussamtalen lyfte forskarna in olika teoretiska perspektiv på detta. Å ena sidan ritualteorins fokus på interaktion som en viktig del av ritens funktion för att forma sociala gemenskaper och engagemang. Å andra sidan Durham Peters förståelse av dialog och dissemination, som ett sätt att ge ett teologiskt ramverk för att förstå och lyfta fram fördelarna även med den typ av kommunikationsform som präglar förinspelade andakter med låg möjlighet till interaktion. I Järfälla drog informatören paralleller till hur samtalen går i Svenska kyrkans kommunikatörsnätverk, där många menar att man inte vill kalla sig informatör längre utan hellre kommunikatör för att det är "finare" att inte syssla med envägskommunikation. Hon påpekade samtidigt att de digitala andakterna kan ses som en kommunikationsform som inte innebär att man vill sluta in någon och ställa krav. Deltagaren tillåts att bli lämnad ifred – inte övergiven och ensam, men ifred – i ett heligt rum.¹²¹

I Täby fann musikern att "spridartanken var ganska skön eftersom det är omöjligt att veta vem som tittar, och då är det befriande att kunna tänka att vi gör det här för att vi vill det här."¹²²

I slutet av delprojektet förefaller interaktionsskammen ha reducerats betydligt. Så här resonerar exempelvis Täby:

¹¹⁹ Fokussamtal 3 Järfälla.

¹²⁰ Fokussamtal 3 Täby.

¹²¹ Fokussamtal 1 Järfälla.

¹²² Fokussamtal 2 Täby.

Jag tycker att det [interaktionsskammen] var ett jättebra begrepp. Jag känner igen det. I början var man verkligen angelägen: ”vi måste skapa det här!” Och om man då sätter det i relation till livesändningen. ”Skriver ni inte i kommentarsfälten? Varför är ni tysta för?” Och vad relaterar de då det till? Är det kanske till kyrkkaffet efter högmässan där man pratar och håller låda: ”åh vilken bra predikan” eller något sådant där. Är det *det* sättet? För att under mässans gång, om man tänker fysiskt, så är ju inte interaktionen att: ”Ja, hurra vad bra!” eller sådana saker som sker. Så jag funderar: var kommer den skammen ifrån egentligen? Är det bara att man ska ha interaktion för interaktionens skull?

Ja, för vi vet ju inte hur det ska gå till, egentligen.

Så tycker jag att det har känts. ”Åh, jag måste ha interaktion också!” För att det ska vi. Men vi har inte funderat på varför. Och som sagt, hur mycket interagerar man i en IRL-gudstjänst på det sättet som vi har ställt krav på i våra virtuella gudstjänster?¹²³

När forskarna mot slutet av delprojektiden påpekade att en likhet mellan församlingarna är att man inte längre jagar efter ömsesidig dialog reflekterade Järfällas församlingsforskar-grupp utifrån sin syn på den digitala andakten:

Nej, för det är inget kyrkorum. Nu känner jag att vad dumma vi har varit. Det är som när man har kommit över ett jättebra album och man vill gå hem och lyssna på de här texterna. Det är samma här: man kan få gå hem och bara vara med sin kyrka en stund. Och behöver det då vara en massa saker man måste göra? Kan man inte bara få ta emot? Det krävs ingenting av mig, för det här är inte ett kyrkorum. Fy vad skönt!¹²⁴

Vad är det då som har gjort att interaktionsskammen minskat? Som vi tidigare nämnt är en bidragande orsak att församlingarna över tid har funnit teologiska motiv för arbetet med digitalt förmedlade andakter, vilket minskar behovet av att räkna interaktioner. Församlingsforskargruppen i Järfälla konstaterar att det i pandemins inledning fanns en större längtan efter många interaktioner för att kunna övertyga de mer tveksamma om att ta vara på möjligheterna med det digitala. Likaså fanns det i forskningsprojektets början mycket tal om rum ”och då var det naturligt att tänka att ja, men det är detta [interaktion] vi försöker åstadkomma”:

Jag funderar på om viljan till interaktion förändrades utefter restriktionerna. När restriktionerna släppts kanske vi inte behöver erbjuda interaktion heller, för då kan man ju komma hit. [...]

Jag minns en stark känsla i början att det var isolerade människor och att det var våra stammisar som inte kan komma och vi vill göra något för dem. Och vi visste inte om vi fick kontakt och kände en stor frustration som bidrog till interaktionsskammen.¹²⁵

Som synes är omvärlden, helhetsbilden och målgruppen också viktiga delorsaker som återkommer i reflektionerna. Den digitalt förmedlade andakten bör ses i relation till allt annat som sker i församlingen. Detta är också prästen i Täby inne på i en av intervjuerna:

Vi har faktiskt pratat ganska mycket om hur vi kan öka interaktionen. Och det kan bli lite krystat, som när vi i teasern säger ungefär så här: ”brukar du tända ljus hemma?” Skriv i chatten, typ, eller om det ligger på Facebook, skriv en kommentar. Sedan tror jag inte någonsin att någon har skrivit någonting. Men vi har uppmanat till det. Så vi har uppmanat till interaktion. Sedan har jag funderat på varför vi gör det, men det är nog kanske för att vi ville testa det. För att vi blev liksom tillsagda att göra det. Och då

¹²³ Fokussamtal 3 Täby.

¹²⁴ Fokussamtal 3 Järfälla.

¹²⁵ Fokussamtal 3 Järfälla.

blir det någon slags experimentverkstad. Och som sagt, det känns lite krystat. Men jag tror på en annan typ av interaktion, till exempel det där som [musikern] nämnde idag när hon pratade om promenadkonserterna.¹²⁶

Prästen beskriver en rörelse från att ha uppmanat till interaktion i relation till den digitala andakten, till att uppmana till interaktion med och i församlingens övriga gudstjänster och verksamhet. Eftersom den digitala andakten efter pandemin är ett komplement till en mycket större helhet behöver den inte ha så hög interaktion.

Forskarna föreslog också att det kunde vara relaterat till det ideal om delaktighet som omgärdar gudstjänster i det lokala kyrkorummet. Båda församlingarna höll med om den analysen. I Järfälla konstaterade till exempel informatören att det tenderar att nästan bli lite "klängigt" med "bekräftelsebehovet" och att det finns många sätt att vara församling på och att graden av interaktion ska ses som en del av en helhet. I Täby uppstod en intressant diskussion om detta under det sista fokussamtalet. Prästen menade att "det stämmer nog. Att någon har bestämt att så här måste det nog vara." Hon fortsatte resonemanget genom att konstatera att man i mångt och mycket tar det som man känner till om ett lokalt gudstjänstrum och tillämpar på det digitala, utan att veta vad som egentligen är bäst i relation till de människor som finns där. "Det kanske är helt fel? Eller inte fel, men interaktivitetsskammen kanske inte behöver finnas, för behovet av interaktivitet finns inte. Vi bara tror att det finns." Det är svårare "med skärm emellan" och då kanske det är klokare att inte föra över idealet på det digitala rummet, utan lämna till mottagarna att göra som de vill med interaktionen.¹²⁷ Denna reflektion fördjupas sedan teologiskt i bibelsamtalet utifrån Joh 4:

Det finns ju också ett uttryck för interaktivitet här. "Här gäller ju" – i vers 37 – "ordet att en sår och en annan skördar" och i v. 36: "den som skördar får sin lön, han bärgar evigt liv". Så att den som har sått och den som skördar kan glädja sig tillsammans. För då blir ju inte tonvikten på att producera och konsumera, utan det är något man gör tillsammans. Utan interaktivitetsskam. Då är det inte viktigt vem som gör det, utan vi gör det tillsammans.¹²⁸

Frustrationen och skammen över relativt låg interaktion har alltså minskat över tid i båda församlingarna, och man har landat i att det är både förväntat och rimligt med låg interaktion för just digitala andakter.

Synkronicitet

Tillsammans med interaktion möjliggör synkronicitet i riten en känsla av gemenskap och vetskap att man delar information med andra, såsom vi konstaterade under avsnittet "Ritualteori". Den förinspelade digitala andakten är dock asynkron, så de medverkande och deltagarna deltar inte i andakten samtidigt. För tittarnas/deltagarnas del skulle visserligen en viss synkronicitet uppstå om de deltog i andakten tillsammans med någon, men det är svårt att veta om det förekommer. Församlingsforskargrupperna själva känner till enstaka fall av att människor deltar i andakten i grupp. Järfälla nämner en kvinna som bjudit hem väninnor på kaffe i samband med att andakten publiceras på fredagarna och Täby att personal på ett äldreboende tittat tillsammans med de boende. Majoriteten av den återkoppling de fått indikerar dock att deltagaren/tittaren tittar ensamma. Den ensamma tittaren/deltagaren är väl medveten om att hen inte kan sända några som helst självrefererande signaler till andra och inte heller delta i några synkrona gemensamma handlingar.

Båda församlingsforskargrupperna betonade också, som tidigare nämnts, att det är mycket upp till deltagaren/tittaren vad upplevelsen av andakten ska bli. Flera av informanterna uttryckte att det nog kunde variera från tittare till tittare hur mycket asynkroniciteten skavde vid bön och välsignelse. De menade att vissa kan nog be med och ta emot välsignelsen

¹²⁶ Intervju 2 präst Täby.

¹²⁷ Fokussamtal 3 Täby.

¹²⁸ Fokussamtal 3 Täby.

utan att bekymra sig särskilt mycket över tidsglappet, medan andra nog kunde uppleva dessa moment som mindre engagerande på grund av att de var förinspelade.

Arbetslagen, särskilt Täby men också Järfälla, arbetade aktivt för att skapa en känsla av synkronicitet. En åtgärd som betonades i Täby var att i möjligaste mån vara på plats och spela in andakten tillsammans, med förhoppningen att den synkronicitet som de medverkande upplevde skulle kunna förmedlas till deltagaren/tittaren. En annan strategi var att låta andakten likna en synkron ”vanlig” gudstjänst, till exempel genom att tillåta vissa enkla misstag (vilket tänktes ge en känsla av autenticitet) eller att utforma andakten så att den liknades en gudstjänst enligt handboken. Vidare hoppades man att tidpunkten för publicering skulle kunna underlätta för en känsla av synkronicitet. Att publicera vid en viss tidpunkt varje gång kunde göra det möjligt att samlas i grupp, men också bidra till en känsla av att ”även om jag sitter ensam deltar många andra i andakten just nu”. Täbys strategi att ta bort andakten efter en vecka sågs också som något som kunde bidra till en känsla av synkronicitet.

Prästen i Täby brottades mycket med frågan om vad en förinspelad välsignelse egentligen är. Hennes egen intuition var att välsignelsen i grunden var ett ”realtidsmoment”, något som skedde i ett visst ögonblicket i gudstjänsten:

[Forskaren:] Du sade ”det blir lite hittepå”. Vad menade du då?

[Prästen:] Jag har ju brottats ganska mycket själv med när en gudstjänst är en gudstjänst och när det är en produktion. Jag har tyckt att det har varit en jättesvår fråga att förhålla mig till, särskilt det som jag brukar kalla Realtidsmoment. Det kanske inte heter det, men, till exempel välsignelsen. Eller till exempel – nu har inte vi någon syn-daavlösning, men om vi hade haft det – hur många många gånger kan man titta på den? Hur giltig är den? Och det samma gäller välsignelsen. Det blir urvattnat. Eller finns det en vinst med att kunna titta på det om och om igen? Det kanske det gör? Det är det jag menar att det blir lite hittepå. Det blir lite som ett matlagningsprogram. Att man gör allting, och så stoppar man det i ugnen och så ska det grädda i två timmar. Men det har man inte tid med, och i stället så tar man fram något ut kylskåpet [...]. En annan fråga jag har brottats jättemycket med är: Firar vi som spelar in gudstjänst nu, eller är det en produktion? Det är nästa sak som gör att jag uttrycker det som att det är lite hittepå. Men faktum är att ju mer vi lärt känna varandra i teamet så upplever jag att vi firar någon slags gudstjänst. För de moment som ändå finns med i en vanlig gudstjänst finns med. Det är det vördnadsfulla i bönen. När vi spelar in musiken, då sjunger vi med i den mån vi kan. Jag uppfattar att mina kollegor lyssnar på det jag säger i betraktelserna. Så det är svårt att sätta fingret på, men i någon mening så gör vi gudstjänst. Och likadant: om det går åt pipsvängen, då bryter vi inte mitt i, utan då gör vi om hela sekvensen.¹²⁹

Prästen tvekar på om alla moment i en gudstjänst är verksamma i en förinspelad andakt. I citatet beskriver hon också hur medarbetarna strävar efter synkronicitet när andakten spelas in, och hur den verkar bidra till att skapa en upplevd synkronicitet – och kanske även en verkan – i andaktens olika moment. Efter vidare reflektion landade prästen till slut i att det var ett ideal snarare än ett absolut måste att välsignelsen skulle ske i realtid. Hon berättar om hur ungdomarna i församlingen vid flera tillfällen kommit med förfrågan om att få en välsignelse via sociala medier. Detta hade hon bejakat, men varje gång skickat med en ny bild av sig själv med handen i välsignande pose, för att välsignelsen skulle uppfattas som något synkront.¹³⁰

Prästen i Järfälla såg det som att ”Jag välsignar där och då. Det är stunden som gäller. Jag tror inte att någon tvekar på att Guds välsignelse skulle gälla två dagar senare.” Hon beskriver det som att välsignelsen uppstår när människor tar emot den i det rum där de befinner sig.¹³¹ I samband med inspelningen av den andra andakten utspann sig ett samtal om just tilltalet i välsignelsen. Forskaren skriver i observationsprotokollet:

¹²⁹ Intervju 3 Präst Täby.

¹³⁰ Intervju 2 och 3 präst Täby.

¹³¹ Intervju 2 präst Järfälla.

Prästen stannar upp och reflekterar över att hon sagt "välsigne er" snarare än "välsigne dig". Hon vänder sig till mig och undrar om jag har någon tanke om "dig" eller "er". Jag svarar att "dig" är personligt men att "er" visar att mottagaren är del av en församling – båda har sina poänger. Prästen beslutar sig för "dig" efter att ha vägt in att många tittare kanske inte identifierar sig så starkt med församlingen och att de flesta troligen tittar ensamma. Ny inspelning av välsignelsen med "dig" och bättre kameravinkel.¹³²

Eftersom Järfälla inte lika starkt betonade de digitalt förmedlade andakterna som en rit, utan evangeliets budskap som ska förmedlas, och kyrkans uppgift som att ge ett tilltal in i vardagen, en gåva av nåd, uppfattades inte asynkroniciteten i välsignelsen och andra moment som ett problem. Däremot blev tilltalet, vilka ord som användes för att förmedla det, särskilt viktigt. I ett nådegåvoperspektiv är asynkroniciteten heller inte ett lika stort problem, utan en del av gåvans karaktär. Frön som strös ut gror ju först senare. Mottagaren av en gåva förväntas inte ge något tillbaka just vid mottagandet av gåvan, utan vid ett senare tillfälle.

De förinspelade andakterna skapade också en del praktiska utmaningar för församlingsforskargrupperna. En sådan sak var, som ovan nämnts, när det hände saker i omvärlden som kunde göra andakternas innehåll irrelevant. En annan var när man inför en storhelg skulle spela in flera andakter efter varandra för publicering vid olika tillfällen. Då behövde prästen byta kläder för att det inte skulle upplevas som alltför asynkront. Likaså hade man lärt sig att antependiet på altaret behövde bytas ut för att följa kyrkoårets färger.

Asynkroniciteten skapade också möjligheter. En sådan var möjligheten att arbeta kreativt med plats. Till exempel kunde man spela in andakten i ett kyrkorum och lägga in bilder från ett annat, man kunde fira pilgrimsandakt och klippa samman olika platser, eller spela in andakt från ungdomarnas resa till Rom. Det sistnämnda hade inte varit möjligt att ro i land om det varit live, menade teknikerna.¹³³

De medverkande uppfattade också det förinspelade formatet som en trygg form som värnade deras integritet. Om man kan ta om inspelningen är risken mindre att göra något pinsamt. I synnerhet i Järfälla, där andakternas asynkronicitet – att de är förinspelade – ses som en förutsättning för att alla, inte bara präster, ska vilja eller våga delta.

Integritet

När vi i delprojektets inledning valde att inkludera begreppet integritet hade vi främst tittarens/deltagarens integritet i åtanke. Det visade sig dock under projektets gång att den integritet som församlingsforskargrupperna fann mest problematisk var de medverkandes. Frågor om integritet dök ofta upp spontant även när vi inte frågade om det, speciellt i relation till frågor om interaktion.

FÖRSAMLINGSFORSKARGRUPPERNAS INTEGRITET

Båda församlingsforskargrupperna berättade om medarbetare i församlingen som inte kände sig bekväma med att stå framför kameran och spela in en andakt som sedan skulle komma att ligga tillgänglig på nätet. Skälen till motviljan att stå framför kameran kunde vara många, men handlade oftast antingen om en önskan att skilja mellan privat och professionellt (vi återkommer till detta nedan), självkritik och/eller en motvilja att bli sedd – eller till och med granskad – av mottagare som man inte visste vilka de var. Många upplevde alltså vad vi kan kalla en kontrollförlust över vilka de blir sedda av.

Medarbetare som önskade skilja mellan yrkesliv och privatliv uppfattade en viktig skillnad mellan digitala och lokala rum: en gudstjänst i det lokala kyrkorummet sprider sig vanligen inte till oförutsägbara kretsar (med undantag av kyrkliga handlingar såsom dop och vigslar där deltagare ofta filmar och lägger ut videoklipp på sociala medier) utan förblir något som delas av dem som fanns i rummet där och då. Den digitala andakten, däremot, kan sökas upp och delas. Även om andaktshållaren inte taggas vid publicering kan någon annan som ser andakten dela den vidare i sitt flöde och tagga andaktshållaren. Den digitala andak-

¹³² Observation 2, Järfälla.

¹³³ Intervju 3 tekniker Järfälla.

ten gör det därmed potentiellt svårare att skilja på yrkesliv och privatliv för de medarbetare som anser det vara eftersträvansvärt.

Vad gäller självkritik och synlighet har forskarna inte frågat systematiskt vilken potentiell tittare som föranleder tvekan, men rimligtvis rör det sig om allt från professionskollegor som granskar framförandet av tal och musik, till vänner utan kyrklig förankring, religionskritiker och heresijägare. Ett återkommande begrepp som användes i båda församlingsforskargrupperna var "den kritiska rösten". Musikern i Täby sätter ord på erfarenheten: "Så fort en kamera går igång så går något annat igång i hjärnan. [...] Då kommer någon slags perfektionsnörd igång". Hon berättar att det gäller även vid gudstjänst i det lokala kyrkorummet, "men då när jag spelar fel så går det fort över och så fortsätter man". När andakten spelas in uppstår en situation där den som tittar kan "backa och kolla" varje misstag.¹³⁴

Båda församlingarna avstod klokt nog från att påtvinga någon som kände sig obekvämt med arbetsuppgiften att genomföra den, utan arbetade i stället med en rad strategier för att underlätta för sig själva och för andra medarbetare. Enligt församlingsforskargrupperna var det en avgörande faktor att andakterna är förinspelade (asynkrona). De båda församlingarnas tekniker arbetade under inspelningarna med att skapa trygghet genom att låta de medverkande ta om så många gånger de behövde, informera hur det går till och ge anvisningar om hur man kan agera för att få ett bra resultat. Som teknikerna i Järfälla uttryckte det: "Jag vet inte hur andaktshållarna hade ställt sig om man först ska ha en kamera upp i ansiktet och sedan är det dessutom live. Jag tror att det har hjälpt att man har fått göra misstag, man har kunnat göra om."¹³⁵

Teknikerna i båda församlingarna menade att det över tid har infunnit sig en större trygghet hos medarbetarna framför kameran och att de inte behöver ge lika mycket anvisningar längre. De som stod framför kameran i församlingsforskargrupperna underströk hur viktiga teknikerna var, både i inspelningssituationen och som kvalitetskontrollanter som "inte släpper förbi något dåligt". Prästen i Järfälla poängterade att de inspelningar som anhöriga gör i samband med kyrkliga handlingar på många sätt innebär en större kontrollförlust än de förinspelade andakterna:

Och jag tycker nästan att [de förinspelade andakterna] är lättare för att jag vet inte vad folk väljer att lägga ut [från förrättningar]. [...] Så för mig är integriteten – jag tycker att det är värre när det är andra som lägger ut. Här är det ändå tryggt på det sättet att det är [teknikerna] och [informatören] som står för det. Och visst, de skulle ju kunna klippa ihop exakt vad de vill, men det vet jag ju att de inte gör. Det skulle ju inte hända.¹³⁶

Församlingarna har också försökt underlätta för medarbetarna genom sina vägval. I Järfälla menade man att det korta formatet gör det enklare att tacka ja till att medverka framför kameran. Informatören påpekade att "en del av det här att formatet skulle vara så kort och enkelt är för att det skulle vara rimligt för folk att vilja ställa upp på det".¹³⁷ I Täby var det i stället "enveckaslöftet", att andakten bara ligger kvar i en vecka, som bidrog till att underlätta.¹³⁸ I Täby hade även publiceringsstrategierna valts med avseende på detta, men med vissa omvärderingar över tid. I början av pandemin gjorde man vägvalet att enbart publicera på webben, men efter reflektioner under delprojektets gång valde man att publicera direkt på sociala medier. Bedömningen var att man på så vis gjorde andakten mer tillgänglig och synlig. När medarbetarna fått ökad vana och blivit mer trygga med vad det innebär att medverka bedömde den digitala arbetsgruppen att det var lämpligt att publicera även på mer interaktiva plattformar.

De som medverkade nämnde också en rad mentala strategier som de använde sig av för att underlätta sina egna inspelningar. Prästen i Täby, som tidigare arbetat med att sjunga, använde sin scenvana för att föreställa sig en allmän ospecificerad lyssnare när hon stod framför kameran. Prästen i Järfälla tänkte sig i delprojektets början att hon talade till en viss

¹³⁴ Intervju 1 Musiker Täby.

¹³⁵ Intervju 3 tekniker Järfälla.

¹³⁶ Intervju 2 präst Järfälla.

¹³⁷ Intervju 2 informatör Järfälla.

¹³⁸ Intervju 3 musiker Täby.

person som hon via andra vägar fått veta brukade titta på andakterna, men mot projektets slut hade även hon övergått till att tänka sig en allmän ospecificerad mottagare. Teologisk utbildning nämndes också som betydelsefullt: ”jag har ju kraft av min utbildning att göra den tolkning jag gör, och den står jag för. Så jag är inte rädd för att bli nagelfaren.”¹³⁹ Att utgå från något visuellt, till exempel inkludera inklippta bilder och/eller ett föremål lyftes också fram som något som underlättade, eftersom man själv inte hamnade fullt lika mycket i fokus.

Det var dock inte enbart att stå framför kameran som upplevdes problematiskt i förhållande till integriteten, utan även att dela andakterna på sociala plattformar. De sociala plattformarnas algoritmer för spridning bygger till stor del på att innehåll sprids genom personers sociala nätverk, så när det inte finns några personer som vill bidra till spridningen blir genomslaget lägre. Om medarbetarnas eget engagemang för de digitala andakterna är lågt efter inspelningen, av integritetsskäl eller andra skäl, minskar också mängden interaktion med andakten. Teknikerna och kommunikatorerna i båda församlingarna kunde se att antalet deltagare/tittare blev betydligt fler när andakterna delades i sociala medier, och de hade flera gånger uppmuntrat till delning. Icke desto mindre var den övergripande tendensen i båda församlingarna att medarbetare – även de själva – inte delar andakterna, även om undantag kunde förekomma.

Här angavs en rad olika skäl. En anledning var att man helt enkelt inte kom ihåg. Det framkom under delprojektet att många av dem som spelar in andakter inte tittar på sina egna eller medarbetares andakter när de publicerats, till exempel på grund av tidsbrist och stress. Vissa medarbetare var passiva användare av sociala medier och brukar nästan aldrig dela något på sociala plattformar. För dem var det obekvämt att lägga ut något innehåll över huvud taget. När det gäller andakter som en medarbetare själv spelat in kan hen känna att hen lämnat andakten bakom sig, eller känna sig obekvämt med att se och höra sig själv i en inspelning.

Ytterligare skäl till tvekan att dela var återigen önskan om att skilja på yrkesliv och privatliv. Det kunde handla om att man hade människor i sina nätverk som man inte kände sig bekväm att dela andakterna med, men också om att man inte ville dela den typen av innehåll till sitt sociala nätverk (till exempel kunde man mena att sociala medier var till för att dela egna, personliga berättelser om sitt liv och inte annat material som tidningsartiklar, samhällsinformation eller andakter). Under samtalen framkom också att vissa medarbetare kunde tänka sig att dela andakter, men inte alltid tyckte att den egna församlingens andakter var den typ av innehåll och genre som de kände sig bekväma med att dela. Så nämnde till exempel pedagogen i Järfälla att eftersom hon använder Instagram för att hålla kontakt med unga i församlingen skulle andakter som hade ett tilltal riktat till vuxna uppfattas som tråkiga av hennes nätverk. I de fall medarbetarna valt att dela andakter har det varit en kombination av att man känt sig personligen berörd av och tyckt om innehållet, och/eller för att man uppfattat att andakten skulle kunna uppskattas av och passa i deras nätverk.

Medarbetares integritet behöver respekteras och vi föreslår på intet sätt att medarbetare ska pressas till att dela innehåll. Vi konstaterar dock att här finns en tydlig intressekonflikt mellan medarbetares önskan till integritet och församlingens önskan att andakten ska nå ut till församlingens medlemmar.

Ur integritetssynpunkt kan vi också problematisera forskarnas förslag ovan om att öka spridningen av de digitala andakterna genom de sociala plattformarnas annonsfunktioner. Detta skulle leda till att medarbetare i högre grad hamnar i flödet hos användare som inte särskilt sökt sig till församlingarnas konton på sociala medier. För den som anser det vara viktigt att skilja på privatliv och yrkesliv skulle detta innebära en högre risk att bli synlig för vänner utan kyrklig förankring. Integritetsfrågan behöver därför bearbetas bland medarbetare innan församlingen beslutar om att köpa annonser.

TITTARNAS/DELTAGARNAS INTEGRITET

Som tidigare nämnts var önskan om integritet troligen en delförklaring till den låga graden av interaktion i andakternas kommentarsfält i sociala medier. Interaktion synliggör, i synnerhet när den sker i digitala miljöer där den typen av interaktion inte förväntas. Integritet skulle också kunna sägas vara den förinspelade andaktens stora trumfkort, eftersom den gör det möjligt

¹³⁹ Intervju 2 präst Täby.

att se och delta utan att själv synas. Detta var också något som återkom i församlingsforskargruppernas reflektioner. De digitalt förmedlade andakterna sågs som särskilt viktiga för Sackaios-kategorin av deltagare. Som teknikerna i Järfälla uttryckte det: "Samtidigt så måste ju de kyrkonyfikna få [delta i digitala andakter], likt Sackeus [gestikulerar öppnande av en dörr] för att steget in i kyrkan är ju säkert mycket större än att bara dra upp något i telefonen."¹⁴⁰

Utifrån sin syn på kyrka och gudstjänst beskriver församlingsforskargrupperna de digitala andakternas funktion lite olika. I Järfälla liknades deltagarna i de digitalt förmedlade andakterna med människor som kommer in i kyrkorumen för att tända ett ljus. Informatören i Järfälla påpekade att:

Det kan vara ett värde att man som tittare kan få hålla sig på avstånd, eller delta på det sätt man vill. Det är som att komma in i en kyrka. Man kanske vill tända ett ljus, sitta i en bänk och vara med sig själv i det rummet. Men man kanske inte nödvändigtvis vill att prästen kommer fram och ställer intima frågor.¹⁴¹

Den förlängda armen kan också så småningom leda till att deltagarna finner vägen till djupare gemenskap i församlingen. Som pedagogen uttryckte det:

Det är ett jättetryggt forum för de personerna att klicka när man vill, när man är redo, när man hackar lök eller sitter i kökssoffan. De som bara vill gå in i kyrkan en vardag och tända ljus utan att någon ser en, de kommer alltid att finnas. Och jag tror att det är jätte viktigt för dem att inte bli påhoppade. Alla finns ju där som bär på olika saker och har olika behov. Man kanske behöver tända det där ljuset i fem år innan man vågar någonting annat. Så de här digitala andakterna känns ju jättevärdefulla!¹⁴²

Sackaios-kategorin kommer med andra ord alltid att finnas, och för dem blir de digitalt förmedlade andakterna ett sätt att ta emot kyrkans budskap i sitt hem. För några kan det kanske leda till att man också "vågar någonting annat", men det är inte huvudsaken. I Täby däremot liknades deltagarna i de digitalt förmedlade andakterna vid människor som smyger in i kyrkan när det är gudstjänst och går innan den är slut. Som musikern uttryckte det: "här kan du verkligen smyga in och titta en liten stund och sedan gå igen och ingen vet att det var just du som var där. [...] Så blir det ett väldigt viktigt rum."¹⁴³

Prästen i Täby återkom gång på gång till att detta format passar särskilt bra för den typ av församling som Täby är. Hon nämnde att den sociala kontrollen är särskilt stark i samhället Täby. Folk är medvetna om vad andra gör och vad som är trendigt. Som exempel nämnde hon en predikan hon haft utifrån Matt 23:37–24:2 där hon tog fasta på den heliga vreden. Flera i församlingen hade efteråt berättat att det var befriande att få höra om den heliga vreden som en sund kraft, som kan hjälpa en att bryta sig loss från "bojor" av sammanhang som inte är goda. Prästen relaterade det till integritet, och menade att för den som på grund av förväntningar och socialt tryck inte vågar gå till kyrkan så kan de digitalt förmedlade andakterna vara viktiga, dels för att de ger möjlighet till gudstjänstfirande men också för att de visar hur ett kristet alternativ till andliga övningar ser ut. Prästen påpekade att det därför är minst lika viktigt att erbjuda digitalt förmedlade andakter i stadsförsamlingar som i glesbygd:

Var skulle man ha digitala gudstjänster om det inte var pandemi? Alltså, var skulle det passa? Ja, glesbygd, för där är det långt att åka till kyrkan. Eller på landet, för där är det också långt. [...] Men jag tror faktiskt att jag har haft helt fel. Det är faktiskt viktigare här där det är tätort och man är liksom bojad på ett annat sätt. Det blir också en stund av ensamhet, för man är också väldigt ofta i sociala sammanhang eftersom det är lite fint att ha ett rikt socialt liv.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Intervju 1 tekniker Järfälla.

¹⁴¹ Intervju 2 informatör Järfälla.

¹⁴² Intervju 1 pedagog Järfälla.

¹⁴³ Intervju 2 musiker Täby.

¹⁴⁴ Intervju 2 präst Täby

I detta sätt att tänka blir de digitalt förmedlade andakterna Sackaios-kategorins eget kyrkorum, särskilt anpassat för dem. Här skulle man kunna hävda att att krocken mellan integritet och interaktivitet möjligen blir något skarpare för den församling som intar Järfällas hållning om "ett tilltal i vardagen" än för den som intar Täbys "sakramentala" position. Till riten, gudstjänsten, söker sig den som vill delta själv, men spridandet av ordet är i högre utsträckning riktat till dem som inte redan aktivt söker sig till kyrkans gemenskap. Kontrasten ska dock inte överdrivas eftersom Svenska kyrkans gudstjänster ofta välkomnar personer från Sackaios-kategorin. Båda församlingarna söker dessutom aktivt att bevara spänningen i fråga om målgrupper (Sackaios och lärjungar), och gudstjänstens funktion (rit och reklam). Viljan att vara gränsöverskridande behöver alltså vägas mot både avsändarens och mottagarens integritet när man överväger hur den digitala andakten ska synliggöras i sociala medier.

Sammanfattning

Täby och Järfälla församlingar är två stora församlingar med liknande praktiska påverkansfaktorer, men med olika teologiska betoningar i sin gestaltning av de digitala andakterna. Täby betonar den digitala gudstjänsten som ett sakramentalt kyrkorum som tittaren/deltagaren bjuds in i, medan Järfälla föredrar att se den digitala andakten som en utsträckt hand in i de rum där tittaren/deltagaren befinner sig i vardagen. Samtidigt är båda församlingarna måna om att inte renodla sin hållning utan vill att andakten ska kunna fungera både som rit och reklam, gudstjänst och tilltal.

Icke desto mindre utformar Täby sin andakt mer som en komprimerad gudstjänst med fler möjligheter till aktivt deltagande och *interaktion*, medan Järfälla utformar sin andakt som ett tilltal, en gåva att ta emot. Båda församlingarna brottades i början av projektet med den låga graden av interaktion i andakternas kommentarsfält, men har nu accepterat detta är att förvänta när man arbetar med förinspelade andakter. Den typiske deltagaren/tittaren vill få delta eller ta emot, men är vanligen inte intresserad att göra sig synlig i kommentarsfälten.

Båda församlingarna är medvetna om att det *asynkrona* formatet skapar vissa begränsningar för att forma en känsla av delaktighet, men anser också att formatet möjliggjorde deltagande/tittande på mottagarnas egna villkor. Täby, med sin betoning på gudstjänsten som rituell händelse, skapade ett visst mått av synkronicitet genom att publicera andakten samtidigt som söndagens andra gudstjänster och genom att ta bort videoklippen efter en vecka. Järfälla, däremot, med sin mer missionella syn, lät klippen ligga kvar.

I båda församlingarna var de medverkandes *integritet* en viktig faktor som påverkade arbetet med att göra de digitala andakterna. Båda församlingarna jobbade mycket med att skapa förutsättningar för att medarbetare ska känna sig trygga framför kameran och bekväma med att synas i församlingarnas digitala kanaler. Medarbetarnas integritetsbehov står i konflikt med arbetet att skapa större spridning av andakterna, eftersom andakter får mycket mer spridning när de delas av medarbetare. Delprojektet konstaterar dock att medarbetares integritet måste få ha högre prioritet än önskan om att andakterna ska få spridning. När det kommer till mottagarens integritet, kan den höga grad av integritet som den förinspelade digitala andakten ger ses som en av de stora fördelarna med detta format. Den som vill kan titta/delta utan att vara synlig. För den som söker församlingsgemenskap har församlingarna många andra gudstjänster och verksamheter.

Foto: Annika Schlegel-Åberg

7. Intervju: Framför och bakom kameran – teknik, produktion och gestaltning

Björn Ericsson

Ett av syftena med *Kyrka i digitala rum* var att låta medarbetare från församlingar i Stockholms stift mötas och dela erfarenheter. Utöver de fyra delprojekten resulterade det också i en grupp med medarbetare från flera av församlingarna i projektet som vid två tillfällen träffades för att fördjupa sig i frågor kring teknik och produktion. I den här intervjun möter vi två medarbetare som drivande i tvärgruppens arbete. Namnen är pseudonymer.

I Järfällas digitala andakter är i princip alla församlingens yrkesgrupper representerade. Mycket tack vara församlingens entusiastiska vaktmästare Erik och Martin, som började producera digitalt församlingliv så snart pandemin bröt ut.

– Det började med en förfrågan om en digital andakt från ett äldreboende när pandemin bröt ut i mars 2020. Sedan växte behoven snabbt och det blev digitala gudstjänster kring påsk och digitala konserter, berättar Erik.

Vände sig till Sackeuspersoner

Det var han och Martin som spelade in med sina mobiler och redigerade och textade med hjälp av gratisprogram. Efter den första intensiva produktionsperioden våren 2020 började de, tillsammans med församlingens informatör fundera mer kring format och tilltal. Hela gudstjänster kändes långt och människor tröttnade. I stället satsade de på digitala fredagsandakter inför helgen och de frågade alla i församlingen om de ville hålla en andakt.

– Vi ville få ett annat tilltal och tänkte på Sackeus som sitter i trädet och följer Jesus. Vår förhoppning var att fånga det vi kallade Sackeuspersoner som inte var så nära kyrkan, säger Martin.

Intimt personligt tilltal

Genom att låta andra yrkesgrupper hålla i andakterna tror de att de hittat ett mer lättsmält och mångsidigt tilltal.

– Prästernas predikotilltal till en hel församling under en gudstjänst passar inte digitalt. Där måste man skapa ett mer intimt och personligt tilltal, säger Erik.

Kökspersonal, ungdomsledare, diakoner och pedagoger är några av de yrkesgrupper som haft digitala andakter. De har inte heller varit tvungna att förhålla sig till söndagens text, utan varit friare i sitt innehåll. Det har varit personliga betraktelser utifrån en upplevelse eller en dikt.

– Det innebar att vi fick ägna oss en del åt juridik och upphovsrätt mitt i det hela, säger Erik.

Når fler än de ordinarie gudstjänsterna

De har också valt bort psalmsången som de hade till en början. Andakterna ligger idag på tre till fem minuter, från att ha legat på runt en kvart i början. De når nu fler än de som går i församlingens vanliga gudstjänster, vilket de tolkar som att de nu når nya grupper.

– Det har vi inga mätbara bevis för. Men eftersom det är fler som möter oss digitalt, så måste det vara nya människor som kanske inte ens bor i församlingen. Hela vägen har vi också fått mycket positiv feedback från de trogna församlingsborna, som även följer oss digitalt, säger Martin.

Söker inte perfektion

Tillsammans med församlingens informatör har de även tagit fram en lathund till hjälp för den som ska hålla andakten.

– De flesta som gjort en andakt gör det gärna igen, när de märker att det inte är så farligt. Och alla stöttar varandra i församlingen, säger Martin.

Det är inte heller ute efter perfektion.

– Visst får vi ta om en del, men vi försöker att göra människor så trygga att de kan stå ut med att något blir fel. Det bidrar till äktheten och hur ofta är en gudstjänst helt perfekt? Det måste ju finnas liv, säger Martin.

Ännu ej hållit andakt framför kameran själva

Idag är 25 procent av deras vaktmästartjänster avsatt till digitala sändningar och inspelningar. Andaktsinspelningarna är schemalagda och Erik och Martin åker mellan de olika kyrkorna så att alla blir representerade. Givetvis har de spelat in både utomhus och inomhus, så att andakterna följer årets växlingar. Men själva har de fortfarande inte ställt sin framför kameran för en andakt.

– Nej, vi kan få lite gliringar på skoj för det, men vi har varit med i bild som musiker på några digitala konserter, säger Martin.

De använder sig fortfarande av relativt enkel teknik, men en mobiltelefon har i alla fall ersatts av en bättre videokamera.

Roligt med mer erfarenhetsutbyte

Forskningsprojektet gav dem tid att och möjlighet att delta på projektets två workshops kring teknik och tilltal. Här träffade de även kollegor från andra församlingar och de tycker båda att det hade varit roligt om de hade haft mer tid att utbyta erfarenheter med andra.

– Det hade varit roligt om vi haft tid att klämma och känna mer på varandra. Men för oss har ju den digitala satsningen inneburit mer jobb och fokus har varit på den egna församlingen. Men tack vare projektet har vi fått lyfta blicken ett par gånger, säger Erik.

Tvärgruppen möttes vid två tillfällen. Alla medarbetare i församlingarna bjöds in, även de som inte ingick i projektets församlingsgrupper.

Vid första träffen medverkade Jan-Allan Stefansson, strateg för rörlig bild vid kyrkokansliet och pratade om teknik och produktion.

Vid andra träffen medverkade Eva Cronsioe, präst och tidigare SVT-producent och pratade om gestaltning och samarbetet bakom – och framför kameran.

Foto: Gustaf Hellsing/Ikon

8. Digitala samtalsgrupper för vuxna

Simon Hallonsten

Jag är stressad. Jag springer ut ur duschen och ut ur badrummet in i sovrummet som också är mitt arbetsrum. Jag rör vid musen på skrivbordet så att skärmen tänds igen. Kl. 14.46. För en minut sedan skulle jag ha börjat spela Taizésånger. Jag spelar alltid Taizésånger en kvart innan gruppen startar så att deltagarna kan landa och inte behöver stressa in i mötet. Jag använder också ett bildspel. "Välkomna, vi börjar kl. 15" står det på första bilden. Bakgrunden visar en uppslagen bibel, en kopp kaffe, en penna och en anteckningsbok.

Jag funderar på att starta mötet direkt men ångrar mig och bestämmer mig för att först sätta på en tröja. Det hade varit konstigt om någon mot förmodan redan var på plats och jag sitter där utan tröja.

Jag startar mötet, sätter på bildspelet och sångerna. Kl. 14.49. Anna har redan loggat in. Jag kollar efter planeringen från förra gången. Nu har jag gjort det här så ofta att jag inte längre behöver förbereda. Lite stressigt är det ändå. Kl. 14.52.

Jag tittar genom dokumentet. Texten som handlar om inledningen till förra gångens bibeltext tar jag bort. Jag funderar kring inledningen. Bäst att helt enkelt fråga hur alla mår. Det funkar säkerligen. Jag scrollar längre ner i planeringen. Där är bibeltexten. Förra veckans bibeltext. Jag kollar upp veckans text och klipper in den. Kl. 14.56.

Jag scrollar längre ner. Just det, avsluta med bön. Så gjorde vi. Det blir bra. Fast bönen passar inte till texten. Kl. 14.57. Jag funderar på om jag orkar be en fri bön. Det gör jag inte. I stället börjar jag formulera en bön. Kl. 14.58. Det får blir kort. Kl. 14.59.

Jag springer in till köket och hälla i mig ett glas vatten. Fortfarande kl. 14.59. 36 sekunder kvar. Jag förbereder mig på att stänga av sångerna och börjar mötet.

Jag hann.

Introduktion

Digitala samtal händer mitt i livet. Även om många är på jobbet och inte hemma när de håller i digitala samtal så är upplevelsen att vi kastas in i något när vi loggar in i mötet och sätter på kameran och mikrofonen. Likaså kastas vi ut ur det när mötet är slut. Många upplever så klart samma stress över att hinna också i fysiska möten. Men just dessa två kast mellan olika rum är en särskild utmaning med digitala samtal. Anekdoten om hur jag springer in i ett möte visar ytterligare två saker. För det första, det är fullt möjligt att bemöta utmaningarna de digitala samtalen medför. Genom att inkludera ett uppsamlade moment innan mötet har deltagare möjlighet att landa i det digitala rummet och att ställa in sig på det som kommer. Det gör kasten mindre tvära. För det andra, det är svårt att faktiskt förbättra digitala samtal. Även om det finns möjlighet till att landa innan mötet och fastän jag vet att mötet blir bättre om jag inte stressar in i det så gör jag det ändå. Samma verkar gälla andra. Det har varit relativt få deltagare som har tillvaratagit möjligheten att på detta sätt landa innan mötet. Lösningarna som fungerar fint på papperet gör inte alltid det i verkligheten.

ETT PROJEKT OM SAMTAL I DIGITALA RUM

Till skillnad från andra delprojekt samlade delprojektet *Samtal i digitala rum* personer från olika deltagande församlingar. Projektet började under våren 2021 med två gruppsamtal ("samtal om samtal") där vi pratade om utmaningar och möjligheter med digitala samtalsgrupper. Sex personer ur fem församlingarna deltog. Dessa samtal hade föregåtts av "reflekterande samtal" med varje församlingsforskargrupp om deras omställningsprocess under våren 2020. Under samtalen stod två upplevelser mot varandra: att något går förlorat i digitala samtal och att digitala samtal samtidigt bär på stor potential. Känslan var att digitalt förmedlade samtal inte blir lika bra som samtal i fysiska rum. Som en deltagare uttryckte det:

Vi är inte gjorda för att sitta stilla framför datorn. Vi är gjorda för att röra på oss och kommunicera med hela kroppen. I kyrkan ser jag människor och hur de mår kanske. Det ger ett mervärde att ses fysiskt. Jag kan knyta an till människor som kanske är ensamma i gruppen. Vi är gjorda för att umgås. Det är lättare om man är fysiskt nära varandra.¹⁴⁵

Den andra upplevelsen var att det faktiskt går att prata om svåra saker digitalt. Våra erfarenheter med digitala samtal visade på en potential att vara ärlig och öppen, kanske mer än i fysiska samtal. En annan deltagare menar:

Jag tar med mig att det går att prata om svåra saker digitalt. Det tycker jag är spännande. Zoom eller Teams där man är uppkopplad gör det möjligt på något sätt eftersom man är tillsammans i det rummet. Det tar jag med mig som ett redskap i fortsättningen i andra arbeten.¹⁴⁶

Projektet tog sin början med dessa erfarenheter av att se både stor potential med digitalt förmedlade samtal och många utmaningar.

Efter "samtalen om samtal" bjöd jag in alla deltagande församlingar att ansluta sig till projektet. Fem församlingar uttryckte intresse och under sommaren 2021 började vi fundera kring hur vi skulle lägga upp forskningsprocessen. En församling avbröt projektet innan det hann komma i gång. Det visade sig vara för svårt att starta en digital sorgegrupp.¹⁴⁷ I slutändan var det fem grupper i fyra församlingar som deltog, tre grupper för bibelstudium, två av vilka följde *lectio divina*-metoden, en bokcirkel och en kyrkvärdsgrupp.¹⁴⁸ Två av grupperna leddes av diakoner och de resterande tre av präster. Tre grupper träffades under hösten 2021 och två under våren 2022.

¹⁴⁵ Gruppsamtal, Reflekterande samtal, Farsta.

¹⁴⁶ Gruppsamtal, Reflekterande samtal, Nacka.

¹⁴⁷ Svårigheten med att få i gång digitala grupper har varit ett återkommande tema under projektet. Vi har också sett att svårigheten med att rekrytera deltagare varierar beroende på vilken typ av grupp det handlar om. Samtidigt har till exempel Huddinge pastorat haft en digital sorgegrupp under våren 2021 som visar att det går att ha digitala sorgegrupper.

¹⁴⁸ Deltagande församlingar var Nacka, Sundbyberg, Täby och Enskede-Årsta.

Grupperna skilde sig i antalet träffar. En grupp träffades tre gånger, kyrkvårdsgruppen är en löpande grupp och de andra träffades mellan sex och åtta gånger. En av *lectio divina*-grupperna var en öppen grupp som inte krävde anmälan. De andra grupperna krävde anmälan till alla träffar. De flesta grupper riktade sig till församlingsmedlemmar och intresserade personer. En av grupperna för bibelstudium riktade sig däremot specifikt till anställda inom Svenska kyrkan och särskilt till präster.

Mycket av arbetet och forskningen inom projektet har skett inom ramen för de enskilda samtalsgrupperna. Merparten av projektet handlade om gruppträffarna och träffarna mellan samtalsledarna och mig för planering och uppföljning. Vid två tillfällen, en gång i början av projektet och en gång mot slutet, har vi träffats med alla samtalsledare till gemensamma reflektionsworkshoppar. Vår forskargrupp var således inte lika sammanhållen som i de andra delprojekten och resultaten och lärandet har varit olika i projektets fem grupper.

I den här texten tar jag ett steg tillbaka och reflekterar kring aktionsforskningsförloppet i de fem samtalsgrupperna. Det betyder att det är jag som berättar om några av de utmaningar som "vi" upplevde när "vi" inom ramen för delprojekt 4 jobbade med digitalt förmedlade samtalsgrupper. Samtidigt är det inte ett välartikulerat och sammanhållet "vi", utan en rad olika erfarenheter som gjorts under projektets gång. Här drar jag ihop några teman som har varit framträdande i de olika grupperna. Det finns således ett visst glapp mellan analysen i texten och lärandet som skedde på fältet. Inte minst för jag in teoretiska perspektiv om lärande och pedagogik av Paulo Freire, Malcolm S. Knowles och Peter Jarvis, som på olika sätt belyser förutsättningarna för vuxnas lärande genom samtal. De har varit viktiga för mig för att analysera våra erfarenheter med digitala samtal även om de inte har varit explicit formulerade när vi höll i grupperna. Likväl menar jag att dessa tillför ett sätt att förstå vad som händer i digitalt förmedlade samtalsgrupper.

I inledningskapitlet skriver Jonas Idestrom och Sara Garpe att projektet i stort beskrevs med bilden av en pilgrimsvandring. För mig är bilden väldigt talande. Också inom delprojekt 4 har vi gjort en "pilgrimsvandring". Det betyder framför allt att vi inte visste vad som skulle hända längs vägen eller vad som skulle komma få betydelse när vi började. Vi hade ett mål men ingen utstakad väg. Forskningsprocessen var därmed explorativ. På samma sätt som olika idéer växte fram och blev betydelsefulla under projektets gång lägger jag inte här i början alla kort på bordet utan bjuder in till en resa genom några överväganden från vårt arbete med digitalt förmedlade samtal.

TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

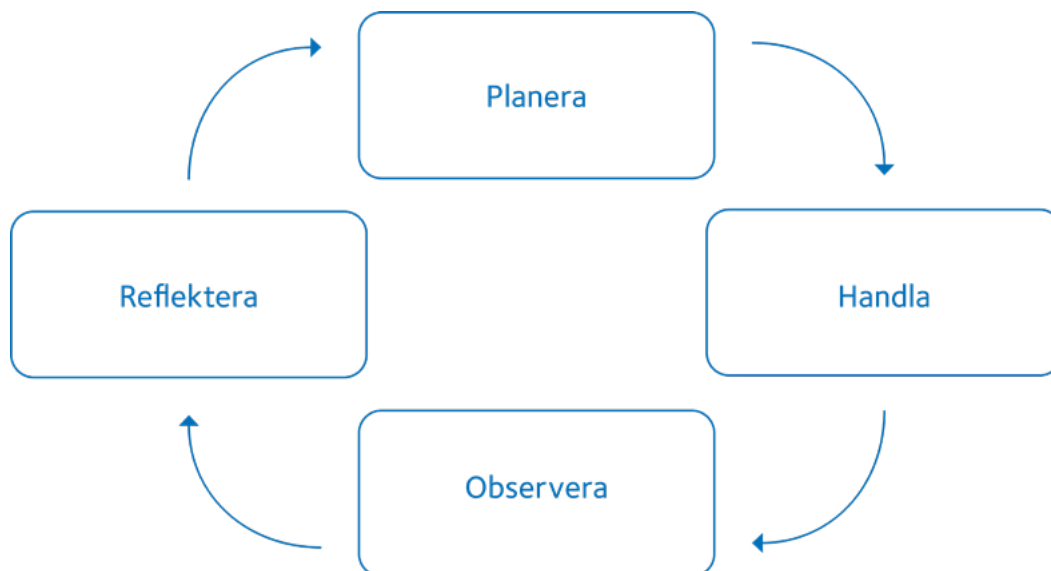
Syftet med delprojektet var att pröva sig fram till (ännu) bättre digitala samtalspraktiker och genom detta undersöka huruvida digitalt förmedlade samtal kan fungera som ett fullvärdigt komplement till fysiska samtal. Delprojektet hade således två olika spår. För det första ville vi pröva oss fram till (ännu) bättre digitala samtalspraktiker och genom det förbättra våra digitala samtal. I detta spår handlade vårt arbete mycket om att hitta konkreta och praktiska lösningar på de utmaningar det digitala rummet medför. För det andra ville vi utforska om digitala samtal kan bli så bra att det är värt att lägga tid och resurser på dem även i fortsättningen. Detta spår var mer resonerande och handlade om att jämföra olika former för samtal. Vi formulerade följande frågeställningar.

- Hur kan vi samtala digitalt på ett sätt som bidrar till ökad interaktivitet, delaktighet och relationsbygge?
- Kan digitala samtal fungera som ett fullvärdigt alternativ till fysiska samtal, och om så, för vem och under vilka omständigheter?

Som ansvarig forskare bistod jag samtalsledarna i planeringen och utvärderingen av gruppträffarna. Inför varje grupp formulerade ledaren tillsammans med mig en forskningsplan där vi dokumenterade vilken sorts grupp det var frågan om, vad som var syftet med gruppen, vad vi ville ta reda på eller utveckla och hur vi skulle utvärdera gruppen. Tanken var att implementera ett antal aktionsforskningscirklar i varje grupp: inför träffarna ville vi fundera kring olika strategier för att förbättra digitalt förmedlade samtal, implementera dem under samta-

let, ta in återkoppling från deltagarna efter samtalet, för att sedan komma på nya och bättre strategier för digitala samtal.¹⁴⁹

AKTIONSFORSKNINGSCIRKEL ADAPTERAD FRÅN TOWNSEND 2013

För att samla in återkoppling från deltagarna bestämde vi oss för att skicka ut korta värderingsenkäter i anslutning till träffarna. De innehöll till största delen öppna frågor av typen: "Hur upplevde du stämningen i gruppen?" och "Är det något vi kan göra bättre till nästa gång?" En liknande enkät skickades till ledaren för att fånga in dennes intryck från träffen. Jag utvärderade enkätmaterialiet och hade sedan en avstämning med ledaren där vi gemensamt funderade kring möjliga konsekvenser för gruppen.

Det visade sig dock att enkätmaterialiet var svårt att arbeta med. För det första var svarsfrekvensen i vissa fall rätt låg, särskilt när deltagarna förväntades svara på liknande enkät flera gånger. För det andra var svaren ofta korta. Svar på frågan om stämningen kunde vara: "Bra", "Bra stämning", "Mycket god" eller "Väldig trevligt". Medan detta tydligt säger något om gruppen så var det svårt att komma till en djupare förståelse av hur digitalt förmedlade samtal fungerar eller hur vi kunde förbättra dem.

Vi bestämde därför att komplettera enkätmaterialiet med intervjuer där vi bjöd deltagare att reflektera kring sina erfarenheter av gruppen tillsammans med oss. Intervjuerna genomfördes i tre grupper. Vi kompletterade materialet med deltagande observationer, det vill säga, jag deltog i gruppernas träffar för att bättre förstå gruppen och för att kunna bidra med mina tankar kring hur samtalet kunde bli ännu bättre.

Mot denna bakgrund bestämde vi att inte använda enkäter för vårens grupper utan att snarare utöka observationsmaterialiet. Vi bjöd dessutom in alla deltagare till ett utvärderingssamtal efter avslutad grupp. Under våren deltog jag i nästan alla gruppträffar. Jag blev alltså mer och mer aktiv i mitt deltagande i grupperna ju längre projektet varade. Vårens grupper ledde jag tillsammans med samtalsledaren från församlingen. På detta sätt blev projektet för min del alltmer kopplat till ett aktivt görande i stället för ett passivt iakttagande.

Kapitlet bygger på fem grupper med totalt 27 träffar av vilka jag observerade 20 träffar, 22 planerings- och utvärderingsträffar mellan ledarna och mig, fyra intervjuer, fyra deltagarenkäter med 17 svar totalt och sju ledarenkäter med elva svar totalt, två utvärderingssamtal med totalt 13 deltagare plus två workshoppar med alla samtalsledare.

¹⁴⁹ Townsend 2013, s. 12–16.

DIGITALT FÖRMEDLADE SAMTALSGRUPPER FÖR VUXNA

Innan jag redogör för några av våra resultat är det viktigt att stanna upp och reflektera kort kring begrepps användning. Jag använder begreppet ”digitalt förmedlade samtal” eller kortare varianter av det såsom ”digitala samtal” för att beskriva samtal mellan personer som ansluter till ett gemensamt samtalsrum via en videokonferensmjukvara som Zoom, Microsoft Teams, Google Hangouts, eller Facebook Messenger. Anslutningen sker genom dator, läsplatta eller mobiltelefon. Tillträde till dessa digitala rum är i regel begränsat så att en videokonferens mer liknar ett samtal i ett vanligt rum än till exempel samtal som förs inom kommentarsfältet på Facebook eller YouTube. Det är därmed en viss typ av digitala rum som studeras här.

Som sagt förmedlades våra samtal genom digitala medier som Microsoft Teams och Zoom. Samtidigt vill jag med begreppet ”digitalt förmedlade samtal” poängtera att alla samtal är förmedlade. Samtalen som sker i ett fysiskt rum är förmedlade genom just det fysiska rummet. Det nya är således inte förmedlingen i sig utan det medium genom vilket förmedlingen sker.¹⁵⁰ Begreppet försöker därmed både fånga in likheter och skillnader mellan *digitalt* förmedlade samtal och *fysiskt* förmedlade samtal.

I inledningskapitlet framgår att det *digitala* saknar en bra motsats och det florerar en mängd olika begrepp för att ringa in och beskriva vad det innebär att vara kyrka i digitala rum. Theresa Berger använder begreppet ”tegel-och-murbruk” för att beskriva kyrkliga rum som är byggda av just tegel och murbruk till skillnad från digitala sådana.¹⁵¹ Berger påminner oss om att digitala samtal också alltid är fysiska: det är fysiska människor som deltar, som sitter i fysiska rum och samtalar med hjälp av fysiska ting (datorer, läsplattor, mobiltelefoner).¹⁵² Att sätta det digitala mot det fysiska riskerar att dölja denna fysiska sida av digitala samtal, vilket inte är min mening.

Samtidigt är alla motsatspar problematiska. Formuleringen ”tegel-och-murbruk” kommer inte undan problemet eftersom huset jag sitter i är byggt av tegel och murbruk även om jag ansluter till ett digitalt rum via datorn. Andra har försökt att lösa problemet genom att sätta det digitala i motsatts till det lokala. Här pratar man om digitala och lokala kyrkor.¹⁵³ Att ställa det digitala mot det lokala gör det dock svårt att skilja mellan digitala samtal som kopplar ihop människor inom en lokalt avgränsad församling och samtal som kopplar ihop människor som sitter i olika delar av världen. Samtalen som skedde inom ramen för det här projektet har ofta varit lokala digitala samtal där deltagare sitter inom några kilometers avstånd från varandra.

Eftersom jag analyserar våra digitala samtalsgrupper utifrån ett lärandeperspektiv är det också viktigt att kort diskutera begreppet ”vuxen”. Inom didaktik har det blivit vanligt att skilja mellan undervisning av vuxna och barn. Skillnaden har införts begreppsmässigt: pedagogik avser undervisningen av barn och andragogik åsyftar undervisningen av vuxna. Enligt detta tankesätt skiljer sig vuxnas lärande från barnens och detta medför konsekvenser för hur man bör undervisa vuxna.¹⁵⁴ Jag menar att detta är ett värdefullt perspektiv och återkommer till andragogik längre fram.

Ändå håller jag med lärandeteoretiker Peter Jarvis när han problematiserar skillnaderna mellan barn och vuxna. För det första är det svårt att dra tydliga gränser mellan barn och vuxna. När blir man vuxen i hänseende till lärandet? Vid 15 års ålder? 18? Eller 22? För det andra är individuella skillnader mellan specifika barn och specifika vuxna ofta större än gruppskillnader. Till exempel menar förespråkare av andragogik att vuxna har en större mängd erfarenheter att tillta i en lärandesituation än barn. Jarvis menar dock att detta beror på den enskilda vuxnas och det enskilda barnets liv. För det tredje riskerar andragogiken att överdriva skillnaderna i hur barn och vuxna faktiskt lär sig, särskilt eftersom det finns få empiriska belägg för att inlärning faktiskt skiljer sig mellan dem. Jarvis menar därför att skillnaden mellan vuxna och barn bör förstås socialt i hur de relaterar till sina lärare snarare

¹⁵⁰ Lövheim & Hjarvard 2019.

¹⁵¹ Berger 2018, s. 20.

¹⁵² Ibid, s. 37–38.

¹⁵³ Campbell 2012; Campbell 2020a.

¹⁵⁴ Knowles et al. 2005, s. 61–69.

än psykologiskt.¹⁵⁵ Epitetet ”vuxen” är därmed inte normativt utan deskriptivt. De personer som ingick i samtalsgrupperna i denna undersökning var allesammans vuxna, i bemärkelsen att den yngste var 25 år gammal och merparten av deltagarna var mellan 35 och 75 år. Relationen deltagarna sinsemellan och mellan deltagarna och ledarna var därmed vuxenrelationer.

Detta betyder inte att något i våra resultat är förbehållet vuxna. Tvärtom kan mycket av det förhoppningsvis komma till användning i digitala samtalsgrupper med barn, unga och konfirmander. Forskningsprojektet hölls dock inom ramen för samtalsgrupper för vuxna och därför kommer jag att fokusera enbart på vuxna i fortsättningen.

Från form till innehåll

Tidigt i projektet var vi upptagna med att förstå formen. Fokuset hamnade på *digitalt* förmedlade samtal och frågorna kretsade kring för- och nackdelar med det digitala. Det dröjde dock inte länge tills jag kände att ett ensidigt fokus på det *digitala* inte var fruktbart, vi behövde lika mycket fokusera på *samtalet*. Fokusförskjutningen från det digitala till samtalet kan förstås genom religionssociologen Heidi Campbells olika strategier i hur kyrkor försökte bli digitala under covid-19-pandemin.

Campbell skiljer mellan tre olika strategier: överföring, översättning och omvandling. Överföring innebär att man gör samma sak online som man gör offline. Ett exempel är att livesända en vanlig fysisk gudstjänst. Översättningsstrategin handlar om att anpassa kyrkans aktiviteter till det digitala formatet. Här gäller det att hitta digitala format som motsvarar fysiska format. En förinspelad andakt som anpassar sig till det digitala formatet och samtidigt bibehåller den traditionella fysiska andaktens karaktär är ett exempel. Den tredje strategin innebär ett omtänkande. Omvandling handlar om att utifrån nya digitala förutsättningar skapa nya sätt att vara kyrka, som visserligen står i kontinuitet med kyrkans tradition men som också innebär innovation och vidareutveckling.¹⁵⁶

Campbells strategier avser i första hand digitalt förmedlade gudstjänster men de kan även belysa vad som hände i vårt arbete med digitala samtalsgrupper. Ett första steg var ett försök att överföra fysiska grupper till digitala medier. Fokuset hamnade på det *digitala* eftersom vi antog att samtalet skulle vara i stort sett detsamma. Ju mer vi försökte utforska det digitala rummet desto tydligare blev dock behovet av översättning och omvandling. Detta trots enskilda erfarenheter att en överföringsstrategi hade varit väldigt lyckad.¹⁵⁷ Digitala samtal framstod mer och mer som en storhet i sig som visst var relaterad till fysiska samtal men som inte behövde relatera till dem i varje aspekt. Därmed uppstod fokusförskjutningen från ett fokus på det *digitala* till en betoning på *samtalet*.

En lärdom från projektet är att det inte går att separera form och innehåll. Att fokusera enbart på det digitala räcker inte för att erbjuda digitalt förmedlade samtalsgrupper som kan fungera som fullvärdiga komplement till fysiska grupper. Form och innehåll hör ihop och allt arbete med digitalt förmedlade samtal måste inkludera båda leden, det digitala och samtalet. Att erbjuda digitala samtal som upplevs meningsfulla och givande beror i första hand på att samtalet i sig upplevs meningsfullt och givande och inte på att det känns meningsfullt att delta i något digitalt. Med andra ord, när vi tittade närmare på digitalt förmedlade samtal under våren 2022 väcktes frågan om samtalet. Vad karakteriserar ett bra samtal och vad är syftet med samtalen? Varför erbjuder vi samtal överhuvudtaget? Frågorna blev viktiga för att förstå hur vi skulle kunna utvärdera huruvida digitalt förmedlade samtal kan fungera som ett fullvärdigt komplement till fysiska samtal.

Ett lärandeperspektiv

Varför erbjuder kyrkan digitalt förmedlade samtalsgrupper? Det finns många svar. Vi diskuterade frågan på sista workshoppen och våra svar kan delas in i tre huvudsakliga argument. Det första argumentet är att kyrkan ska vara där människorna är. Eftersom allt fler männ-

¹⁵⁵ Jarvis 1987, s. 8–11.

¹⁵⁶ Campbell 2020b, s. 51–52.

¹⁵⁷ Gruppsamtal, Samtal om samtal 1.

iskor rör sig i digitala rum bör också kyrkan finnas i digitala rum, både för att nå ut till människor (mission) och för att dela livet (gudstjänst, diakoni, undervisning).¹⁵⁸ Ett annat argument är att kyrkan ska vara tillgänglig. Även detta argument bottnar i insikten att många människor rör sig i digitala rum. Utifrån ett tillgänglighetsperspektiv bör kyrkan vara på många olika platser för att kunna nås lätt av många olika människor. I det här perspektivet är digitala samtal ett komplement till fysiska samtalsgrupper snarare än ett alternativ. Ett tredje argument tar fasta på fördelarna med digitalt förmedlade samtal. De upplevs ofta som praktiska och tidseffektiva. Många upplever att det är lättare att hinna med en digital samtalsgrupp än att ta sig fysiskt till kyrkan. Att erbjuda digitalt förmedlade samtalsgrupper är ett sätt att handskas varsamt med kyrkans resurser och deltagarnas tid.

Svårigheten med dessa argument är att de inte ger tillräcklig vägledning för att erbjuda konkreta samtalsgrupper. Alla tre tankelinjer lägger fram argument till varför kyrkan bör ha digitala samtalsgrupper men kommer inte mycket längre i att fundera över hur grupperna ska struktureras, vad deras syfte är eller hur vi vet att vi har uppnått det. Med andra ord, för att lyckas med digitala samtal räcker det inte att möta människor, att vara tillgänglig eller att vara resurssmart. Det krävs något mer.

Detta blir också tydligt när man ser på de fem forskningsplaner som vi tog fram inför varje grupp. En fråga handlade om våra ambitioner och mål med gruppen. Frågan löd: "Vilka förhoppningar har ni för gruppen? Finns det några 'mål' ni vill uppnå?" När vi ser på svaren träder ett annat mönster fram. I en av *lectio divina*-grupperna konstaterade vi att:

En grundläggande förhoppning är att människor ska växa i sin tro. Gruppen ingår i arbetet med lärande och undervisning. Syftet är att bereda en plats för mötet med Gud. Genom bibeltexten ges tillfälle att lära sig om Gud och om vad det betyder att vara människa.¹⁵⁹

För bokcirkeln låg fokus först på gemenskap under pandemin: "Gruppen ger deltagarna ett sammanhang och en gemenskap under coronatiden och bryter därmed isolering och ensamhet".¹⁶⁰ Fast också i bokcirkeln tyckte vi att "en förhoppning är att samtalen bidrar till att upptäcka och lära sig något nytt om världen, samhället och sig själv." Samma perspektiv framträder i kyrkvärdsgruppen där "en ambition är att kyrkvårdar ska lära känna varandra och bygga gemenskap. Det innebär också att respektera varandras olikheter. En annan ambition är att kyrkvårdarna förstår och förkroppsligar betydelsen av att vara kyrkvård och att de känner en stolthet över detta."¹⁶¹

Dessa tre exempel visar tydligt att motivationen med specifika grupper inte uppehåller sig vid argument om möten, tillgänglighet och resurser utan att ledarna för samtalsgrupper i regel hoppas på att samtalet bidrar till förändring och lärande.

Att anlägga ett lärandeperspektiv på digitala samtalsgrupper gör det möjligt att både strukturera och utvärdera grupperna. Om målet är att deltagarna ska lära sig något bör gruppen vara utformad så att lärande blir både möjligt och sannolikt. Det handlar med andra ord om gruppens didaktiska upplägg eller frågan om undervisning.

För att närma mig frågan om lärande och undervisning lyfter jag fram tre tankelinjer: Paulo Freires kritiska pedagogik, Malcolm S. Knowles vuxenpedagogiska modell och Peter Jarvis teori om vuxnas lärande i sociala grupper.¹⁶² Det är värt att notera att alla tre fokuserar på lärande som något individuellt, och huvudsakligen kognitivt. Det betyder att jag förstår lärande här som vuxnas nyvunna reflektioner kring sig själva och sina liv.

Man kan dock förstå lärande på många olika sätt. Sociokulturella perspektiv på lärande lyfter fram betydelsen av socialisering och lärande genom handling.¹⁶³ I detta perspektiv lär

¹⁵⁸ Här kan man se tydliga kopplingar till delprojektet om andakter och förkunnelse i digitala rum. Se kapitel 5 och 6.

¹⁵⁹ Forskningsstrategi, Sundbyberg, *Lectio Divina*.

¹⁶⁰ Forskningsstrategi, Sundbyberg, Bokcirkel.

¹⁶¹ Forskningsstrategi, Enskede-Årsta, Kyrkvärdsgrupp.

¹⁶² Staffan Larsson introducerar begreppet didaktisk tankelinje. Med det menar han ett mer eller mindre sammanhållet sätt att se på och förstå vuxenutbildning, se Larsson 2013.

¹⁶³ Lave & Wenger 1991; Wenger 1998.

vi oss genom att delta i olika sammanhang. Även denna form av lärande sker i digitala samtalsgrupper. Det har exempelvis blivit tydligt att deltagare i en digital samtalsgrupp lär sig hur man samtalar om tro i en samtalsgrupp i Svenska kyrkan.¹⁶⁴ Detta lärande är inte explicit utan sker över tid genom att deltagare socialiseras in i en specifik gemenskap och förstår med tiden ”hur man gör”. Det har emellertid inte varit den mest framträdande typen av lärande i våra grupper. Jag väljer här de individuella och kognitiva teorierna inte för att de beskriver lärande mer korrekt än andra utan för att de har haft större bäring på vårt arbete.

LÄRARE, LEDARE OCH VUXNA ELEVER

Paulo Freires *De förtrycktas pedagogik* från 1968 är en klassiker inom vuxenpedagogik. Freire undersöker hur lärandet kan bidra till politisk och social befrielse för ”de förtryckta” som han arbetade med i Brasilien på 1960-talet. Freires pedagogik har nära samband med latinamerikansk befrielse-teologi. Det som är viktigt för digitalt förmedlade samtalsgrupper i Sverige under 2020-talet är dock inte så mycket Freires analys av förtrycket utan hans grundläggande synsätt på lärande och relationen mellan läraren och eleven.

Freire kritiserar en förståelse av lärande som han kallar för ”bankmodellen”. Enligt denna modell är kunskap något som överförs från en skicklig och kunnande lärare som äger en full kunskapsbank till en elev vars kunskapsbank är tämligen tom. Målet med lärande anses vara kunskap och förståelse och relationen mellan lärare och elev är starkt hierarkisk och uppdelad mellan den som vet och kan (läraren) och den som inte vet och inte kan (eleven). Freire är kritisk till denna syn på kunskap eftersom den cementerar ett hierarkiskt system.¹⁶⁵ Mot detta sätter Freire *de förtrycktas pedagogik* som syftar till att utveckla förmågan att kritiskt reflektera. Denna pedagogik har som mål att odla fram färdigheter och värderingsförmågor snarare än faktakunskap.

Detta har implikationer för lärandesituationen. Om lärarens mål är att hjälpa eleverna att utveckla sin förmåga till kritisk reflektion kan inte läraren säga hur det är. I stället blir läraren en medvandrare eller handledare. Läraren ses inte längre som den som vet och kan och eleven inte som den okunnige. Freire menar att vuxna elever kommer till en lärandesituation redan fyllda med relevant kunskap, betydelsefulla förmågor och viktiga färdigheter. Lärarens ansvar är inte att fylla tomma kärl utan att hjälpa eleven att använda sina färdigheter för att kunna förändra det egna livet.¹⁶⁶

Freires pedagogik är viktig för ett lärandeperspektiv på digitalt förmedlade samtal inom kyrkan på två sätt. För det första förtydligar Freire att lärande inte måste handla om kunskap och förståelse. Att anlägga ett lärandeperspektiv på samtalsgrupper innebär således inte att samtalsgrupper bör fungera som klassrumsundervisning i vilken eleverna lär sig faktakunskap. Självklart kan faktakunskap ha en plats i samtalsgrupper för vuxna men i de flesta grupper som har ingått i projektet har denna del av lärandet varit tämligen liten. För det andra tillhandahåller Freire hjälp för att tänka kring relationen mellan samtalsledaren och deltagarna.

I alla våra grupper har just ledarnas roll och betydelse lyfts fram som en viktig faktor för samtalet. Bilden har dock varit någorlunda tvetydlig. Å ena sidan uppskattar deltagare när ledaren deltar i gruppen på samma villkor som deltagarna själva. Ju mindre avståndet mellan ledaren och deltagarna är, desto bättre fungerar samtalet och desto mer verkar deltagarna ha behållning av det.¹⁶⁷ Vi har också sett att samtalet tenderar att stanna av när ledaren växlar från ett dialogiskt förhållningssätt till ett instruerande förhållningssätt.¹⁶⁸ Det sker ofta när ledaren känner att hen vill problematisera, komplettera eller korrigera något som sagts. Svårigheten är att ledarens föreläsande inpass ofta har större auktoritet än deltagarnas inlägg så att samtalslogiken bryts. Ibland kan det vara svårt att komma tillbaka till ett öppet samtal efter ett sådant inpass.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina, träff 4.

¹⁶⁵ Freire 2017, s. 45–51.

¹⁶⁶ Ibid, s. 52–58.

¹⁶⁷ Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

¹⁶⁸ Deltagande observation, Sundbyberg, Bokcirkel, träff 8.

¹⁶⁹ Detta betyder på inget sett att det är fel att problematisera, komplettera eller korrigera något. Tvärtom är det ofta viktigt att detta sker. Poängen är helt enkelt att dessa former av inlägg påverkar relationen mellan ledaren och deltagarna och därmed också samtalet. Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina, träff 5.

Samtidigt har det blivit tydligt att deltagare i digitalt förmedlade samtal uppskattar tydliga strukturer. Dessa strukturer måste i regel sättas av gruppens ledare. I och med detta etableras en skillnad mellan deltagarna och ledaren där ledaren är den som i sista hand bestämmer.¹⁷⁰ Just i detta verkar dock deltagare uppskatta en maktobalans. Jag återkommer till frågan om tydliga strukturer längre fram.

Sammanfattningsvis hjälper Freire oss att förstå att frågan om lärande och undervisning i digitala samtalsgrupper inte behöver handla om inläring av faktakunskap eller tydliga undervisningsinslag. Tvärtom poängterar Freire vikten av en jämlik relation mellan ledarna och deltagarna. I denna lärandesituation lär sig alla samtidigt och alla bidrar till den gemensamma undervisningen. Lärandet i digitala samtalsgrupper som följer denna modell bygger på en kritisk reflektion kring livet och tro. Detta underlättas om ledaren deltar på samma villkor som andra deltagare i så stor utsträckning som möjligt.

Lärande i digitala samtal

Även om de i viss mån skiljer sig åt är fysiskt och digitalt förmedlade samtal inte väsensskilda. Tvärtom är de väldigt lika. Videosamtalsprogram som Zoom, Microsoft Teams, Google Hangouts eller Facebook Messenger gör det möjligt för personer som sitter på olika platser att se och höra varandra i realtid på liknande sätt som man hade gjort om man hade träffats på samma fysiska plats.

När vi började under våren 2020 rådde en stark uppfattning att digitala och fysiska samtal skiljer sig från varandra. I våra samtal om digitala samtal i början av projektet blev det dock tydligt att många föreställningar om det digitala handlade mer om personers inställning gentemot det digitala än faktiska skillnader. Det var vanligt att personer ansåg att det digitala var mindre "på riktigt", att "det äkta" är att ses fysiskt och att det digitala kunde vara en hyfsad ersättning under en tid men att det alltid är att föredra att ses "ansikte mot ansikte".¹⁷¹ Poängen är att de förmenta skillnaderna mellan fysiska och digitala samtal ofta bottnar i andra uppfattningar, en förståelse av vad det innebär att vara kyrka, vad det betyder att vara människa eller vad det är att möta någon. Det handlar således om en fråga om inställning snarare än om faktiska skillnader mellan fysiska och digitala samtal.

¹⁷⁰ Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

¹⁷¹ Gruppsamtal, Reflekterande samtal, Sundbyberg; Gruppsamtal, Reflekterande samtal, Enskede-Årsta; Gruppsamtal, Reflekterande samtal, Farsta.

Under tiden vi arbetade med projektet ändrades synen på digitalt förmedlade samtal. Digitala samtal ses inte längre som en ersättning av fysiska samtal utan snarare som ett komplement. Detta är i första hand en konsekvens av avvecklingen av pandemirestriktionerna. I skrivandets stund finns det inga restriktioner kvar så digitala samtal behöver inte längre ersätta några fysiska samtal utan kan faktiskt erbjuda ett komplement eller alternativ.¹⁷² Det medför också att deltagarna i digitala samtal medvetet söker sig till digitala samtalsgrupper snarare än att de inte har något val. Den ändrade synen på digitalt förmedlade samtal kan således böttna i att det är enbart personer som uppskattar digitala samtal som arbetar med och söker sig till sådana grupper. Samtidigt kan vi helt enkelt ha vant oss vid det digitala formatet och därmed acceptera det mer än vi gjorde under våren 2020.

Under projektet har jag dock inte enbart märkt en tendens att överbetona skillnaderna mellan fysiska och digitala samtal utan också att överbetona likheterna. Ofta antar vi att digitala samtal fungerar på precis samma sätt som fysiska. Digitala samtal upplevs ibland som ”inte tillräcklig annorlunda”. Svårigheten uppstår när det är så mycket i digitala samtal som känns förtroget att vi missar att reflektera kring det som är annorlunda. Ett typiskt exempel som återkom flera gånger under projektets gång är att en ledare ville använda sig av psalmboken och bad deltagarna att ta fram den. Men alla hade inte en psalmbok hemma. Och det vet självklart alla som leder digitala samtalsgrupper.¹⁷³ Problemet är således inte kunskapen om spridningen av psalmboken utan att vi inte tänker igenom hela planeringen. Vi antar att situationerna är lika och missar att uppmärksamma på förhand hur de skiljer sig åt.

Poängen är att varken överdriva skillnaderna eller likheterna mellan fysiska och digitala samtal. Det är därför viktigt att förstå på precis vilka sätt digitala samtal faktiskt skiljer sig från fysiska samtal. I det följande beskriver jag fyra skillnader vi har uppmärksammat i vårt arbete och beskriver hur vi har försökt handskas med dem.

DIGITALA SAMTAL ÄR (FÖR) TILLGÄNGLIGA

Ett argument för digitalt förmedlade samtalsgrupper har varit tillgängligheten. Digitala samtal kräver i regel inte att deltagare förflyttar sig fysiskt. Digitala samtal är därmed mer tillgängliga för alla som har svårt att röra på sig eller att lämna hemmet en längre tid. Det kan vara personer med funktionsvariationer, rörelsehindrade personer, äldre eller personer som vårdar sjuka familjemedlemmar. Digitala samtal är också tidseffektiva eftersom deltagare inte behöver åka någonstans. Det ökar tillgängligheten för personer som har lite tid. Det är framför allt tidsaspekten som våra deltagare har nämnt som en vinst när det gäller tillgängligheten.¹⁷⁴

Deltagare i digitala grupper behåller vidare ett visst mått av kontroll över situationen. Eftersom man kan stanna hemma är det lättare att delta i något nytt utan att man behöver utsätta sig för situationer där man känner sig fången eller tvungen. I många av våra grupper har vi träffat personer som sagt att de inte hade kommit till en fysisk grupp och att de uppskattar den digitala gruppen de har varit med i.¹⁷⁵

Samtidigt är digitala samtalsgrupper inte för alla. I alla våra grupper har vi sett att personer har hoppat av. Även om ett avhopp kan böttna i personens personliga omständigheter och inte alls måste vara relaterad till gruppen är det rimligt att anta att åtminstone vissa personer kände att digitala samtalsgrupper inte passade dem.¹⁷⁶ Att tillgängligheten inte är självklar visar sig också genom svårigheten med att rekrytera tillräckligt många deltagare så att gruppen ska kunna komma i gång.

Därutöver finns det personer som saknar de tekniska eller rumsliga förutsättningarna för att delta i digitala grupper. I regel krävs det tillgång till en dator, läsplatta eller mobiltelefon. Dessutom behöver man ha en plats där man kan sitta (relativt) ostört. Många personer har inte dessa förutsättningar. Till sist finns det också personer som behöver komma ut ur sina hem. Det kan vara befriande att ta sig till kyrkan för några timmar.¹⁷⁷

¹⁷² Jag skrev detta i juni 2022 och just nu känns det osannolikt att restriktioner återinförs.

¹⁷³ Deltagande observation, Sundbyberg, Lectio Divina, träff 3; Deltagande observation, Enskede-Årsta, Kyrkvårdsgruppen, träff 1; Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering.

¹⁷⁴ Intervju 1 och 2, Sundbyberg, Lectio Divina; Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

¹⁷⁵ Enkät, Sundbyberg, Bokcirkel; Enkät, Sundbyberg, Lectio Divina; Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering.

¹⁷⁶ Deltagande observation, Sundbyberg, Bokcirkel; Deltagande observation, Sundbyberg, Lectio Divina; Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina; Deltagande observation, Täby, Bibelstudiegrupp.

¹⁷⁷ Forskningsstrategi, Enskede-Årsta, Kyrkvårdsgruppen.

I våra grupper har vi alltså sett att digitala samtal är tillgängliga för vissa men inte för alla. Vi har dessutom sett tillgänglighetens baksida. När det är lätt att vara med är det också lätt att välja bort.¹⁷⁸ Det verkar som om tillgängligheten måste balanseras mot byggande av gemenskap. Ju mer tillgänglig en grupp är desto svårare är det att bygga gemenskap bland växlande deltagare. Jag återkommer till detta längre fram.

DIGITALA SAMTAL BYGGER PÅ GEMENSKAP

Enligt lärandeteoretiker Peter Jarvis lär vi oss alltid i gemenskap och allt lärande är socialt. Även när man lär sig något själv menar Jarvis att lärandet är socialt eftersom själva individen för Jarvis är en social varelse. Som människor existerar vi alltid som del av en sociokulturell miljö och denna internaliserar vi till så stor del att det sociala alltid är del av individen.¹⁷⁹ För Jarvis är därför en lärandesituation alltid social, vilket leder mig till vikten av gemenskap i digitalt förmedlade samtal.

I alla våra grupper har gemenskapen varit en central faktor för samtalets kvalitet. Mönstret vi har sett är att starka gemenskaper är kapabla att bära djupa samtal.¹⁸⁰ Förtroendet, tilliten och välviljan deltagarna emellan och mellan deltagarna och ledarna är helt avgörande. Därför är det viktigt att ledare för digitala samtalsgrupper planerar för hur de bygger gemenskap i sina grupper.

Återigen, detta skiljer sig inte nämnvärt från samtal i fysiska rum. Skillnaden är att gemenskapen i fysiska rum ofta formas genom inslag som ligger utanför själva träffen. Deltagare växlar ord med varandra när de kommer in eller tar sällskap på väg till bussen eller småpratar medan man dukar av borden. Skillnaden är alltså inte vikten av gemenskapen i sig utan att alla gemenskapsbyggande element måste vara del av den avsatta mötestiden.

Just när det gäller gemenskap och relationsbygge har vi sett en förändring under projektets gång. När vi började samtala om digitala grupper under våren 2021 upplevde många den digitala kommunikationen som utmanande. Videosamtalstjänsterna gör det inte möjligt att möta någons blick i samförstånd. Det går inte heller att vända sig till närmaste grannen för att starta ett samtal. Allt som sägs blir därmed offentligt. Våra erfarenheter då var att detta leder till att det är svårare att påbörja ett samtal. Gemenskapen som skulle kunna bära samtalet verkade inte infinna sig och våra fysiska strategier för att skapa gemenskap fallerade. Ansvaret för samtalet vilade således i stort på ledaren och det var vanligt att ledaren behövde moderera samtalet.¹⁸¹ Även om detta inte har förändrats helt och hållet ser vi nu också de positiva aspekterna av kommunikationen i digitalt förmedlade samtal.

När vi utvärderade grupperna som träffades under våren 2022 berättade en deltagare:

Om vi hade setts i kyrkan så hade jag satt mig i ett hörn och hoppats på att ingen ser mig. Här går det inte och det är ganska skönt faktiskt.¹⁸²

Andra deltagare har beskrivit kommunikationen i digitalt förmedlade samtalsgrupper som mer "demokratiskt" eftersom alla pratar med alla deltagare lika mycket. Upplevelsen är att det är mer sällsynt i digitala samtal att samtalet utspelar sig mellan enstaka personer eftersom talaren snarare adresserar hela gruppen än en enskild person.¹⁸³ Digitala samtal verkar således inkluderande samtidigt som de förutsätter gemenskap.

I våra grupper har vi sett att det hjälper att lägga ganska mycket tid på att deltagarna lär känna varandra, särskilt under de första träffarna med varje ny grupp. Eftersom deltagarna i digitala möten vanligtvis inte kommunicerar med varandra utanför mötena måste mer gemenskapsbyggande aktiviteter förläggas in i träffarna. En aspekt är att leda med gott exempel och att sätta rätt ton från början. Om ledarna upplevs som genuina och personliga

¹⁷⁸ Utvärdering, Sundbyberg, Lectio Divina.

¹⁷⁹ Jarvis 1987, s. 64–67.

¹⁸⁰ Utvärdering, Sundbyberg, Bokcirkel; Deltagande observation, Sundbyberg, Lectio Divina, träff 3; Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering; Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

¹⁸¹ Gruppsamtal, Samtal om samtal 1 och 2

¹⁸² Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering.

¹⁸³ Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

sätter detta en stämning för samtalet.¹⁸⁴ Ett annat sätt är att uppmuntra engagemang utanför gruppen. Här är det möjligt att skapa kommunikationskanaler där medlemmarna kan hålla kontakt. I en grupp tilldelade vi varje deltagare en person man skulle inkludera i sin förbön. Också detta ledde till att stärka gemenskapen.¹⁸⁵

Gruppens struktur spelar också roll för gemenskapsbyggandet. Vi har sett att små grupper med upp till fem eller sex deltagare riskerar att ha svårare med gemenskapen eftersom gruppen lätt blir skör. Det räcker med att några deltagare är frånvarande vid en träff för att skaka om gruppkänslan.¹⁸⁶ Å andra sidan är gemenskapen också svår att bygga i stora grupper. I grupper med tolv deltagare eller fler har vi upplevt att tiden ofta inte räcker till för att alla ska komma till tals vilket har haft en tydlig negativ inverkan på gemenskapen.¹⁸⁷

Många deltagare säger också att det är lättare att prioritera en samtalsgrupp som inte är löpande. Vetskapen om att det endast finns ett begränsat antal träffar gör det enklare för deltagare att prioritera dem. När en grupp är fortlöpande finns det alltid en ”nästa gång” och det gör det mindre viktigt att hinna just ”denna gång”. Att ha en grupp som träffas ett antal gånger och sedan pausa ökar således engagemanget i gruppen och därmed också gemenskapen.¹⁸⁸

Slutligen är det viktigt att uppmärksamma relationen mellan gemenskap och tillgänglighet. Utifrån våra erfarenheter står dessa två ibland i tydlig motsats till varandra. Ju mer tillgänglig en grupp är, desto svårare är det att bygga täta gemenskaper, eftersom ökad tillgänglighet leder till ett mer växlande deltagande och mindre stabila grupper.

Frågan om balansen mellan tillgänglighet och gemenskap väcker därmed frågan när det är värt att begränsa deltagandet i digitala samtal. I våra grupper har vi sett att enstaka deltagare väljer att ansluta till möten medan de promenerar, äter eller kör bil. Ofta är de enbart halvt med i samtalet. Kameran har en tendens att sättas på och stängas av och dessa deltagare verkar ofta missa delar av samtalet. Att delta på detta sätt kan upplevas distraherande av andra deltagare.¹⁸⁹ Här måste man hitta rätt balans mellan tillgänglighet och gemenskap. Utifrån grupperna jag har följt i projektet skulle jag rekommendera att begränsa tillgängligheten för gemenskapens skull. Detta innebär både att säga nej till deltagare som inte kan delta fullt ut och till personer som vill ansluta till gruppen efter den har etablerats. Även om det kan vara svårt att säga nej tror jag att gemenskapen och samtalet blir så mycket bättre om vi värnar gemenskapen.

DIGITALA SAMTAL SKER MITT I LIVET

En tydlig skillnad mellan digitala och fysiska samtal är att digitala samtal sker mitt i livet på ett helt annat sätt än fysiska samtal. Anekdoten som inleder kapitlet försöker fånga in denna skillnad. Eftersom man kan koppla upp sig på några få sekunder finns det inga start- eller landningsbanor. Som en deltagare uttryckte det, ”vi saknar vägen till och vägen från kyrkan”.¹⁹⁰ Digitala samtal gör det också möjligt att gå in i och ut ur olika samtal utan någon tid däremellan. Då förlorar vi ställtiden, den tid vi kan använda för att förstå vad vi var med om och vad som kommer härnäst.¹⁹¹

Samma mönster framträder också i fysiska möten och med fysiska grupper. Jag menar dock att kassen blir mer tvära i digitala rum än i fysiska rum där den fysiska förflyttningen tar en viss tid. Ytterligare en skillnad är att det i fysiska rum ofta är några deltagare (oftast ledaren) som saknar ”vägen till kyrkan” eftersom ledaren redan är på plats. I digitala samtal blir dock ofta alla deltagare abrupt inslängda i ett nytt rum.

Anekdoten i början av kapitlet visar också vikten av att inkludera ett intro och ett outro i den vanliga mötestiden. Enligt vår erfarenhet kommer de flesta deltagare kort innan mötet och lämnar direkt efter den utsatta tiden.¹⁹² Ett sätt vi har lärt oss att hantera detta på är att

¹⁸⁴ Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering.

¹⁸⁵ Avstämning 3, Täby, Bibelstudiegrupp.

¹⁸⁶ Deltagande observation, Sundbyberg, Lectio Divina, träff 3; Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina, träff 6.

¹⁸⁷ Deltagande observation, Täby, Bibelstudiegrupp, träff 1 och 2.

¹⁸⁸ Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

¹⁸⁹ Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering; Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

¹⁹⁰ Intervju 1 Sundbyberg, Lectio Divina.

¹⁹¹ Gruppsamtal, Reflekerande samtal, Järfälla.

¹⁹² Deltagande observation, Sundbyberg, Bokcirkel; Deltagande observation, Sundbyberg, Lectio Divina; Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina; Deltagande observation, Täby, Bibelstudiegrupp.

inkludera ställtid i samtalsgruppen. I början av samtalet bör deltagarna få en chans att landa i situationen och att ställa in sig på det som ligger framför dem. Slutet av samtalet kan likaså innehålla ett moment som bygger en bro ut ur samtalet, en stund för att reflektera kring det man har varit med om innan man fortsätter sin dag. Behovet av att inkorporera ställtid beror så klart på vilka deltagare gruppen har och vilken tid gruppen träffas. Generellt har vi sett att ju mer upptagna deltagarna är desto viktigare är det att inkludera ställtid.¹⁹³

Ett annat sätt på vilket digitala samtal äger rum mitt i livet är att livet pågår på ett annat sätt under digitala samtal än under fysiska samtal. Som en deltagare berättade:

Jag sitter här och är med men jag vet ju att om en halv timme ringer ICA på dörren och då måste jag ta emot kassan för det var enda tiden som fanns. Jag är ju på flera ... jag är inte riktigt här och nu, inte hundra procent. Rummet man sitter i påverkar en. När man sitter hemma är det många saker att tänka på: tvätten och maten och så. Det är annorlunda när jag sitter i kyrkan.¹⁹⁴

Frågan om närvaro är viktig ur ett lärandeperspektiv. Peter Jarvis har vidareutvecklat David Kolbs tankar kring erfarenhetsbaserat lärande. Enligt Kolb sker lärandet i ett växelspel mellan erfarenhet och reflektion.¹⁹⁵ Jarvis instämmer med Kolb att lärandet är baserat på erfarenheten. Han skiljer sig dock från Kolb i hur han förstår vuxnas lärandeprocess. För Jarvis är lärandet mer komplext än att röra sig mellan erfarenhet och reflektion. När det gäller kritisk reflektion består lärande av fler kognitiva processer: en person gör erfarenheter i en situation tillsammans med andra, hen resonerar och reflekterar över dem, hen utvärderar sitt tänkande, lägger det som blev betydelsefullt på minnet och blir därmed en förändrad person med fler erfarenheter.¹⁹⁶ Ett annat sätt på vilket Jarvis vidareutvecklat Kolb är hans insisterande att inte alla situationer och erfarenheter leder till lärande. Tvärtom är det vanligt att lämna en situation utan att man har lärt sig något. Det händer framför allt i situationer där det saknas en "udd". Ett exempel är situationer som löper helt enligt sociala konventioner utan att de kräver reflektion. Att köpa en kopp kaffe blir sällan till en lärandesituation om det inte är så att någon "udd" visar sig i situationen. Icke-lärande händer också när personer är för upptagna för att tillvarata en möjlig lärandesituation eller för att personer medvetet väljer att inte lära sig.¹⁹⁷

Jarvis lärandeteori belyser vikten av start- och landningsbanor. Lärande i digitala samtalsgrupper kan förbättras genom att inkludera ett intro och ett outro. Introt syftar både till att skapa en situation som gynnar lärande i allmänhet och att ge alla deltagarna bästa möjliga chans att tillvarata lärandesituationen. För att skapa sociala situationer som främjar lärandet bör introt aktivera deltagarna och ge dem möjlighet att ta plats i rummet. Vanliga övningar som att gå en runda där alla berättar kort hur de mår har visat sig fungera väl.¹⁹⁸ I ett intro bör deltagarna också få möjlighet att skapa ett utrymme i sig själva för lärandet. Det kan ske genom exempelvis avslappningsövningar. En annan möjlighet att bereda för lärandet är att be deltagarna att reflektera kring sin aktuella situation om det är specifika frågor och funderingar de bär med sig.¹⁹⁹ För att öka deltagarnas förmåga att vara närvarande kan man be dem att fundera på tiden som ligger framför dem och se om det är något de måste göra under tiden. Att förbereda sig mentalt på detta sätt kan hjälpa personer att lägga vissa funderingar åt sidan för en stund.²⁰⁰

Outrot är motstycket och bör ge deltagarna en chans att landa efter samtalet och att gå igenom några av processerna för lärandet, att resonera och reflektera över erfarenheten, att utvärdera tänkandet och att lägga det betydelsefulla på minnet. En möjlig fråga för detta är vad man bär med sig från samtalet eller att fundera över hur man skulle sammanfatta samta-

¹⁹³ Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering; Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

¹⁹⁴ Gruppsamtal, Samtal om samtal 1.

¹⁹⁵ Kolb 2015, s. 48–55.

¹⁹⁶ Jarvis 1987, s. 33–34, 170–172.

¹⁹⁷ Jarvis 1987, s. 28–31, 133–146.

¹⁹⁸ Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina; Deltagande observation, Täby, Bibelstudiegrupp.

¹⁹⁹ Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina, träff 2 och 6.

²⁰⁰ Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, Utvärdering; Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

lets viktigaste punkter. Deltagarna behöver inte dela detta med varandra. Det kan vara ett sätt att avrunda samtalet i stället för att fortsätta det.

DIGITALA SAMTAL INNEBÄR MINDRE KONTROLL ÖVER RUMMET

En annan skillnad mellan fysiska och digitala samtal är kontrollen över rummet. I fysiska samtal har samtalsledaren vanligtvis kontroll över rummet. Det är samtalsledaren som står som värd och som har möjlighet att påverka samtalet genom att skapa en viss atmosfär i rummet genom placering av stolar och bord, ljussättning, dukning och så vidare. När det gäller digitala samtal har ledaren nästan ingen kontroll över rummen där deltagarna sitter.

Det är möjligt att påverka rummen till en viss del genom att skicka ljus eller fika till deltagarna. I en samtalsgrupp skickade vi ett ljus och en inplastad bön till alla deltagare. I början av varje träff bad vi bönen och tände våra ljus. Deltagarna berättade sedan att detta var mycket uppskattat.²⁰¹ På detta sätt kunde vi till en viss grad påverka stämningen i rummen där deltagarna satt. Det handlar dock om små ingrepp i stora rum som visserligen har betydelse men som inte förmår kontrollera rummet helt och hållet.²⁰² Ljusen spelade roll men förmådde inte att ändra stämningen i rummen i någon större grad eftersom de konkurrerade med alla andra föremål och ting som fanns i rummen där deltagarna satt. Detta gör att samtalsledaren har färre verktyg för att skapa en viss stämning i digitalt förmedlade samtal.

Också rummet i sig spelar roll och genom videosamtalstjänsterna blir rummet en del av kommunikationen. Var man sitter och framför allt vad man har bakom sig när man deltar i digitala grupper bidrar till atmosfären. Genom val av plats från vilken man ansluter till digitala möten kan man antingen förminska eller förstora skillnaden mellan olika deltagare. Om till exempel alla deltagare verkar sitta hemma och ledaren sitter i kyrkorummet accentueras skillnaden mellan deltagarna och samtalsledaren. Det handlar inte om att samtalsledaren också måste sitta hemma utan om att hitta en miljö som liknar miljön där deltagarna befinner sig.²⁰³ Med tanke på Freires betoning av vikten av en jämbördig relation mellan ledare och deltagare är det generellt att föredra att välja miljöer som liknar deltagarnas.

Slutligen spelar avsaknad av rummet också en roll när det gäller en gemensam förståelse av vad som händer. I samtal som sker i fysiska rum har deltagare generellt tillgång till information om vad som händer. Om samtalsledaren går till ett skåp för att ta fram psalmböcker kan deltagarna iaktta och förstå vad som händer. Rummet tillhandahåller således information om skeenden utöver det som explicit adresseras i samtalet. Denna ”överskottsinformation” saknas i digitala samtal där deltagarna ser betydligt mindre av varandra. Därmed har deltagarna mindre kontroll över rummet. Tydligast blir detta i momentet när ledare bestämmer sig för att avsluta mötet och rummet helt enkelt försvinner. Avsaknaden av kontroll har varit ett återkommande tema i våra grupper.²⁰⁴

Malcolm S. Knowles idéer om vuxnas lärande kastar ljus över situationen. Knowles har fokuserat sina undersökningar på att förstå skillnaden mellan barn och vuxnas lärande. Modellen han förespråkar kallas för andragogik (från grekiskans *anēr*, *andr* man) för att skilja den från pedagogik (från grekiskans *paidagōgos*, som i sin tur kommer från *pais*, *paid* pojke + *agōgos* ledare). Knowles menar att vuxna skiljer sig från barn till den grad att också deras lärande skiljer sig. Detta medför att vuxna bör undervisas på ett annat sätt än barn.

Andragogik har diskuterats och kritiserats från olika håll. För det första verkar inte Knowles antaganden om vuxnas särart empiriskt validerade. För det andra är det oklart om Knowles överdriver skillnaden mellan vuxnas och barns lärande som diskuterats ovan.²⁰⁵ Vuxenutbildare har dock använt Knowles tankar med stor behållning.²⁰⁶ På samma sätt har det visat sig att andragogik kan kasta ljus över digitalt förmedlade samtalsgrupper för vuxna.²⁰⁷

²⁰¹ Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

²⁰² Deltagande observation, Täby, Bibelstudiegrupp, träff 3–6.

²⁰³ Enkät, Sundbyberg, Lectio Divina; Avstämning 1, Sundbyberg, Lectio Divina.

²⁰⁴ Intervju 1, Sundbyberg, Lectio Divina; Deltagande observation, Sundbyberg, Lectio Divina, träff 3; Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

²⁰⁵ Knowles et al. 2005, s. 1–3; Jarvis 1987, s. 9–11; Larsson 2013, s. 33–36.

²⁰⁶ Holton et al. 2001.

²⁰⁷ Syftet här är således inte att diskutera värdet med andragogik som lärandeteori utan att använda vissa av andragogikens principer för att förstå digitalt förmedlade samtalsgrupper.

Mer konkret baseras andragogik på sex antaganden: 1) Vuxna måste veta varför de behöver lära sig något innan de börjar lära sig det. 2) Vuxna har en självuppfattning om att vara ansvariga för sina egna beslut. Vuxna vill bli sedda av andra och behandlas av andra som kapabla till självstyrning. 3) Vuxna kommer in i en lärandesituation med både fler erfarenheter och en annan kvalitet av erfarenheter än barn. 4) Vuxna blir redo att lära sig när de upplever ett verkligt behov. 5) Vuxnas lärande är livscentrerat snarare än ämnescentrerat. 6) Vuxnas motivation kommer mestadels inifrån.²⁰⁸

Av andragogikens sex antaganden är två särskilt relevanta för digitala samtal: vuxnas behov av att veta varför de behöver lära sig något och vuxnas självuppfattning. Båda kan i sin tur relateras till vuxnas behov av att ha kontroll över sin egen situation och lärande och just här har vi upplevt en svårighet med digitalt förmedlade samtal. Ett exempel från våra grupper relaterar till "förflyttningar". Som nämnts ovan kan man starta mötet före den utsatta tiden och spela musik. Det ger deltagare möjlighet att landa om de väljer att komma tidigt. I denna situation är det samtalsledaren som kontrollerar förflyttningen, det vill säga, det är samtalsledaren som bestämmer när musiken stängs av och samtalsrummet blir tillgängligt.

Utmaningen ligger i att deltagarna inte har kontroll över eller information om situationen. Om mötet inte börjar på utsatt tid blir kontrollförlusten snabbt tydlig. Delvis kan det förklaras med en generell irritation över förseningar. Många vuxna känner att deras tid är värdefull och uppskattar om deras tid respekteras. Vi har dock sett att deltagare uttrycker en känsla av oro och obehag utöver detta.²⁰⁹ Det handlar inte enbart om förseningen utan om att inte veta vad som händer. Om något avviker från planen i digitala möten har deltagarna ingen chans att veta vad som händer. När sångerna fortsätter och mötet inte börjar på utsatt tid vet deltagarna inte ens om samtalsledaren är kvar. Samma sak händer när man använder sig av breakoutrooms som inte stängs efter den i förväg fastställda tiden. Det uppstår både en kontrollförlust och ett ifrågasättande av situationen. Andragogiken förklarar känslorna av oro och obehag med en krock som uppstår i deltagarnas självuppfattning. Vuxna uppfattar sig i regel som kapabla och i kontroll. När denna känsla rubbas uppstår det känslomässiga reaktioner som försvårar lärandet.

För digitalt förmedlade samtal betyder detta att det är extra viktigt med tydliga ramar som stödjer samtalet och som hjälper deltagarna att veta vad som händer. En del av ramarna är helt enkelt de utsatta tiderna, vilka bör hållas med högsta noggrannhet. Andra delar är hur man bör göra när man inte kan delta, under vilka omständigheter man kan delta och regler som gäller för deltagandet. För en grupp satte vi upp följande ramar i förväg:

För att samtalet ska kunna vara så bra som möjligt kommer här några tankar kring deltagandet:

- Man är antingen med eller så är man inte det. Det går jättebra att hoppa över några träffar men det distraherar de andra om man är med och samtidigt inte med. Om du behöver köra bil eller städa under tiden så är det kanske bättre att hoppa över den gången.
- Ha gärna kameran på under hela mötet. Det ger trygghet att kunna se varandra.
- Hitta gärna ett ställe där du kan sitta hyfsat ostört om det går. Använd hörlurar om du sitter i ett rum tillsammans med andra människor så att samtalet inte hörs av andra som inte är med i samtalet.²¹⁰

Under första träffen diskuterade vi reglerna och kom överens. Ramarna visade sig inte alltid lätta att hålla men var allmänt uppskattade.²¹¹ Poängen är att dessa typer av regler skapar en känsla av kontroll och att det är viktigt för vuxna att känna att de kan kontrollera sin egen situation och lärandet.

Samma princip träder i kraft om deltagarna inte förstår vad som händer eller varför något händer. Eftersom vuxna vill veta varför de behöver lära sig något reagerar många med tvekan

²⁰⁸ Knowles et al. 2005, s. 64–68.

²⁰⁹ Intervju 2, Sundbyberg, Lectio Divina; Gruppsamtal, Nacka, Lectio Divina, utvärdering; Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

²¹⁰ Information skickad till deltagare före gruppstart, Täby, Bibelstudiegrupp.

²¹¹ Gruppsamtal, Täby, Bibelstudiegrupp, Utvärdering.

och skepsis på situationer de inte förstår.²¹² I våra grupper har vi sett att vuxna lättare kan vara närvarande i samtalet om de förstår vad som händer. Om man förklarar för vuxna varför man har en avslappningsövning i början av en samtalsgrupp slipper de fundera över det under övningen och kan koncentrera sig på själva övningen. Självklart måste man inte förklara samma sak för samma deltagare varje gång men som regel har det visat sig att vuxna deltagare uppskattar att inte enbart veta vad som händer utan också varför.²¹³

Andragogiken kompletterar här Freires perspektiv på den jämbördiga relationen mellan ledaren och deltagarna. Medan det är viktigt att ledaren deltar på samma villkor som övriga deltagare är det också viktigt att sätta tydliga ramar och en tydlig struktur för samtalet. I detta är inte ledaren en jämlike utan den som strukturerar och genom detta skapar ett rum för samtal. Dessa två perspektiv kompletterar således varandra och svårigheten för samtalsledaren är att hitta den rätta balansen.

Sammanfattning

I delprojektet om samtal i digitala rum har vi arbetat med fem digitalt förmedlade samtalsgrupper för vuxna. Vi har frågat oss hur vi kan samtala digitalt på ett sätt som bidrar till ökad interaktivitet, delaktighet och relationsbygge och huruvida digitala samtal kan fungera som ett fullvärdigt alternativ till fysiska samtal, och om så, för vem och under vilka omständigheter? Den här sammanfattningen försöker dra ihop trådarna till ett svar.

I delprojektet har vi först lärt oss att form och innehåll hänger ihop. Det är i praktiken omöjligt att förbättra den digitala formen för samtal utan att också jobba med själva samtalet. Vi har sett att ett lärandeperspektiv på digitala samtal möjliggör en utvärdering av samtalen så att de kan bli bättre. Frågan som ledare för digitala samtalsgrupper bör ställa sig är därför vad de hoppas på att deltagare ska ta med sig från gruppen.

Av Paulo Freire har vi lärt oss att ett lärandeperspektiv inte behöver betyda att fokuset hamnar på kunskapsinläring utan att det tvärtom är viktigt att tillsammans kunna reflektera kring livet och tron. Freire poängterar vidare att samtalet blir bättre om relationen mellan deltagare och samtalsledare är jämlik så att alla bidrar till ett gemensamt lärande.

Under året har vi också stött på två förhållningssätt till digitala samtal som inte ledde framåt. Ibland har man överdrivit skillnaderna mellan digitala och fysiska samtal, ofta på grund av inställningsfrågor till det digitala i stort. Vid andra tillfällen har det digitala inte uppfattats som tillräckligt annorlunda. Det medför problem när skillnaderna plötsligt visar sig. En lärdom från projektet är därmed att det är viktigt att fortsätta utvärdera på precis vilka sätt digitala och fysiska samtal skiljer sig åt så att vi kan fortsätta arbetet med att förbättra våra digitala samtalsgrupper.

I våra grupper har vi uppmärksammat fyra skillnader mellan fysiska och digitala samtal. För det första är digitala samtal för många mer tillgängliga än fysiska samtal, även om det inte är så för alla personer. För det andra och med hjälp av Peter Jarvis teori om socialt lärande har jag diskuterat betydelsen av gemenskapen. Digitala samtal är beroende av starka gemenskaper för att lärande ska ske och ledare av digitala samtalsgrupper bör därför fundera över hur de kan inkludera gemenskapsbyggande element i sina grupper. Jag har också problematiserat tillgängligheten i digitala samtalsgrupper, särskilt när den står i ett spänningsförhållande till gemenskapen.

För det tredje har vi sett hur digitala samtal sker mitt i livet. Det innebär att det är svårare för deltagare att vara närvarande under samtalet och att uppleva samtalet som meningsfullt. För att möta denna utmaning har vi jobbat med att inkludera både start- och landningsbanor i själva mötet. Slutligen har vi noterat att avsaknaden av det fysiska rummet leder till en brist på information och en känsla av kontrollförlust. Med hjälp av andragogiken har detta förståtts som ett hinder för vuxnas lärande. Detsamma gäller när vuxna inte förstår varför något händer. För att bemöta detta har vi arbetat med att sätta tydliga ramar och att hålla oss till överenskommelser liksom att förklara varför vi gör vad vi gör i varje steg. Detta perspektiv betonar ledarens ansvar att sätta en struktur som öppnar ett rum där samtalet kan ske.

²¹² Intervju 2, Sundbyberg, Lectio Divina; Deltagande observation, Sundbyberg, Lectio Divina, träff 3.

²¹³ Deltagande observation, Nacka, Lectio Divina; Deltagande observation, Täby, Bibelstudiegrupp.

Under projektets gång har vi inte främst diskuterat i termerna av ökad interaktivitet, delaktighet och relationsbygge. Det har dock blivit tydligt i våra grupper att interaktivitet, delaktighet och relationsbygge ligger nära vikten av gemenskapen. En stark gemenskap kan bära djupa samtal om Bibeln, livet och tron. Vi har också sett hur interaktivitet ökar genom tydliga ramar, hur delaktighet stärks genom en känsla av kontroll och hur relationsbygge är en central del av den gemenskap som digitala samtalsgrupper vilar på.

På den sista workshoppen diskuterade vi våra resultat. Vår sammantagna bedömning är att digitalt förmedlade samtalsgrupper kan vara ett fullvärdigt komplement till fysiska grupper. Mer än så, digitala samtalsgrupper erbjuder idag ett fullvärdigt alternativ. Detta alternativ passar inte alla och det finns många personer som inte har utbyte av digitala samtalsgrupper. Det kan vara personer som behöver lämna hemmet, personer som saknar tekniska eller rumsliga förutsättningar eller personer som saknar teknikvana. Vi har dock även sett att det finns många som har utbyte av digitala samtalsgrupper och som har uppskattat dem under året. Mer än så, det är många som säger att de inte skulle ha deltagit i gruppen om den hade varit fysisk.

Jag menar därmed att det inte finns något alternativ för Svenska kyrkan idag. Vi behöver digitala samtalsgrupper – inte för att möta människor eller för att öka tillgängligheten eller för att vara resurssmarta – utan för att det är ett viktigt sätt för människor att träffas och reflektera gemensamt över livet och tron.

Foto: Magnus Aronson

9. Intervju: Överraskande bra med digitala bokcirklar

Björn Ericsson

I maj 2021 startade diakonen Andrea (pseudonym) i Sundbyberg sin första digitala bokcirkel tillsammans med en bibliotekarie. Gruppen träffades varje torsdagskväll mellan klockan 19 och 20 i en månad. Sedan dessa har de haft ytterligare fem bokcirklar samma tid via Zoom.

Deltagare från hela Sverige

Den första gruppen läste Dina händer var fulla av liv av Suad Ali och Andrea lade ner mycket tid på att marknadsföra bokcirkeln via sociala kanaler som Facebook och Instagram.

– Jag annonserade en del och spred information via grupper som ”Vi som älskar att läsa”. Vi har haft deltagare från hela Sverige och nått både äldre och yngre, vilket är rätt fantastiskt. Men tyvärr bara en man, berättar Andrea, som inte hade någon tidigare erfarenhet av att leda bokcirklar.

– Jag vet egentligen inte hur jag fick idén, men hade väl en känsla av att pandemin gjort att människor hade ett allt större behov av att mötas. Så varför inte prova en digital bokcirkel?

Mindre samtalsgrupper

Bokcirkelarna hålls via Zoom och tillsammans med bibliotekarien utvecklade Andrea en mötesform som fungerat bra. Grupperna har haft allt ifrån 6 till 13 deltagare, med ett åldersspann mellan 20 och 85 år och tekniken har fungerat för samtliga deltagare. Varje träff inleds med en gemensam incheckning, sedan delas gruppen i två samtalsgrupper. Andrea och bibliotekarien deltar i var sin grupp och inför varje träff har deltagarna även fått frågor att tänka kring under läsningen. Timmen avslutas med en gemensam avslutning.

– Vi har kunnat dela på de mest pratsamma och det har blivit många viktiga existentiella samtal med utgångspunkt i den aktuella boken. Det är inte heller feelgood-böcker vi läst, utan det har handlat om svåra teman, som sorg, våld, utanförskap och olika typer av trauman. Vi har också varit tydliga med att det som sägs i gruppen stannar i gruppen, berättar Andrea.

Möten över generationsgränser

Varje bok har oftast ägnats fyra tillfällen och gruppen har sedan röstat vilken bok som ska läsas närmast. En del har fortsatt med nästa bok, men nya har kommit till vartefter och bara någon enstaka har deltagit i alla bokcirkelarna.

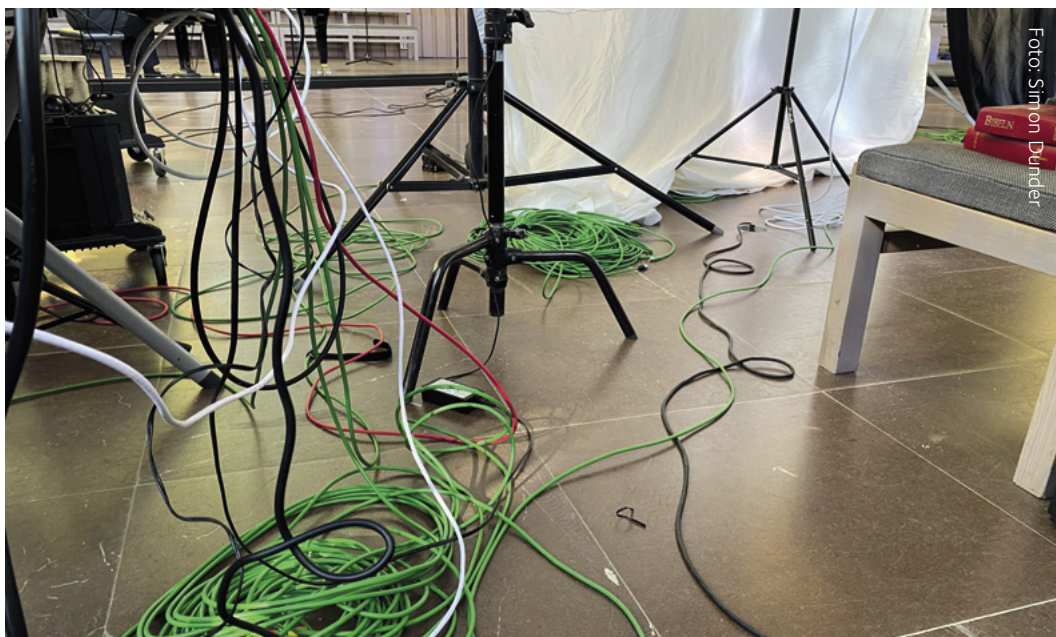
– Det har verkligen blivit fina nya möten och jättebra samtal över generationsgränserna. Det som försvinner är ju den mer sociala dimensionen med småsnack och kanske en fika efteråt. Men för en hel del tror jag att det passar att träffats hemifrån en timme i veckan och alla har verkligen bidragit.

Bokcirkelarna har även bidragit till att marknadsföra Svenska kyrkan, eftersom många av deltagarna inte hade någon annan kontakt med kyrkan.

– Nu har jag fått mejl från deltagare som besökt andra församlingsverksamheter och det är ju roligt att vi på detta sätt kan nå nya målgrupper, säger Andrea.

Köpt och distribuerat böcker till deltagarna

Sundbybergs församling har köpt in pocketböcker som kunnat hämtas i församlingen eller skickats med post till dem som bor längre bort. I augusti 2022 räknar man med att starta en ny grupp.

10. Aktionsforskning i praktiken – ett samtal om teologiskt lärande

Simon Hallonsten, Jonas Idestrom och Anna (pseudonym)

Projektet som redovisas i den här rapporten har använt aktionsforskning som en ansats för att studera vad det innebär att vara kyrka i digitala rum. Syftet har varit att skapa ny kunskap och samtidigt bidra till lärande och förändring. I det här kapitlet fokuserar vi på själva aktionsforskningsprocessen och det lärande som den har bidragit till. Inom aktionsforskning har det blivit vanligt att koppla ihop forskning och lärande.²¹⁴ Tanken är att vi genom strukturerad reflektion kring vårt handlande lär oss både hur vi ska gå tillväga och hur vi kan förstå det vi sysslar med. Lärande omfattar således både en reflekterande och en handlande del.²¹⁵

Lärandet i ett aktionsforskningsprojekt sker på tre olika nivåer.²¹⁶ För det första är lärande personligt eftersom deltagande i ett aktionsforskningsprojekt är formativt för personen som deltar. Genom att delta i ett aktionsforskningsprojekt gör vi erfarenheter som formar oss som människor.²¹⁷ Några kan tydligt beskriva insikter som de tar med sig från ett projekt medan det för andra är mer subtielt. Oavsett i vilken grad enskilda personer formas bygger aktionsforskning på tanken att något händer i oss när vi börjar reflektera kring vårt agerande i världen.²¹⁸

Lärandet i ett aktionsforskningsprojekt sker samtidigt tillsammans med andra personer. Vi lär oss tillsammans och påverkar varandra i vårt lärande.²¹⁹ Den andra nivån för lärande är därmed gruppnivån.²²⁰ Denna nivå relaterar till och bygger på det personliga lärandet men behöver inte vara identiskt med det. För att ge ett exempel, en församlingsgrupp kan lära sig hur man spelar in digitala andakter medan någon medlem i gruppen kanske har lärt sig att

²¹⁴ Brydon-Miller et al. 2003, s. 16–19.

²¹⁵ Eikeland 2021, s. 34–38.

²¹⁶ Reason & Torbert 2001, s. 16–20.

²¹⁷ Aktionsforskning bygger på erfarenhetsbaserat lärande. Se likheterna mellan erfarenhetsbaserat lärande och den grundläggande cirkeln i aktionsforskningen, Kolb 2015; Townsend 2013.

²¹⁸ David Coghlan har pekat på likheterna mellan aktionsforskning och ignatiansk spiritualitet. Inom båda strömningarna anser man att något händer i människan genom att man riktar uppmärksamhet på det sätt vi är i världen. Coghlan 2005, s. 95.

²¹⁹ Se Jarvis 1987.

²²⁰ Reason & Torbert 2001, s. 20–23.

man inte alls tycker att det fungerar med inspelade andakter eller att det är bättre att direkt-sända andakter.

Samtidigt räcker det vanligtvis inte med dessa två nivåer av lärande för att något ska gälla som forskning. Forskning är en offentlig praktik och resultatet av forskning är därmed kunskap som ska kunna kommuniceras offentligt – det gäller även aktionsforskning. Det är bland annat genom att kommunicera kunskapen till ett större sammanhang som en undersökning eller ett utvecklingsprojekt blir till forskning till skillnad från exempelvis ett expertutlåtande eller en intern rapport.²²¹ En viktig uppgift i aktionsforskning är därmed att lyfta lärandet till denna tredje nivå där det kan komma en större grupp människor tillgodo.²²² I mångt och mycket fyller rapporten du läser just denna funktion. Den är ett sätt att kommunicera några av forskningsresultaten från projektet *Kyrka i digitala rum* till personer som inte var involverade personligen i projektet.

Lärdomarna på de tre nivåerna överlappar varandra men är inte identiska. Det har därmed skett mer lärande än vad som framställs i de föregående kapitlen. Ett sätt att uppmärksamma det är de intervjuer som har inkluderats i rapporten. Ett annat sätt är detta kapitel i vilket två av forskarna och en av deltagarna från en av församlingarna för en dialog kring lärandet i projektet.

Anna (pseudonym) är präst i Täby församling och har representerat församlingen i projektgruppen. Hon har också deltagit i delprojektet om digital förkunnelse och andakter och delprojektet om digitala samtalsgrupper. Anna var den i projektgruppen som tackade ja på en inbjudan från forskarna att delta i ett samtal om lärandet i projektet. Simon Hallonsten är doktorand inom praktisk teologi på Enskilda Högskolan Stockholm. Simon har lett arbetet med delprojekt om digitala samtalsgrupper. Jonas Idestrom är professor i praktisk teologi vid Enskilda Högskolan Stockholm och har varit en av projektledarna. Jonas har också arbetat med delprojektet som resulterade i en reflekterande workshop och tillsammans med Tone Stangeland Kaufman lett delprojektet med Farsta och Sollentuna om hållbara digitala kyrkliga rum. Tillsammans har vi således en bred erfarenhet av projektets olika delar.

Kapitlet har som utgångspunkt en avslutande workshop som genomfördes den 27 april 2022. Under en kväll samlades alla kontaktpersoner för de sju församlingar i projektet som ingick i projektgruppen. Projektledarna Sara Garpe och Jonas Idestrom deltog också och Simon Hallonsten ledde ett samtal där gruppen gemensamt funderade på och resonerade kring resan de hade varit med om i projektet. Även om resonemangen i kapitlet bygger på fler röster så är det Anna, Simon och Jonas som på följande sidor för ett samtal om lärande i projektet.

Två ledstjärnor inom aktionsforskning är samtal och transparens. Forskningsprocesserna kretsar kring gemensam reflektion genom samtal vilket också har präglat arbetet i delprojektet.²²³ I alla samtal är en fråga vems röst som hörs och vem det är som får talutrymme.²²⁴ En annan fråga är hur de olika rösterna relaterar till varandra. Är målet att hålla dem samman och harmoniserar de eller tillåts de att vara oense och ibland lite spretiga? I det här kapitlet har vi valt samtalet som form för att tillsammans reflektera över lärande i projektet. Det är i linje med projektets dialogiska arbetsätt och vi har inte strävat efter att harmonisera våra röster. Vi tror att det är en styrka.

Ett ärligt samtal kräver transparens. Likaså tillhör det god forskningssed att vara transparent och därmed ge andra möjlighet att granska och bedöma det kunskapsbidrag som lämnas.²²⁵ Innan vi delger vårt samtal bör därför något sägas om hur denna text kom till. Simon och Jonas har skrivit introduktionen. Huvuddelen av texten är ett samtal mellan oss tre som vi har skrivit mellan 25 maj och 9 juni 2022. Vi enades om några enkla regler för vårt skrivna samtal: Skriv inte mer än 200 ord åt gången; svara inte på det du själv har skrivit; plocka upp något som någon av de andra har skrivit. Även om vi inte alltid följde reglerna till punkt och pricka så har de format vårt skrivande. Varje gång någon av oss skrev ett inlägg meddelade vi de andra som sedan hade möjlighet att läsa och skriva vidare på texten. I ett slutskede har vi bearbetat texten något för att öka läsbarheten men i allt väsentligt är detta samtalet vi förde.

²²¹ Gustavsen et al. 2008.

²²² Reason & Torbert 2001, s. 23–28.

²²³ Cameron et al. 2010, s. 56–58.

²²⁴ Idestrom & Kaufman 2017.

²²⁵ Reason & Bradbury 2001, s. 7; Grant et al. 2008, s. 591–592.

EN DIALOG KRING PROJEKTET KYRKA I DIGITALA RUM

Simon: Hörni, vad kul detta ska bli! Känns spännande att skriva något tillsammans! Om vi börjar så här: har ni några tankar kring lärande i projektet efter vår workshop den 27 april? Är det något ni har tänkt på eller något ni har fastnat för? Och kan ni se spår av de olika nivåerna av lärande i de delar av projektet ni har sett?

Jonas: Jag ska erkänna att jag var lite spänd inför samlingen med projektgruppen och samtalet om projektet. I rollen som en av projektledarna har jag strävat efter att projektet ska präglas av delaktighet och ett gemensamt lärande. Men sådant är lättare sagt än gjort. Tidigare har jag planerat och varit involverad i aktionsforskningsprojekt med enstaka församlingar. Då har jag som forskare haft möjlighet att lära känna alla personer i projektet och vara involverad i alla processer. I det här projektet med sju församlingar skedde det mesta utan att jag personligen var involverad. Därför var det gott att höra att flera av deltagarna i projektgruppen hade upplevt och uppskattat att de på ett reellt sätt hade kunnat vara med och prägla och påverka projektet. Jag blir nyfiken på att fundera på vad det mer konkret var som bidrog till att de upplevde det så. Vad i genomförandet i projektet var viktigt för att de kunde uppleva delaktighet och aktörskap? Simon och Anna, vad hörde ni i samtalet?

Anna: Det som lever kvar i mig är det samtal om lärande vi förde, utifrån att rösterna i projektgruppen har olika professioner i respektive församling. Merparten är kommunikatörer, någon är präst och diakon. Min erfarenhet av församlingsarbete är att dessa yrkesgrupper tenderar att krocka i sin syn på vad som ska prioriteras i församlingens arbete, och hur denna prioritering ska göras. Sällan möts grupperna i ett öppet samtal om vars och ens yrkesfärdigheter och perspektiv – vilket lätt skapar ett "vi- och de-"beteende. Just denna kväll kunde grupperna mötas i ett väldigt fint och konstruktivt samtal om det gemensamma lärandet. Detta samtal tror jag inte hade kommit till stånd utan varsam och handfast vägledning genom Simons workshop om "vägen" och Jonas samtalsledning. Eftersom jag har varit del av två delprojekt har jag funderat över skillnader och likheter mellan dem. Min slutsats är att de göder varandra och att det var bra att de kom i ordningen "förkunnelse i digitala rum" och "samtal om bibeltexter i digitala rum". På så sätt var jag mer "danad" och rustad för att kunna leda samtalen om bibeltexter i digitala rum – jag hade redan brottats minst en omgång med mina farhågor och tveksamheter kring att fira andakt i digitala rum, inte minst om problematiken kring att vara aktör och "forskare" på samma gång och hur det påverkar resultatet.

Simon: Jag minns att jag blev väldigt förvånad över vad som kom upp i samtalen. Eftersom jag har varit ansvarig för ett av delprojekten har mycket av mitt fokus legat på att hitta olika lärandetillfällen inom det projektet. I samtalen kom det fram att det väldigt ofta var andra situationer som bidrog till lärande. Jag tyckte faktiskt att det var lite svårt att inte bli "besviken" över att ingen nämnde avslutningsworkshopen vi hade med delprojektet. Jag hade jobbat mycket med det och tyckte det gick bra när vi hade workshopen. Att den inte nämndes säger så klart inget om huruvida lärande hände på den workshopen men det lyfter frågan för min del hur mycket jag kan och bör försöka att styra lärande. Samtidigt tyckte jag att det var fantastiskt att höra att många nämnde specifika situationer eller tankar som inte jag hade tänkt på som betydelsefulla. Nämnde inte du Anna till exempel vikten av att kunna berätta om din församlings arbete på en av heldagarna? Så jag förundras lite över bredden i vårt lärande. Vad tänker ni om det här med bredden? Ser ni olika "typer" av lärande som har skett genom projektet?

Jonas: Frågan om bredd är intressant. Och jag tänker att den hör ihop med frågan om styrning – kan och bör man försöka styra lärande? I samtalet vi hade med projektgruppen blev jag som projektledare påmind om att lärande inte är något man kan kontrollera eller bestämma att det ska ske på ett visst sätt. Lärandets ande blåser lite vart den vill. För mig är det en viktig insikt som också har tydliga teologiska dimensioner – i lärandet anar vi något av Guds skapande och kreativa Ande. Därför bör väl inte bredden i lärandet komma som en överraskning. Där Gud är verksam möter vi mångfald och mångtydighet. Men med det sagt så är min erfarenhet att vi har möjligheter och ansvar att skapa förutsättningar för lärande. Vi kanske inte kan styra lärandet, men vi kan bidra till att skapa mer eller mindre gynnsamma förutsättningar för lärande i församlingar. Genom att tänka efter före, planera och samarbeta skapas förutsättningar för tillit och trygghet som ofta är nödvändigt för ett krea-

tivt lärande. Och vad gäller typer av lärande ... här kommer ett första försök till att urskilja några olika: lärande som vidgade personliga erfarenheter; lärande som utveckling av personliga färdigheter; lärande som fördjupning av medarbetarskap; lärande som utveckling av ett gemensamt språk; lärande som skapande av gemensamma rutiner. Vilka typer av lärande ser ni? Anna, du refererar till mötet mellan olika yrkeskategorier i församlingen. Vad är det för slags lärande som behövs för att samverkan ska fördjupas mellan de olika kategorierna?

Anna: Jag funderar över det situerade lärandet och synen på vuxnas lärande. Vill minnas att Simon höll ett föredrag om *en* syn på vuxnas lärande som skiljer sig från barns: att vuxna ställer andra krav på att lärandet ska vara relevant, kunna kroka i deras "dittillskunskap" och utgå från deras färdigheter och kunskaper. Som jag hör det så handlar det mycket om *respekt* för varandra – som vuxna har vi redan erövrat kunskap på olika sätt, dels danats av livserfarenheter, dels tillskansat oss genom utbildning och yrkeserfarenheter, dels ett slags "hantverk" i ordets breda bemärkelse: "så här *gör* jag en begravningsgudstjänst/kommunikationsplan" eller vad det nu månde vara, som utgår från ens yrkeskompetens/yrkesområde och inte minst yrkesstolthet. Då måste det "ses" och respekteras. Jag funderar över mitt eget lärande som präst – hur jag *gör* dop, vigsel och begravning när mitt eget liv går sönder, litesådär vid sidan av. Hur behåller jag min professionalitet i *görandet*, utan att bli blasé? Hur *gör* jag det fjärde dopet eller vigseln samma lördag, när jag är genomtrött, men måste vara närvarande och alert, för att det är den *enda* vigseln, eller det *enda* dopet i livet för de människor jag möter? Det lärande som uppstår i mötet mellan "konkurrerande grupper" tycker jag är spännande, just för att det handlar om respekt sinsemellan och utifrån den respekten måste prioriteringar göras. Ibland kan sådana prioriteringar göras gemensamt, ibland måste någon enhälligt fatta beslut om vilka prioriteringar som ska göras och då måste det vara kloka och respektfulla beslut. Kanske är det en fråga om makt?

Jag funderar över Luthers "bordssamtal". Tänk att få ha varit en fluga på väggen där! Hur var samtalsklimatet? Hur var samtalsstenen? Vilka förslag som kom upp på bordet refuserades, och blev *inte* en del av det lutherska arvet? Blev de oense och hur löste de i så fall sina oenigheter? Vem hade makten? Hur var balansen mellan officiell och inofficiell makt vid dessa samtal? Jag tar upp den här tråden, för att jag upplevde att både samtalsgrupperna som jag var en del i, och den avslutande workshopen, var som ett slags "lutherskt bordssamtal" och att dessa på olika sätt har fått komma till uttryck även i de digitala andakterna. Workshopen hjälpte mig att få syn på mitt eget lärande och utveckling genom projektet. Jag hade till exempel inte satt ord på hur jag trodde att min kommunikatörskollegas lärande såg ut innan workshopen. Väldigt nyttigt att liksom få hjälp att "se" det – och därigenom också mitt eget lärande. Jag håller nog fast vid att det krävs att "lägga respekten på bordet" som ett sätt att skapa förutsättningar för ett gemensamt konstruktivt lärande. Först då tror jag att man på ett fruktbart sätt kan hitta ett gemensamt språk, en gemensam terminologi och skapande av gemensamma rutiner (väldigt många fler ord än 200 här ...).

Jonas: Det är konstruktivt att fundera över lärandet i förhållande till Luthers bordssamtal. Ett gäng praktiska teologer i Storbritannien som håller på med teologisk aktionsforskning ser samtalet som avgörande för att skapa teologisk kunskap – samtalet där olika erfarenheter och röster får brytas mot varandra och där det kan uppstå situationer av små uppenbarelsen då man tillsammans får syn på saker. De uppmärksammar också att det finns olika teologiska röster eller stämmor i sådana samtal.²²⁶ Jag kommer att tänka på de rösterna när du Anna lyfter frågan om officiell och inofficiell makt. De talar bland annat om den normativa teologiska rösten som utgörs av de källor eller auktoriteter man hänvisar till för att argumentera för att något är viktigt eller sant. Det kan vara Luthers teologi, kyrkoordningen eller något annat. Det har varit intressant i projektet att urskilja vilka de normativa teologiska rösterna har varit i samtalen om att vara kyrka i de digitala rummen. Sedan så tror jag som du Anna att respekt är centralt för ett gemensamt lärande. Vad krävs för att skapa respekt? Hur har ni upplevt att respekten har tagit sig konkreta uttryck i projektet?

Simon: Jag tänker att det finns många olika typer av respekt. Delvis är det att ha respekt för våra olika (teologiska) föreställningar och att inse att ingen av oss äger sanningen. För min

²²⁶ Cameron et al. 2010.

del har det också varit en fråga om att respektera det lokala sammanhanget. I en av grupperna i projektet om digitala samtal fanns det en person för vilken det var väldigt viktigt att få lämna hemmet. Att ingå i en grupp skapade ett utrymme för denna person som hen inte upplevde när deltagandet var digitalt. Detta ledde till en fråga om huruvida det skulle vara rätt att ha en digital grupp. Här måste jag stå tillbaka med mina idéer och intressen kring ett forskningsprojekt och respektera den lokala kontexten. Ett annat sätt jag tänker på är respekt för varandras tid eller brist på tid. Jag lärde mig ganska så fort att inte alla deltagare sysslade med det här projektet på heltid så som jag gjorde. Vi hade väldigt olika förutsättningar, både i hur mycket tid vi hade och i våra möjligheter att sätta oss in i olika frågor. Det var också något jag fick respektera, även om jag upplevde det delvis som svårt. Hur har ni upplevt att respekten tog sig uttryck? Känner ni igen något av det här?

Jonas: Ja, jag känner igen mig i de praktiska dimensionerna av att respektera. Då handlar det om att vara lyhörd och vara beredd att låta andra delta på sina villkor. Det förutsätter också tydlighet kring roller och överenskommelser ... precis som vi har kommit överens om vissa förhållningsregler för det samtalet vi för här.

Anna: Jonas, mycket spännande att få läsa om den pågående forskningen i Storbritannien – är det en del av det som kallas *theology in four voices*?²²⁷ Jag vill minnas att jag har läst en del om det som du och Tone Stangeland Kaufman har skrivit om. Jag dras just till hur dessa ”fyra röster” förhåller sig till varandra – och om det finns behov av ytterligare röst(er) för lärandets många dimensioner? Handlar inte lärande också mycket om identitetsskapande? Och upplever ni också att mycket lärande uppstår i skavet, när man har svårt att respektera varandra? Det ligger ju också något i ens yrkesidentitet, tänker jag. Man får ju med sig något, någonstans på vägen, om sitt eget yrkes förträfflighet, och varför just den yrkesgruppen är efterfrågad. Men denna förträfflighet kan kanske lätt stiga en åt huvudet och så vips kan det uppstå en situation där olika yrkesgrupper nästan strider om vem som har rätt – vem som bestämmer, om man så vill – i stället för att se till vad som är bäst för sakfrågan. I någon mening upplever jag att det ”skymmer sikten” för det fortsatta lärandet.

Simon, jag tänker särskilt på en situation som jag minns från ett av projektets lite större interna möten i digitalt format, där det blev tydligt att präster och kommunikatörer ser på olika sätt på begreppet ”att vara kyrka”. Båda yrkesgrupperna har ju så att säga samma rätt till att äga begreppet, men tolkar det annorlunda. Någon av kommunikatörerna uttryckte något i stil med att kyrkoherden borde presenteras som församlingens rock star – ett slags marknadsföringsperspektiv i all välmening, om man så vill. Men en präst reagerade på det och muttrade något om att personen i fråga ”inte har en aning om vad kyrka är. Det är ingen intresseförening som behöver marknadsföras.” Är inte detta just ett exempel på både lärande och respekt? Som präst – teologiskt skolad med de normerna för ögonen – så är min ryggmärgsreflex att Gudsriket inte är en intresseförening som måste marknadsföras. Samtidigt så krymper Svenska kyrkans ekonomi till följd av minskat medlemsantal. Så – där står vi och trampar vatten – när vi i stället kunde lära av varandra för att ”vara kyrka i samtid” eller hur man ska uttrycka det.

Simon: Jag håller med om att lärandet ofta sker i skavet. Jag tänker också på psykologen Jean Piagets teorier om lärande. Piaget menade att vi kan enbart lära oss det som är ”nästa steg”. Han kallar det för ”zone of proximal development”, det jag kan lära mig men inte har lärt mig än.²²⁸ Kanske så är ett sätt att se på de ”förutsättningar för lärande” som Jonas påtalade tidigare just som en utvidgning av denna ”zon för proximal utveckling.” Jag har tittat på materialet från workshoppen och jag tycker att det är påfallande många som betonar att man har lärt sig att samarbeta just mellan olika yrkesgrupper.

Jag tycker också att ”skavet” är rätt plats för lärande i projektet i sig. Jag har ofta känt att det var just i de situationer där något kändes lite ”fel” i våra samtalsgrupper som det uppkom en möjlighet för lärandet. Delvis tror jag att det faktiskt handlade om att skola mig själv i att känna igen sådana situationer för att kunna gå tillbaka till dem.

En annan fråga: Jag tänker att lärande inte nödvändigtvis måste vara kopplat till teologisk reflektion. Jag gillar Cameron och kollegors modell med teologi i fyra röster men undrar om

²²⁷ Cameron et al. 2010, s. 9–53.

²²⁸ Se kapitel 2 där proximal utvecklingszon tas upp.

det inte begränsar teologisk aktionsforskning för mycket om lärandet likställs med teologiserandet. Hur tänker ni kring det? Är det lika (teologiskt) värdefullt att lära sig något praktiskt, som att ha rätt vinkel i en videoinspelning, eller saknas då den teologiska dimensionen som kanske gör kyrkan till kyrka?

Jonas: Flera intressanta trådar att spinna vidare på här. Ja, skavet kan vara en del i ett lärande. Den danske pedagogen Knud Illeris gör en distinktion mellan försvar och motstånd när han talar om hur sådant som skaver eventuellt kan leda till ett lärande som förändrar oss på djupet. När vi möter sådant som vi inte förstår eller är tveksamma till kan vi möta det med försvar, vilket innebär att vi inte behöver konfronteras med det. Det kan ske genom att vi använder vår egen position för att övertyga oss själva om att det som skaver är oväsentligt eller irrelevant. Då sker inget verkligt lärande.²²⁹

Att möta det med *motstånd* innebär däremot att vi tvingas konfrontera det vi inledningsvis uppfattar som problematiskt eller utmanande och aktivt förhålla oss till det. Vi blir påverkade av det. Det betyder att det som först är en form av motstånd i förlängningen kan leda till ett varaktigt lärande. Jag kan för min egen del se hur jag genom projektet har lärt mig att i högre grad urskilja teologiska dimensioner och motiv i tal om målgrupper och kommunikation som jag tidigare alltför snabbt har avfärdat. I samtal med kommunikatörer i projektet har jag också fått en fördjupad förståelse och respekt för de färdigheter de besitter och använder i kyrkans och Evangeliets tjänst.

Frågan du ställer kring teologiskt lärande är viktig Simon. Jag tänker att det sker mycket och relevant lärande i en församling och i vårt projekt som inte på ett direkt sätt är teologiskt. Och det gör det inte mindre viktigt. Vi bör vara försiktiga så att vi inte använder bestämningen teologisk för att säga att något är viktigare än något annat. Däremot tänker jag att teologiserandet är en avgörande praktik i kyrkan för att hålla ordning på berättelsen om världen, Gud och oss själva.

Aktionsforskningsteologerna i Storbritannien vill ju framför allt bredda och fördjupa den systematiska teologin genom att involvera teologi som kommer till uttryck i kyrkans praktiska liv. Men teologi kan ju vara så mycket mer än systematisk teologi. Därmed kan också praktiska frågor och färdigheter vara relevanta att betrakta utifrån ett teologiskt perspektiv trots att de inte per se är teologiska. Men vad är då teologi? När blir något teologiskt? Ingen lätt fråga att svara på. För egen del så tänker jag att det teologiska handlar om att på något sätt relatera aspekter av verkligheten till resurser ur den kristna traditionen (vilket ju kan vara en mängd olika saker). På vilket sätt skulle ni säga att det ni har lärt er genom att delta i projektet är teologiskt?

Simon: Spännande. Jag funderar lite på David Coghlan som är en aktionsforskare från Irland som är dessutom Jesuit och väl förtrogen med ignatiansk andlighet.²³⁰ Coghlan menar att det finns stora likheter mellan ignatiansk andlighet och aktionsforskning i det att båda försöker hitta ett sätt att vara i världen och att reflektera kring hur vi är i världen (jag tänker till exempel på den ignatianska "examinationen"). När jag läste ditt inlägg så tänker jag att det kan också kopplas till Illeris. Det är kanske när vi möter världen med en viss form av spiritualitet som bygger på att Gud är större och att vi kan överlåta saker i Guds händer som vi förmodligen reagera med motstånd snarare än med försvar.

För mig är nog detta djupt teologiskt och jag skulle inte göra någon enkel uppdelning mellan det teologiska och det icke-teologiska. En poäng de brittiska aktionsforskarna har (och det är ju samma poäng som du Jonas har gjort med begreppet *implicit ecklesiologi*) är att handlandet i sig är teologiskt, både på ett explicit sätt (deras *espoused theology*) och på ett implicit sätt (deras *operant theology*).²³¹ Jag skulle säga att all handling är teologiskt relevant men att vi inte alltid fokuserar just på teologiserandet. Och även om det är viktigt så tänker jag att det kan vara lika viktigt att reflektera över handling och att handla. Om Anna och jag till exempel funderar på hur vi kan strukturera ett bibelsamtal på ett bra sätt så tänker jag att det finns massor av teologiska aspekter i det (vikten av gemenskap, av att kunna artikulera tron, av att undersöka och ifrågasätta varandras idéer om Gud, om att hitta förtröstan och hopp) även

²²⁹ Illeris 2009.

²³⁰ Coghlan 2004; 2008.

²³¹ Cameron et al. 2010, s. 13–16; Watkins 2020, s. 32–35; Idestrom 2009.

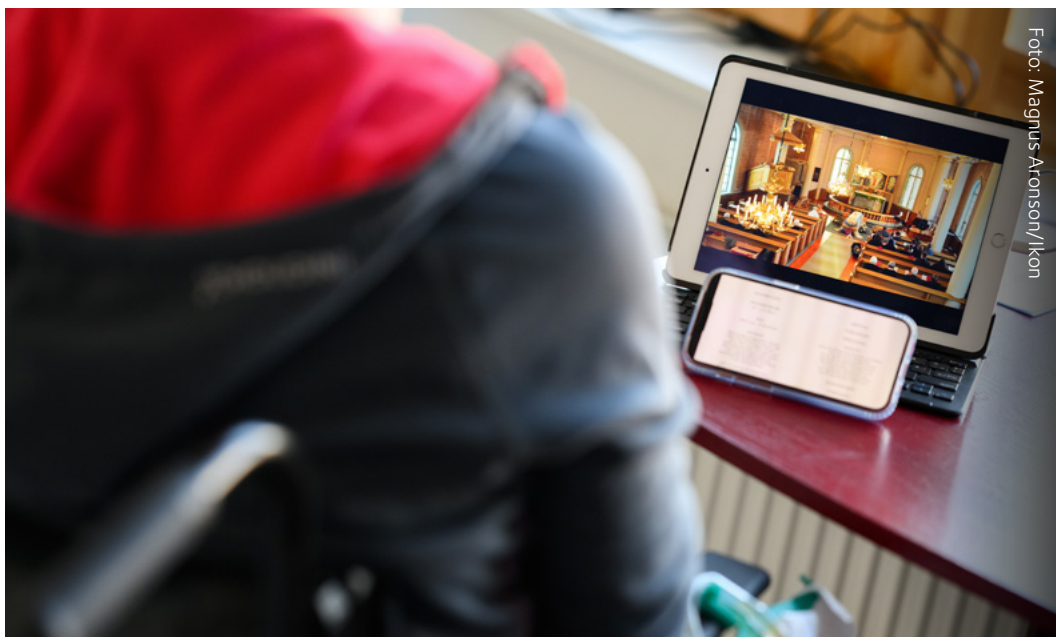
om dessa inte aktualiseras konkret. Samtidigt kom det också fram på workshopen att det var *lectio divina*-passet på heldag två som många verkligen uppskattade och som blev ett tillfälle för lärande. Så teologiserandet är kanske ändå mest centralt för kyrkan. Vad tycker du Anna?

Anna: Oj, vilka spännande tankar! Jag börjar med att kommentera Jonas inlägg. Jag tror inte heller på att dra en för skarp gräns mellan vad som är teologiskt och icke-teologiskt, just för att vi riskerar att mista många dimensioner av att försöka knö in "allt" i en teologisk dimension. Jag känner inte till Knud Illeris, men det du skriver Jonas, för mina tankar till sociologen Zygmunt Baumans begrepp "ingrupp" och "utgrupp", som ju vid första anblick verkar behandla ungefär samma frågor om försvar och motstånd. Det har ju också med lärande och identitet att göra, tänker jag. Identiteten som präst i relation till begreppet "kyrka" och att "vara kyrka". Liksom identiteten som forskare och som kommunikatör också relateras till "kyrka" och att "vara kyrka". Identitet handlar om "vi" i förhållande till "de", och om grupptillhörighet, där ingruppen är den grupp man hör till, vars normer och värderingar man känner väl, identifierar sig med och känner sig trygg med. Dess motsats är utgruppen, den grupp man inte hör till, och vars värderingar, så som de framstår för en själv, är svåra att förstå och hålla med om. När jag nu ser tillbaka på projektet så ser jag att lärandet till stor del har handlat om att beträda gränser mellan dessa grupper: att ingruppen förvisso är trygg, men är den tillräcklig? Hänger den med i samhällets svängningar? Är den relevant? Och att utgruppen, ju mer man närmar sig den, kanske inte är så dum och farlig ändå. Den tillför ju sammanhanget ett annat perspektiv – och att båda perspektiven är lika viktiga! Det har varit det stora lärandet i skavet för min del!

Tänker också på detta i relation till *theology in four voices*. Om man med en anamnad teologisk röst (*espoused theology*) menar vad vi som jobbar i kyrkan säger eller på andra sätt formulerar vad vi gör eller ska göra, till exempel "så här gör vi när vi ber förbön tillsammans" så har ju präster och kommunikatörer olika bilder av detta och prästerna kanske hävdar att de har rätt, för det är deras expertområde. Men har de "veto" i det, i en digital andakt? Har inte kommunikatören samma veto, genom att vara den som just kan detta med hur det "går igenom rutan"? Det ligger nära en operativ teologisk röst (*operant theology*), tänker jag, om det begreppet kan förstås som prästers och kommunikatörers utsagor om hur de uppfattar kyrkopraktiker i förhållande till den anammade teologiska rösten, det vill säga, den som framträder i handlingar och praktiker. Överlappar dessa? Eller göder de varandra? Alltså – vad är det egentligen som vi gör, när vi teologiserar? Är inte teologiserandet också det fortsatta lärandet, skavet, när vi tvingas till att fråga oss själva och varandra: varför gör vi som vi gör? När blir det mer eller mindre kyrkligt? Något som jag har lärt mig i projektet, som är en direkt teologisk fråga, är att vi hade en ganska intensiv diskussion om klockringningens vara eller icke vara i de digitala andakterna. Jag hävdade bestämt att det skulle vara med, för att det står i handboken att varje gudstjänst inleds med klockringning. Kommunikatören hävdade lika bestämt att det inte blir bra, tar för många dyrbara sekunder etc. i det digitala sammanhanget. Jag kontrade med att klockringningen markerar att det är just en andakt och ingen vanlig film om vad vi gör i kyrkan, medan kommunikatören menade att klockringningen i sig inte har relevans i den digitala andakten, eftersom hela den filmiska kontexten, prästens kläder etc. markerar att detta är en andakt, och inget annat. Det hela slutade med att vi var tvungna att ge varandra rätt, för att båda hade rätt utifrån sin profession. Jag vet inte om jag förstår din fråga rätt, Simon, om att teologiserandet kanske ändå är mest centralt för kyrkan, men om man tänker att kyrkan i någon mening bygger på teologiserande så håller jag med. Utan teologiserandet vore ju kyrkan inte just kyrka, utan något annat, kanske en intresseförening. När jag jobbade inom socialtjänsten såg jag många likheter mellan vad kyrkan gör och vad socialtjänsten gör. Men den stora skillnaden är att kyrkan kommer med hopp, med bön som redskap och med löftet om att ljuset en gång för alla har övervunnit mörkret. Just de dimensionerna kan socialtjänsten aldrig komma med.

Jonas: Ja, visst kan begreppet ingrupp och utgrupp fungera bra ihop med teorier om försvar och motstånd. Intressant Anna med ditt konkreta exempel från den digitala andakten. En av anledningarna till varför jag gärna vill inkludera vad man kan beskriva som etnografiskt material i teologiska samtal är att de principiella frågor vi diskuterar får kött och blod –

kanske kan vi tala om det som att de får inkarneras in i ett konkret sammanhang och ske-
ende. Min övertygelse är också att det sker något kring lärande och förståelse när vi talar om
konkreta berättelser och erfarenheter som rymmer nyanser och motsättningar. I samtal där
vi får möjlighet att formulera vad vi tänker och tycker i dialog med konkreta berättelser och
situationer kan det uppstå intressanta samtal om förhållandet mellan vår formulerade eller
anammade teologi (*espoused theology*) och teologiska föreställningar som finns inbäddade i
det vi gör (*operant theology*). Men för att det ska ske krävs också att vi skapar rum och förut-
sättningar för att sådana samtal ska kunna uppstå. Det ser jag som ett viktigt motiv för att
genomföra den typ av forskning som vi har gjort i det här projektet. På så sätt skapas rum för
ett medvetet teologiserande i kyrkliga vardagsmiljöer som både kan inspireras av och bidra
till att vitalisera det teologiserande som redan pågår i församlingar.

11. Att vara kyrka i digitala rum – resultat, slutsatser och lärande

Sara Garpe och Jonas Ideström

Vad innebär det att vara kyrka och församling i digitala rum? I detta avslutande kapitel sammanfattar vi de viktigaste resultaten från projektet som har vägletts av denna fråga. Restriktionerna under pandemin 2020 och 2021 och besluten att uppmana församlingar i Svenska kyrkan att inte samlas till gemensamma gudstjänster och andra samlingar innebar att många digitala kyrkliga rum öppnades på kort tid. Den unika situationen har fungerat som ett naturligt experiment i att vara kyrka online och är därmed en intressant källa till lärande och ny kunskap. Projektet *Kyrka i digitala rum* har genom sin aktionsforskningsansats engagerat forskare och kyrkliga medarbetare i ett gemensamt utforskande och lärande med utgångspunkt i erfarenheterna församlingarna gjorde under pandemin. I rapportens olika kapitel har det framgått hur projektets övergripande och öppna fråga har konkretiserats utifrån de deltagande församlingarnas erfarenheter, frågor och behov. Delprojekten som genomfördes med församlingarna återspeglar tematiska spår som tog form under projektets gång.

När resultaten nu sammanfattas och diskuteras görs det med fokus på de tre delprojekt som utformades som forskningsprojekt. Inledningsvis presenteras resultat, slutsatser och lärande från vart och ett av de tre delprojekten. Därefter uppmärksammas övergripande teman och resultat som framträder när resultaten från delprojekten förs samman och projektet i sin helhet sammanfattas.

Hållbar närvaro i digitala rum och frågor om hur församlingen framträder i det digitala

I delprojektet som genomfördes med Farsta och Sollentuna församlingar formulerades en övergripande fråga om hur församlingen på ett *hållbart* sätt kan facilitera och upprätthålla relevanta och ändamålsenliga kyrkliga digitala rum. Medarbetarna var intresserade av att utforska hur den kyrkliga digitala närvaron kunde struktureras hand i hand med befintliga verksamheter och vilka resurser och kompetenser som var avgörande. Därtill ställde man också frågan om vilka önskemål och behov om digital, kyrklig närvaro som fanns bland församlingsborna.

Forskningsprocessen med de två församlingsforskargrupperna formades också av en övertygelse att frågor om hållbar kyrklig digital närvaro inte går att skilja från teologiska frågor om kyrkans identitet och uppdrag. Delprojektet fick därför också ett tydligt ecklesiologiskt perspektiv.

En slutsats av arbetet i församlingsforskargrupperna var att en förutsättning för att upprätthålla hållbara sätt att vara kyrka i digitala rum är att det finns ett pågående utforskande av nya tillvägagångssätt vilket i sin tur innebär att medarbetare behöver lära sig nya saker. Baserat på intervjuer och medarbetares erfarenheter och i dialog med teorier från forskning om lärande bland medarbetare, formulerades några slutsatser om vad som kan främja ett sådant lärande. Det handlade bland annat om en medarbetarkultur präglad av omsorg, pågående lärandeprocesser och möjligheter till att i ett kreativt samspel med andra medarbetare få möjligheten att realisera sin egen proximala utvecklingszon.

Ytterligare en slutsats var att pandemin innebar nya möjligheter för kyrkliga medarbetare som redan hade digital kompetens och erfarenhet att använda sina gåvor och talanger. Det i sin tur ledde till slutsatser om vikten av att strukturera den kyrkliga digitala närvaron kring personer med sådana erfarenheter och kunskaper. Det kan fungera som sätt att upprätthålla en närvaro i digitala rum hand i hand med befintliga verksamheter.

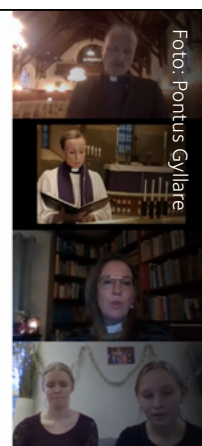
Samtalen och reflektionerna i församlingsforskargruppen visade också att frågor som rör synlighet, jämförelse och rivalitet aktualiserades under den snabba omställningen till digitala rum under pandemin. Även om sådana fenomen inte är något nytt i Svenska kyrkan gav teorier kring mimetisk rivalitet och det digitala som introduceras i samtalen goda skäl att tro att de kommer till uttryck på delvis nya sätt i de digitala rummen. Medvetenheten om sådana dynamiker är en förutsättning för att skapa och upprätthålla hållbara digitala rum i en församling.

Materialet från församlingarna och samtalen i församlingsforskargrupperna visade hur de digitala rummen har bidragit till att församlingen har framträtt på nya sätt i förhållande till plats och rum. När till exempel gudstjänster sändes digitalt innebar det att personer kunde befinna sig på andra platser och i andra rum och samtidigt delta i gudstjänstfirandet. Följden blev att fler fysiska rum integrerades i de nätverk genom vilka församlingen framträdde. Därutöver har också de digitala rummen bidragit till att församlingens territoriella gränser har relativiserats då det inte längre är nödvändigt att befinna sig i den geografiska församlingen för att ta del av församlingens gudstjänster. Förinspelat material som kunde ses vid olika tidpunkter bidrog också till att tidsdimensionen i förhållande till gudstjänstfirande i någon grad upphävs.

En slutsats från delprojektet är att de digitala medierna gör det möjligt för församlingen att framställas och presenteras på delvis nya sätt. Mediet gör det möjligt att koppla samman rum, uttryck och personer på nya sätt vilket i sin tur aktualiserar frågor om vilken slags kyrka församlingen önskar kommunicera att man är.

Inledningsbön

Gud,
du är den som var,
som är
och som alltid kommer till oss
Du blev människa som vi
och förde ljus och hopp in i vår värld
Låt ditt ljus lysa upp våra liv
Låt din närvaro
stärka vår tro och vårt hopp
Amen.

Tolkningen och reflektionerna kring materialet som skapades i delprojektet visade också att det digitala både kan öka och minska människors möjlighet till delaktighet. Ovana och okunskap att använda digitala medier är ett hinder för framför allt flera äldre. Församlingens närvaro online har samtidigt ökat tillgängligheten för andra genom att personer som annars inte har sökt sig till församlingen har funnit vägar in i de digitala rummen. Det digitala har också gjort det möjligt för personer som bor eller vistas i församlingen, men som av olika skäl inte kan ta sig till församlingens verksamheter, att ta del av det som sker och personer som fysiskt befinner sig utanför den geografiska församlingen har fått möjligheter att delta.

Samtalen i församlingsforskargrupperna har inneburit konstruktiva möjligheter att integrera teologiska reflektioner med tankar om kommunikation. Det har bland annat visat hur ett språk präglad av kommunikationsmodeller också kan vara bärare av ecklesiologiska föreställningar, även om det inte alltid uttrycks explicit.

I samtalen och tolkningarna aktualiserades olika former av folkkyrkotankar. En slutsats var att det i församlingarnas arbete med digitala medier gick att urskilja två teologiskt olika förhållningssätt: å ena sidan en strävan att nå människor där de är utan några motiv om att deras relation till kyrkan ska förändras, å andra sidan en strävan att nå människor för att också försöka fördjupa deras relation till kyrkan. Reflektionerna i församlingsforskargrupperna klargjorde samtidigt att båda dessa förhållningssätt kan vara förankrade i en teologisk övertygelse om vikten av att Evangeliet får verka i människors liv.

Ett annat resultat från delprojektet var att de digitala rummen i flera sammanhang bidrar till att upprätthålla och förstärka redan befintliga strukturer i den lokala församlingen. Det handlar i vissa sammanhang om att strukturer som ger anställda medarbetare stort inflytande förstärks. I andra sammanhang kan det digitala bidra till att förstärka och upprätthålla befintliga gemenskaper med en tydlig förankring till en kyrka och en geografisk plats.

Avslutningsvis resulterade arbetet i församlingsforskargruppen kring församlingsbornas behov och önskemål i idéer om att utveckla återkommande mötesplatser för dialog kring församlingens digitala närvaro.

Förkunnelse, rit och gudstjänst i digitala rum

Delprojektet med Täby och Järfälla församlingar undersökte den utvecklingsprocess som församlingarna genomgått vad gäller digitalt förmedlade gudstjänster. I fokus för undersökningen stod förinspelade och digitalt förmedlade andakter. *Hur förhandlar och förstår de två församlingarna frågor om interaktion, synkronicitet och integritet i sitt arbete med digitalt förmedlade gudstjänster?* Så formulerades den övergripande frågan som blev vägledande för forskningsprocessen.

En av slutsatserna från delprojektet är att de två församlingarna delvis skiljer sig åt i hur man ser på och förhåller sig till andakterna. Täby betonar den digitala andakten och gudstjänsten som ett sakramentalt kyrkorum som tittaren/deltagaren bjuds in i. De utformar i högre utsträckning än Järfälla andakten som en komprimerad gudstjänst som erbjuder flera möjligheter till interaktion. Järfälla, däremot, föredrar snarare att se den digitala andakten som en utsträckt hand in i de rum där tittaren/deltagaren befinner sig i vardagen och den utformas därför mer som ett tilltal eller en gåva att ta emot.

Studien visar hur båda församlingarna tidigt i projektet brottades med en låg grad av interaktion i andakternas kommentarsfält. Under projektets gång har de dock kommit att acceptera att de inte kan förvänta sig en hög grad av interaktion när man arbetar med förinspelade andakter. En slutsats som dras i delprojektet är att den typiske tittaren/deltagaren vill få delta eller ta emot, men sällan är intresserad att göra sig synlig i kommentarsfälten.

Ett ritualteoretiskt perspektiv på förinspelade digitala andakter visade att de fungerar väl för att uttrycka kanonisk information i form av kristna övertygelser och information om den lokala församlingens engagemang. Däremot ger de inte samma förutsättningar för att sända självrefererande information.

I båda församlingsforskargrupperna finns en medvetenhet om att det *asynkrona* formatet, det vill säga att lägga ut förinspelade andakter, skapar begränsningar för att forma en känsla av delaktighet. Täby skapade dock ett visst mått av synkronicitet genom att publicera andak-

ten samtidigt som söndagens andra gudstjänster. Till skillnad från Järfälla som lät videoklippen ligga kvar under en längre tid tog Täby bort dem efter en vecka.

I delprojektet problematiserades också ideal om interaktivitet och synkronicitet, och den asynkrona broadcastingen – som en förinspelad andakt – lyftes fram som något som i ett kommunikationsteoretiskt och teologiskt perspektiv är viktigt att värna. Den asynkrona broadcastingen kan förstås som en gåva som ger mottagaren frihet och integritet att på avstånd själv ta ansvaret för att ”skörda mening”. Det här resultatet utmanar i viss mån projekt målet om ökad interaktivitet som något att eftersträva som formulerades initialt i projektet. Delprojektet visar därmed att det finns anledning att ha en nyanserad förståelse av hur församlingar kan öka och utveckla sin närvaro digitalt. Det behöver inte vara synonymt med ökad interaktivitet. Tvärtom finns det goda skäl att också värna och tillgängliggöra närvaro och deltagande utan hög grad av interaktivitet.

Delprojektets fokus på integritet klargjorde att medarbetarnas behov av integritet står i viss konflikt med att få en större spridning av de publicerade andakterna. En viktig slutsats var dock att medarbetares integritet måste prioriteras framför strävan efter att få en större spridning. Ytterligare en slutsats var att den höga grad av integritet som den förinspelade digitala andakten ger till deltagaren/tittaren kan ses som en av de stora fördelarna med formatet. För den som söker församlingsgemenskap har församlingarna många andra gudstjänster och verksamheter.

Delprojektet med Täby och Järfälla församlingar har också synliggjort faktorer som påverkar arbetet med och utformningen av de digitalt förmedlade andakterna. Det handlar bland annat om resurser i form av kompetens, teknik och arbetstid; organisation; juridik; vad som sker i samhället i övrigt. Några slutsatser som går att dra är bland annat att den församling som vill jobba kontinuerligt med digitala förmedlade andakter behöver hitta tydliga och arbetsmiljömässigt hållbara riktlinjer för hur arbetet ska fördelas bland de anställda, och hur de ska relatera till de anställdas övriga arbetsuppgifter. Väljer en församling formatet med förinspelade andakter behöver de också hålla ett öga på lokala och globala händelser innan publicering och vara beredda att improvisera vid behov. Sammantaget behöver församlingar som vill arbeta med att utveckla närvaron i digitala rum reflektera hur man ska förhålla sig till påverkansfaktorer som ofta kan vara svåra att styra eller kontrollera.

Studien visar också att det finns en rad teologiska överväganden om kyrkan och gudstjänsten som får genomslag för interaktion, synkronicitet och integritet i de digitala andakterna.

De två församlingarnas överväganden präglades av delvis olika folkkyrkotankar där Järfälla hade en tonvikt mot ”folkkyrkan som ett tilltal i vardagen” medan Täby hade tydligare drag av ”folkkyrkan som sakramental gestaltning”.

Samtalsgrupper i digitala rum

I delprojektet som utforskade samtalsgrupper i digitala rum frågade man sig hur det är möjligt att samtala digitalt på sätt som bidrar till ökad interaktivitet, delaktighet och relationsbygge. Kan digitala samtal fungera som ett fullvärdigt alternativ till fysiska samtal, och om så, för vem och under vilka omständigheter?

En viktig lärdom och slutsats som delprojektet resulterade i är insikten om att det är viktigt att utvärdera på vilka sätt digitala och fysiska samtal faktiskt skiljer sig åt. Bakgrunden är tendenser att antingen överdriva skillnader mellan digitala och fysiska samtal, eller att inte i tillräckligt hög grad förhålla sig till det digitala som annorlunda. Båda förhållningssätten visade sig i delprojektet vara problematiska om man önskar utveckla de digitala samtalen.

Genom att tolka och reflektera över erfarenheterna från de fem digitala samtalsgrupper som ingick i delprojektet och med hjälp av teorier om pedagogik och lärande kunde man dra några intressanta slutsatser. Digitala samtal (liksom andra former för gruppsamtal) blir bättre och kan i högre grad bidra till ett gemensamt lärande om relationen mellan deltagare och ledare är jämlik. Vidare visar studien att det kan finnas ett spänningsförhållande mellan tillgänglighet och gemenskap i digitala samtal. Därtill är en slutsats att det faktum att digitala samtal kan ske mitt i vardagen kan leda till att det är svårare för deltagare att vara närvarande under samtalet. För att möta sådana utmaningar har man inom delprojektet arbetat med tydliga inledningar och avslutningar på de gemensamma samtalen.

Ytterligare en slutsats och lärdom som får konsekvenser för hur digitala samtal genomförs är att avsaknaden av ett gemensamt fysiskt rum för samtalet kan leda till en brist på informa-

tion och därmed en känsla av kontrollförlust. Det i sin tur hämmar lärandet och understryker vikten av tydliga ramar och kommunikation kring de steg som gemensamt tas i samtalet. Vidare har gemenskapens betydelse i icke-formella lärandesituationer synliggjorts i delprojektet vilket talar för att de som leder digitala samtalsgrupper bör arbeta med att inkludera gemenskapsbyggande element i sina grupper.

En mer generell lärdom och slutsats, som också kommer att uppmärksammas när några gemensamma resultat och teman från delprojekten diskuteras, är att form och innehåll på ett tydligt sätt hänger ihop i digitala samtal. Det går inte att förbättra de digitala formaten för samtal utan att också arbeta med själva samtalen.

Sammantaget har studieprocessen resulterat i en insikt om att interaktivitet, delaktighet och relationsbygge är tätt relaterat till gemenskapen. Interaktiviteten ökar genom tydliga ramar, delaktigheten stärks genom en känsla av kontroll och relationsbygget är en central del av den gemenskap som digitala samtalsgrupper vilar på.

I delprojektet slår man sammantaget fast att digitalt förmedlade samtalsgrupper kan vara ett fullvärdigt komplement till fysiska grupper. Mer än så, digitala samtalsgrupper erbjuder idag ett fullvärdigt alternativ. Det är inte ett alternativ som passar alla men det finns många som har utbyte av digitala samtalsgrupper och som säger att de inte skulle ha deltagit i gruppssamtalet om det hade varit fysiskt.

Så kan därmed resultat, slutsatser och lärande från de tre delprojekten sammanfattas. Vart och ett av delprojekten bidrar med kunskap och lärande till det övergripande syftet att utforska vad det innebär att vara kyrka i digitala rum. Det som återstår att göra innan det är dags att sätta punkt för rapporten är att uppmärksamma och reflektera över några övergripande teman och perspektiv som aktualiserats.

Teologiska perspektiv

En utgångspunkt för projektet har varit att teologi på olika sätt kommer till uttryck i församlingars vardag. De konkreta sätt på vilka församlingen framträder ger uttryck för olika förståelser av vad det kan innebära att vara kyrka. Bland medarbetare i församlingen finns också mer eller mindre uttalade teologiska föreställningar som bidrar till att forma och prägla församlingens arbete. Det faktum att det digitala får teologiska konsekvenser och att teologiska föreställningar om kyrkan påverkar den digitala närvaron kan därmed inte sägas vara ett resultat i sig – det utgjorde snarare en av premisserna för projektet. Däremot har projektet resulterat i intressanta resultat som visar hur detta sker och vilka teologiska föreställningar som framträder.

Foto: Erik Graver

TEOLOGISKA FÖRESTÄLLNINGAR OM KYRKAN PÅVERKAR NÄRVARON I DE DIGITALA RUMMEN

Ett intressant resultat från projektet är att det framgår hur teologiska tankar om kyrkan på konkreta sätt påverkar församlingarnas närvaro i de digitala rummen. Det har tydligt framgått att det då inte primärt handlar om frågor om i vilken utsträckning församlingen ska vara närvarande i digitala rum eller inte – det handlar snarare om hur.

Inte minst i delprojektet med Täby och Järfälla församlingar blev det tydligt att teologiska föreställningar om kyrkans uppdrag och identitet var betydelsefulla för hur det två församlingarna valde att göra med sina förinspelade andakter. Även i projektet med Farsta och Solentuna framgick det hur teologiska tankar om kyrkan präglar hur församlingarna på olika sätt är närvarande i de digitala rummen. Folkkyrkotypologin som presenterades och som åskådliggör olika folkkyrkotankar bidrog till att undersöka och fördjupa förståelsen för de mer eller mindre tydligt uttryckta tankarna om kyrkans identitet och uppdrag.

DET DIGITALA BIDRAR TILL ATT FORMA KYRKAN – NYA FORMER AV RUM

Delprojekten har också synliggjort hur det digitala får teologiska konsekvenser. Genom att anlägga ett rumsligt perspektiv har det framgått hur kyrkan framträder på delvis nya sätt i och genom de digitala rummen. Det handlar alltså inte om enkelriktade rörelser mellan teologiska föreställningar och det digitala utan om ett mer ömsesidigt och dynamiskt samspel. I de tre delprojekten framgår det hur de kyrkliga digitala rummen i vissa sammanhang kan utmana föreställningar om banden mellan en plats och församlingen och i andra sammanhang bidra till att stärka sådana band. Det är intressant att se att valet att explicit tala om kyrkliga digitala rum kan bidra till att lyfta digniteten och bidra till en fördjupad teologisk reflektion kring kyrka och det digitala.

Projektet i sin helhet tydliggör att det inte går att separera form och innehåll när man reflekterar teologiskt över de kyrkliga digitala rummen. Även det kan naturligtvis sägas utgöra en form av premiss för projektet men resultaten från forskningsprocesserna har bidragit med intressanta exempel på hur detta i praktiken tar sig uttryck.

Andreas Holmberg använder i sin doktorsavhandling uttrycket *kyrka i nya landskap* för att referera till församlingar inom nätverket *Framtiden bor hos oss* och hur de sammanhang de verkar i utmanar svenskkyrklig självförståelse och ecklesiologi.²³² Holmberg utgår från att det i församlingarnas vardag och liv finns erfarenheter och teologisk reflektion som kan bidra till teologiska samtal om Svenska kyrkans identitet och uppdrag. Resonemanget är användbart även i det här sammanhanget. När portar slås upp till digitala kyrkliga rum innebär det också en förändring av det landskap i vilket församlingarna framträder. Förändrade landskap skapar behov för reorientering och teologisering kring kyrkans uppdrag. Sådant arbete handlar då inte bara om en nödvändig anpassning till nya förutsättningar utan erbjuder också, som Holmberg övertygande visar, möjligheter till ett vidare kreativt teologiskt samtal. Att vara kyrka i digitala rum handlar därmed alltid också om att vara kyrka i allmänhet.

I projektet som helhet har olika metoder och tillvägagångssätt utvecklats och använts för att skapa förutsättningar för ett gemensamt och kreativt teologiserande. Arbetet i projektet har bland annat visat att det kan vara konstruktivt att använda bibelberättelser för att gemensamt teologisera över de digitala rummen och de erfarenheter medarbetare har gjort. Relationerna och rumsligheten som präglar många berättelser i Bibeln fungerar väl i relation till de rum och sammanhang där möten sker i församlingen.²³³

Det digitala påverkas och präglas av omgivande faktorer

I delprojekten bekräftades återkommande vikten av omgivande faktorer, som i sig inte var bundna till det digitala, för att förstå och tänka konstruktivt kring närvaron i digitala rum. Dessa faktorer är ofta sådant som de som arbetar med de digitala rummen inte kan påverka men måste förhålla sig till.

En slutsats, som kan synas självklar men trots allt värd att uppmärksamma, är att en församling som vill arbeta med att utveckla sin närvaro i digitala rum behöver reflektera över

²³² Holmberg 2019.

²³³ Se t.ex. Idestrom 2021.

hur man ska förhålla sig till allt detta. Det bör bland annat ske genom att formulera frågor om och reflektera över hur arbetet med det digitala kan integreras med redan existerande rutiner och resurser.

De här resultaten går också att relatera till några av de lärdomar som gjordes i delprojektet med fokus på digitala samtalsgrupper. I delprojektet illustrerades vikten av att inte för ensidigt fokusera på just det digitala när kyrkans närvaro i digitala kyrkliga rum diskuteras. Som bland andra Peter M. Phillips har påpekat (se inledningskapitlet) finns det en tydlig tendens att lägga alltför stor vikt vid det digitala när man studerar eller reflekterar över kyrkan i förhållande till digitaliseringen. Forskning har också visat att det var ett globalt fenomen att kyrkornas digitala omställning av gudstjänstlivet i samband med pandemin tenderade att handla mycket om teknologi på bekostnad av teologi.²³⁴ Det kan därför krävas en särskild medvetenhet om detta när man arbetar med frågor om kyrkan och det digitala. I utforskandet av de digitala samtalsgrupperna visade det sig till exempel hur det blev nödvändigt att lägga alltmer fokus på själva samtalet och dess förutsättningar när man strävade efter att utveckla formatet. Det framgick också att de förmenta skillnaderna mellan "fysiska" och digitala samtal ofta snarare handlar om inställningar till samtal än om faktiska skillnader mellan de olika formerna för samtal. En mer generell slutsats som går att dra i förhållande till sådana insikter är att de understryker vikten av att också teologiska studier av kyrka och digitalisering involverar olika former av material och erfarenheter från faktiskt församlingssliv i digitala rum. Sammanhanget och kontexten där det digitala faktiskt sätts i spel och interagerar med andra aktörer och skeenden är avgörande för att på ett relevant sätt förstå digitaliseringen teologiskt och ecklesiologiskt.

Skapa rum för ett fortsatt lärande om att vara kyrka i digitala rum

Projektet och samtalen i församlingsforskargrupperna om digitala kyrkliga rum väcker viktiga frågor om auktoritet i förhållande till kyrkans tro och lära och hur den gestaltas. Heidi Campbell har myntat begreppet "religious digital creatives" (RDC) för att beskriva en kategori personer inom religiösa institutioner som med hjälp av sina kunskaper och färdigheter kring digitala medier får en unik status och inflytande.²³⁵ Campbell konstaterar att samtidigt som RDC har anställts inom många kyrkor och församlingar för att möta institutionernas kommunikationsbehov kan deras användning av digitala medier uppfattas destabilisera traditionella strukturer. Frågor om auktoritet i förhållande till tro och lära aktualiseras. Sett till samtalen och resultaten från projektet *Kyrka i digitala rum* och insikten om att form och innehåll inte går att separera från varandra i förhållande till det digitala i kyrkan är det inte överraskande att sådana frågor ställs.

Översatt till svenska och anpassat till diskussionen inom ramen för projektet kan det vara mer relevant att tala om "teologiska digitala kreatörer" (TDK). Det finns två anledningar till att tala om *teologiska* snarare än *religiösa* digitala kreatörer. För det första involverar projektet enbart personer som är verksamma inom kyrkor och församlingar. Det handlar alltså inte om religiösa institutioner i allmänhet utan om personer som är verksamma i en specifik kyrklig kontext. För det andra syftar bestämningen teologiska till att uppmärksamma de teologiska dimensionerna av det kreativa arbetet med kyrkliga digitala rum som projektet har visat på.

Teologiska perspektiv och teman är inbäddade i församlingens praktiker och verksamheter på en mängd olika sätt. Det är viktigt att understryka att det här sättet att tala om och förhålla sig till teologi på förutsätter att teologi kommer till uttryck på flera olika sätt. Det i sin tur skapar utrymme för att föra diskussioner om vilka former av teologi och teologisering som eventuellt behöver stärkas eller utmanas i en församling eller i en viss kyrklig praktik. Projektet har visat hur teologi på olika sätt framträder i förhållande till kyrkliga digitala rum. Men projektet utgör också i sin helhet ett konkret exempel på hur samverkan mellan akademiska och kyrkliga institutioner kan skapa kreativa rum och sammanhang för att göra teologi som är förankrad i församlingarnas vardag och som ger utrymme för olika kategorier i församlingarna att delta.

²³⁴Garner 2020, s. 56; Dyer 2020, s. 53–55; Mannerfelt 2021, s. 118.

²³⁵Campbell 2021, s. 5.

Enligt Campbell har internets och det digitalas genomgripande inflytande på religiösa kulturer och institutioner skapat ett utrymme för det som vi här beskriver som TDK.²³⁶ Slutsatserna och erfarenheterna från projektet *Kyrka i digitala rum* bekräftar Campbells tes. I förhållande till en sådan situation ställs kyrkliga medarbetare, ledare och beslutsfattare inför val som måste göras. Vill man skapa rum för kreativa och inte sällan utmanande teologiska samtal mot bakgrund av konkreta erfarenheter av det digitala i kyrkans och församlingarnas vardag? Förhoppningen är att det här projektet kan bidra med resurser och inspiration för dem som önskar göra sådana val.

De här resultaten aktualiserar frågor om hur och i vilka sammanhang de teologiska tankarna och föreställningarna om kyrkan, som i olika grad är med och präglar församlingarnas närvaro i de digitala rummen, formuleras och diskuteras. Samtalen i församlingsforskargrupperna har visat att det är fruktbart när olika yrkeskategorier för gemensamma samtal om teologiska frågor som rör församlingens närvaro i det digitala. I det föregående kapitlet och samtalet om lärandet i projektet uppmärksammades och betonades även detta. Sådana samtal kan och bör naturligtvis också kunna involvera andra än anställda medarbetare i församlingen.

När nu resultaten från projektet har sammanfattats framgår det att projektets övergripande ansats i stora stycken har varit fruktbar. Resultaten bidrar med intressanta perspektiv till samtalet om digital ecklesiologi. Att projektet har genomförts i Svenska kyrkan i Stockholms stift innebär också att erfarenheter från en folkkyrkokontext kan bli en del av ett internationellt samtal där primärt andra kyrkotraditioner är representerade.

Projektet kan också bidra till samtal om aktuella metodologiska frågor. Hur kan man på konstruktiva sätt studera kyrka och digitalisering teologiskt? Aktionsforskningsansatsen visar hur det är möjligt att förankra en teologisk forskningsprocess i kyrkans vardag och därmed integrera erfarenheter och kunskap som sällan tas i anspråk i mer konventionella forskningsprojekt.

I det här avslutande kapitlet har vi sammanfattat och diskuterat resultat från projektet. Men vad är egentligen ett resultat? Svaret på frågan kan tyckas självklart men i ett aktionsforskningsprojekt är det inte entydigt och självklart vad som är ett resultat av en forskningsprocess. I inledningskapitlet framgick att aktionsforskningsprojekt syftar både till att skapa ny kunskap och åstadkomma förändring. När man talar om forskningsresultat i allmänhet syftar man i regel på ny kunskap som kan presenteras och kommuniceras i skrivna texter, det vill säga den typ av resultat som har presenterats här ovan. Men det finns också andra resultat som inte låter sig beskrivas och presenteras på ett så tydligt sätt. Det handlar framför allt om de förändringar som projektet har bidragit till i de deltagande församlingarna. Inom ramen för projektet är det svårt att kartlägga och värdera i vilken utsträckning och på vilka sätt det skett sådana förändringar. I rapporten finns dock röster och redogörelser som antyder vad arbetet inom projektet har bidragit med och till.

I samtalet om lärandet i projektet i det föregående kapitlet ges bland annat en inblick i hur projektet har bidragit till ett gemensamt lärande – vilket är ett sätt att närma sig frågan om resultat. Men det mesta av sådant som handlar om förändringar i församlingarna låter sig inte kartläggas och beskrivas på något enkelt sätt. Dels för att det är så mångfacetterat och mångbottnat, dels för att det krävs tid för att urskilja vilka de verkliga förändringarna är. Det betyder inte att de resultaten är mindre viktiga men däremot att de inte låter sig fångas inom ramen för den här forskningsrapporten.

Vi konstaterade i inledningen av rapporten att den kristna tron sedan evangeliernas tid har medierats genom tillgängliga kommunikationstekniker. De teologiska frågorna som användningen av digital media i kyrkor och församlingar väcker är därmed variationer på tema som återkommer genom historien. Samtidigt har det digitala, liksom alla andra former för mediering, sina unika förutsättningar. Det innebär nya variationer och behov av att teologiskt reflektera över möjligheter och utmaningar för kyrkor och församlingar. Projektet *Kyrka i digitala rum* har bidragit till ett sådant samtal och vi som på olika sätt har arbetat med projektet hoppas att det ska kunna stimulera till fortsatta samtal där många olika röster och erfarenheter får bidra till teologi som formuleras och uttrycks. De digitala rummen är kyrkliga rum i sin egen rätt, liksom alla de andra former av rum genom vilket kyrkan framträder och

²³⁶ Campbell 2021, s. 5.

har framträtt genom historien. Men är det något som projektet *kyrka i digitala rum* har åskådliggjort så är det att de digitala rummen inte är abstrakta rum i något avlägset moln. De är integrerade delar i församlingars liv. De digitala rummen existerar i täta relationer med andra rum och sammanhang – både i den lokala församlingen och vida omkring. Digitalt och fysiskt, online och offline bör därför inte ställas mot varandra när vi teologiskt försöker förstå tro och församling. Digitala plattformar och teknik öppnar dörrar till nya rum och uttryck för församlingens liv där vi enskilt eller i gemenskap kan ana och möta livets Gud i vilken vi lever rör oss och är till.

Bibliografi

- Bell, Catherine 1990. "The Ritual Body and The Dynamics of Ritual Power". *Journal of Ritual Studies* 4:2.
- Berger, Teresa 2018. *@ Worship: Liturgical Practices in Digital Worlds*. London & New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Bradbury-Huang, Hilary 2013. "Action Research: the Journal's Purpose, Vision and Mission". *Action Research* 11:1.
- Brydon-Miller, Mary, Greenwood, Davydd & Maguire, Patricia 2003. "Why Action Research?". *Action Research* 1:1.
- Bulbulia, Joseph 2010. "Charismatic Signalling". *Journal for The Study of Religion, Nature and Culture* 3:10.
- Cameron, Helen, Bhatti, Deborah, Duce, Catherine, Sweeney, James & Watkins, Clare 2010. *Talking About God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology*. London: SCM Press.
- Campbell, Heidi 2010. *When Religion Meets New Media*. London: Routledge.
- Campbell, Heidi (red.) 2012. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. New York: Routledge, 2012.
- Campbell, Heidi (red.) 2020a. *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. Digital Religions Publications.
- Campbell, Heidi 2020b. "What Religious Groups Need to Consider When Trying to Do Church Online." I Campbell, Heidi (red.). *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. Digital Religion Publications.
- Campbell, Heidi 2020c. *Digital Ecclesiology: A Global Conversation*. Digital Religion Publications.
- Campbell, Heidi 2020d. "Introduction: Studying Digital Ecclesiology: How Churches are Being Informed by Digital Media and Cultures". *Ecclesial Practices* 7.
- Campbell, Heidi 2021. *Digital Creatives and the Rethinking of Religious Authority*, London & New York: Routledge.
- Campbell, Heidi & Dyer, John 2022a. "Introduction: What does a Conversation on Digital Ecclesiology Look Like?". I Campbell, Heidi & Dyer, John (red.). *Ecclesiology for a Digital Church: Theological Reflections on a New Normal*. London: SCM Press.
- Campbell, Heidi & Dyer, John 2022b. "Conclusions: Themes of the Digitized Church". I Campbell, Heidi & Dyer, John (red.). *Ecclesiology for a Digital Church: Theological Reflections on a New Normal*. London: SCM Press.
- Campbell, Heidi & Tsuria, Ruth (red.) 2022. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media* (Andra utgåvan). London: Routledge.

- Chwe, Michael Suk-Young 2001. *Rational Ritual: Culture, Coordination, and Common Knowledge*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Chow, Alexander 2021. "Public Faith, Shame and China's Social Credit System". I Kurlberg, Jonas & Phillips, Peter (red.). *Missio Dei in a Digital Age*. London: SCM Press.
- Coghlan, David 2004. "Seeking God in All Things: Ignatian Spirituality as Action Research". *The Way* 43:1.
- Coghlan, David 2005. "Ignatian Spirituality as Transformational Social Science." *Action research* 3:1.
- Coghlan, David 2008. "Authenticity as First Person Practice: An Exploration Based on Bernard Lonergan." *Action Research* 6:3.
- Cronsioe, Eva 2021. "Utbredd övertro på liveströmmans möjligheter". *Kyrkans tidning*, Nr 3 2021.
- Davie, Grace 1994. *Religion in Britain Since 1945: Believing Without Belonging*. Oxford, Blackwell.
- Durham Peters, John 1999. *Speaking into the Air: A History of the Idea of Communication*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dyer, John 2020a. "The Biggest Challenge for Churches at this Time". I Campbell, Heidi (red.). *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. Digital Religion Publications.
- Dyer, John 2020b. "Digital Communion: History, Theology, and Practices". Tillgänglig: <https://j.hn/digital-communion-summary-of-theology-practices/> [Hämtad 2022-06-09]
- Dyer, John 2022. "Exploring Mediated *Ekklesia*: How We Talk about church in the Digital Age". I Campbell, Heidi & Dyer, John (red.). *Ecclesiology for a Digital Church: Theological Reflections on a New Normal*. London: SCM Press.
- Edgardh, Ninna 2010. *Gudstjänst i tiden: gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968–2008*. Lund: Arcus.
- Edgardh, Ninna 2021. "Ställa om - och sen? Pandemins effekter på gudstjänst och församlingstliv i Svenska kyrkan". *Årsbok för svenskt gudstjänstliv*, 96.
- EEK, Jonas 2021. "Hellre liveströmmad än förinspelad gudstjänst". *Kyrkans tidning*, Nr 1/2 2021.
- EEK, Jonas 2021. "För oss människor gör det skillnad". *Kyrkans tidning*, Nr 3 2021.
- Eikeland, Olav 2012. "Action Research: Applied Research, Intervention Research, Collaborative Research, Practitioner Research, or Praxis Research?". *International Journal of Action Research* 8:1.
- Ekstrand, Thomas 2002. *Folkkyrkans gränser. En teologisk analys av övergången från statskyrka till fri folkkyrka*. Stockholm: Verbum
- En større kirke på nett: Erfaringer fra kirkens digitale satsing under koronakrisen 2020*. KR 48/20. https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkeradet/2020/juni/kr_48_1_20_en%20st%C3%B8rre%20kirke%20p%C3%A5%20nett.pdf
- Evolvi, Giulia & Giorda, Maria Chiara 2021. "Introduction: Islam, Space, and the Internet". *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 10:2.

- Fransson, Sara 2022. "Old and New Habits In the Parishes - Lived Religion and Digitally Mediated Social Interactions During Covid-19", föreläsning den 16 maj 2022.
- Fransson, Sara, Gelfgren, Stefan & Jonsson, Pernilla 2021. *Svenska kyrkan online: att ställa om, ställa in eller fortsätta som vanligt under coronapandemin*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Freire, Paulo 2017 (1970). *Pedagogy of the Opressed*. Översatt av Myra Bergman Ramos. New York: Penguin Random House.
- Gaarden, Marianne 2021. *Third Room of Preaching: A New Empirical Approach*. Eugen, Oregon: Pickwick Publications.
- Garner, Stephen 2020. "The Distanced Church: Pragmatism, Creativity, and Rhythms of Life". I Campbell, Heidi A. (red.). *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. Digital Religion Publications.
- Girard, René 1987 (1978). *Things Hidden since the Foundation of the World*. Stanford : Stanford University Press.
- Grant, Jill, Nelson, Geoff & Mitchell, Terry 2008. "Negotiating the Challenges of Participatory Action Research: Relationships, Power, Participation, Change and Credibility." I Reason, Peter & Bradbury, Hilary (red.). *The Sage Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice*. London & Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Gunnes, Gyrid 2014. "Hvem er folkekirken folk?". *Tidsskrift for praktisk teologi* 31:2.
- Gunnes, Gyrid 2020. *Towards a Diaconia of Displacements: An Empirical Theological Inquiry*. Phd-avhandling. VID. Oslo.
- Gustavsen, Bjørn, Hansson, Agneta & Qvale, Thoralf U. 2008. "Action Research and the Challenge of Scope." I Reason, Peter & Bradbury, Hilary (red.). *The Sage Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice*. London & Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Haarlammert, M., Birman, D., Oberoi, A. & Jordana Moore, W. 2017). "Inside-Out: Representational Ethics and Diverse Communities". *American Journal of Community Psychology* 60 _3-4.
- Helland, Christopher & Kienzl, Lisa, 2022. "Ritual". I Campbell, Heidi & Tsuria, Ruth (red.). *Digital Religion: Understanding Religious Practice In Digital Media* (Andra utgåvan). London: Routledge.
- Hjarvard, Stig & Lövheim, Mia 2012. *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives*. Göteborg: Nordicom.
- Holmberg, Andreas 2019. *Kyrka i nytt landskap: en studie av levd ecklesiologi i Svenska kyrkan*. Skellefteå: Artos.
- Holton, Elwood F., Swanson, Richard A. & Naquin, Sharon S. 2001. "Andragogy in Practice: Clarifying the Andragogical Model of Adult Learning." *Performance improvement quarterly* 14:1.
- Hutchings, Tim 2017. *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. New York & London: Routledge.
- Hutchings, Tim 2018. "Ethnography, Representation, and Digital Media". I Idestrom, Jonas & Kaufman, Tone Stangeland (red.). *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*. Eugene: Pickwick Publications.

- Håkansson, Bo 2001. *Vardagens kyrka. Gustaf Wingrens kyrkosyn och folkkyrkans framtid*. Lund: Arcus förlag.
- Ideström, Jonas 2009. *Lokal kyrklig identitet: en studie av implicit ecklesiologi med exemplet Svenska Kyrkan i Flemingsberg*. Skellefteå: Artos & Norma.
- Ideström, Jonas 2012. *Folkkyrkotanken – innehåll och utmaningar: en översikt av studier under 2000-talet*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Ideström, Jonas 2014. "In Dialogue with the Gospel. Reflections on a Method for Practical-Prophetic Ecclesiology." *Ecclesial Practices. Journal of Ecclesiology and Ethnography* 1:1.
- Ideström, Jonas 2015. *Spåren i snön: att vara kyrka i norrländska glesbygder*. Skellefteå: Artos.
- Ideström, Jonas 2016. "Mediators of Tradition: Embodiment of Doctrine in Rural Swedish Parish Life." *Ecclesial Practices. Journal of Ecclesiology and Ethnography* 3:1.
- Ideström, Jonas 2021. *Ikoniska kartor: att göra teologi i kyrkans vardag*. Stockholm: Verbum.
- Ideström, Jonas, & Kaufman, Tone Stangeland 2017. "Whose Voice? Whose Church?: Using Action Research in Practical Ecclesiology." I Blåder, Niclas & Helgesson Kjellin, Kristina (red.). *Mending the World? Possibilities and Obstacles for Religion, Church, and Theology*. Eugene: Pickwick Publications.
- Ideström, Jonas & Linde, Stig 2021. "Att famna komplexiteten – aktionsforskning, teologi och organisatoriskt lärande." I Elmersjö, Magdalena, Bertilsson-Rosqvist, Hanna & Kings, Lisa (red.). *Aktionsforskning. Möjligheter, utmaningar och variationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Illeris, Knud 2009. "A Comprehensive Understanding of Human Learning". I Illeris, Knud (red.). *Contemporary Theories of Learning. Learning theorists ... In Their Own Words*. New York: Routledge.
- Jarvis, Peter 1987. *Adult Learning in the Social Context*. Oxon: Routledge.
- Kappelgaard, Dorte 2021. *Kirke i bevægelse. At understøtte lokal udvikling af kontekstuelle kirkelige praksisser*. PhD-avhandling, Teologisk fakultet, Københavns Universitet.
- Knowles, Malcolm S., Holton III, Elwood F. & Swanson, Richard A. 2005. *The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development (sjätte utgåvan)*. London: Elsevier.
- Kolb, David A. 2015. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development (andra utgåvan)*. New Jersey: Pearson Education.
- Von Krogh, Georg 1998. "Care in Knowledge Creation." *California Management Review*, 40:3.
- Kyrkoordning för Svenska kyrkan. <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkoordningen> [hämtad 220802]
- Larsson, Staffan 2013. *Vuxendidaktik: Fjorton tankelinjer i forskningen om vuxnas lärande*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Lave, Jean & Wenger, Etienne 1991. *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Latour, Bruno 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University press.

- Lilja, Josefin 2022. "Livesända gudstjänster på grund av kriget". *Dagen* den 11 mars 2022.
- Lindgren, Lena 2020. *EKKO. Et essay om algoritmer og begjær*. Gyldendal: Oslo.
- Linköpings stift 2019. *Här får jag vara. En rapport från ett teologiskt aktionsforskningsprojekt om konfirmand- och ungdomsverksamheten i Vadstena och Dals församlingar*. Linköping: Svenska kyrkan i Linköpings stift.
- Lövheim, Mia & Hjarvard, Stig 2019. "The Mediatized Conditions of Contemporary Religion: Critical Status and Future Directions". *Journal of Religion, Media & Digital Culture* 8:2.
- Mannerfelt, Frida 2017. "Hör ni som har öron!": *En studie av samtalets funktion för nutida predikan*. Masteruppsats vid Lunds universitet.
- Mannerfelt, Frida 2021. "Allt har sin tid: Kyrkornas omställning till det digitala rummet i samband med coronapandemin". I Fahlgren, Sune, Lockneus Elin & Strömner, Daniel (red.). *Corona och kyrkorna: Lärdomar, digitala möten och beredskap för nästa kris*. Stockholm: Libris.
- Mannerfelt, Frida 2022. "Old and New Habits The Transition to Digitally-Mediated Worship in Four Swedish Free Church Denominations during COVID-19". I Josefsson, Ulrik & Wahlström, Magnus (red.). *Svensk frikyrklighet i pandemin: En studie av församlingen i corona och corona i församlingen*. Forskningsrapporter från Institutet för Pentekostala Studier, Nr 9.
- Modéus, Fredrik 2009. *Längta efter liv. Församlingsväxt i Svenska kyrkan*. Stockholm: Verbum.
- Mogan, Reneeta, Fischer, Ronald & Bulbulia, Joseph 2017. "To be in synchrony or not? A meta-analysis of synchrony's effects on behavior, perception, cognition and affect". *Journal of Experimental Social Psychology*, 72.
- Nahnfeldt, Cecilia, Fransson, Sara, Åhman, Henrik & Thorén Claes 2021. "Digitaliseringen är ett tekniksifte genom tid och rum". *Kyrkans tidning*, Nr 3 2021.
- Nygaard, Marianne 2015. *Caring to Know or Knowing to Care? Knowledge Creation and Care in Deacons' Professional Practice in the Church of Norway*. PhD-avhandling. MF Vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn, Oslo.
- Når folkekirken skal spille efter reglerne – men uden for banen: Folkekirken håndtering af corona-perioden i foråret 2020* 2020, Folkekirken Uddannelse- og videncenter. <https://www.fkuv.dk/undersogelserog-viden/udgivelser-og-rapporter/nar-folkekirken-skal-spille-efter-reglerne-men-uden-for-banen>.
- Persenius, Ragnar 2000. *Nådens budbärare: om den sakramentala folkkyrkan*. Stockholm: Verbum.
- Phillips, Peter 2020. "Conclusion: *Missio Dei* in a Digital Age". I Kurlberg, Jonas & Phillips, Peter (red.). *Mission Dei in a Digital Age*. London: SCM Press.
- Phillips, Peter, Schiefelbein-Guerrero, Kyle Kenneth & Kurlberg, Jonas 2019. "Defining Digital Theology: Digital Humanities, Digital Religion and the Particular Work of the CODEC Research Centre and Network". *Open Theology*, 5.
- Pleizier, Theo 2010. *Religious Involvement in Hearing Sermons: A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics*. Delft: Eburon Academic Publishers.
- Rappaport, Roy A. 1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Reason, Peter & Bradbury, Hilary 2001. "Introduction: Inquiry and Participation in Search of a World Worthy of Human Aspiration." I Reason, Peter & Bradbury, Hilary (red.). *The Sage Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice*. London & Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Reason, Peter & Torbert William 2001. "The Action Turn: Toward a Transformational Social Science." *Concepts and Transformation: International Journal of Action Research and Organizational Renewal* 6:1.
- Roitto, Rikard 2021. "Rituella teknologier: Materiella och virtuella vägar till tillbedjan". I Roitto, Rikard & Wigorts Yngvesson, Susanne (red.). *Teknoteologi: AI och människans villkor*. Studentlitteratur: Lund.
- Rosa, Hartmut 2019 (2016). *Resonance. A Sociology of our Relationship to the World*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Schatzki, Theodore R. 2019. *Social Change in a Material World*. London & New York: Routledge.
- Schmidt, Katherine G. 2020. *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination*. Lanham: Lexington Books/Fortress Academic.
- Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2021. ANSWERING CAUSAL QUESTIONS USING OBSERVATIONAL DATA* 2021. The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel https://s3.eu-de.cloud-object-storage.appdomain.cloud/kva-image-pdf/2021/10/sciback_ek_en_21.pdf [hämtad 220730].
- Stephenson, 2015. *Ritual: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Stoddart, Eric 2021. *The Common Gaze: Surveillance and the Common Good*. London: SCM Press.
- Stålsett, Sturla 2014. "Leder". *Tidsskrift for praktisk teologi* 2:31.
- Thidevall, Sven 2000. *Kampen om folkkyrkan. Ett folkkyrkligt reformprograms öden 1928–1932*. Stockholm: Verbum.
- Townsend, Andrew 2013. *Action Research: The Challenges of Understanding and Changing Practice*. New York: Open University Press.
- Uro, Risto 2016. *Ritual and Christian Beginnings: A Socio-Cognitive Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Vygotsky, Lev 1978. *Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard: Harvard University Press.
- Watkins, Clare 2020. *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice*. London & New York: Routledge.
- Wenger, Etienne 1998. *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wertsch James V. 1998. *Mind as Action*. New York: Oxford University Press.
- Wigorts Yngvesson, Susanne 2018. *Övervakad: Människor, maskiner & Gud*. Stockholm: Timbro.

Vad innebär det att vara kyrka och församling i digitala rum? Det är den fråga som varit vägledande för forskningsprojektet *Kyrka i digitala rum*. Frågan rör både teologi och digital kommunikation – och framför allt samspelet de två emellan. Syftet med projektet har varit att dra lärdomar av och utveckla kunskap utifrån församlingars erfarenheter av det intensiva arbetet i digitala medier under perioder av pandemirestriktioner. Det handlade dels om att teologiskt reflektera över den kyrka som framträdde och tog form, dels om att skapa ny kunskap om kommunikation. Dessutom utveckla och stärka församlingarnas närvaro och arbete i kyrkliga digitala rum.

Kyrka i digitala rum var ett aktionsforskningsprojekt som har präglats av ett gemensamt forskande och lärande med företrädare från sju församlingar i Stockholms stift, Stockholms stiftskansli och Enskilda Högskolan Stockholm.

I rapporten presenteras forskningsresultat som bland annat handlar om: hållbar närvaro i digitala rum; andakter och förkunnelse i digitala rum och digitala samtalsgrupper. Rapporten ger också en god inblick i hur akademi och församlingar kan samverka i ett gemensamt lärande och den kan därmed fungera som inspiration för dem som önskar arbeta med frågor om att vara kyrka i digitala rum.